

JELENKOR

IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI FOLYÓIRAT

TANDORI DEZSŐ verse 737

BOZSIK PÉTER verse 741

SIMON BALÁZS versei 745

DARVASI LASZLÓ: Sen-jün, a kertrejtőző (novella) 748

ISKY ANDRÁS: A nyelvadomány napja (pünkösdi homília) 754

Ötven perc Esterházy Péterrel 2000. január 20-án (Sava Babić beszélgetése) 759

SOLYMOSSI BÁLINT: Életjáradék (Prózatételek) 771

ZALÁN TIBOR verse 779

CSENGERY KRISTÓF verse 784

ACSAI ROLAND verse 785

JORGOSZ BAIA: Az idő szigete (novella) 786

MÉHES KÁROLY: Szeretettel, én (regényrészlet) 792

MECSEKI RITA ESZTER versei 802

POÓS ZOLTÁN verse 803

PAUL CELAN versei (Marno János fordításában) 805

MARNO JÁNOS: Celan és az örök visszatérés (esszé) 807

CSORDÁS GÁBOR: Keresztben át a végtelen úton (Korniss Péter fotókiállításáról) 811

*

SZIGETI CSABA: A metafora és a mellébeszélés stilisztikája Petri Györgynél (tanulmány) 814

VÁRI GYÖRGY: Memo-ár, avagy a hagyomány retorikája (Vas István emlékiratairól) 820

MILBACHER RÓBERT: „S mi vagyok én, kérded...” (Az Arany-önéletrajz narratív rétegei) 829

*

FORGÁCH ANDRÁS: Milán a villamoson (Füst Milán: Teljes napló) 846

GYÖRFFY MIKLÓS: A legenda paródiája? (Darvasi László: Szerezni egy nőt) 876

KARÁTSZON ENDRE: A hely, ahonnan a költő beszél (Kibédi Varga Áron: Hántani, fosztani) 880

HORVÁTH GYÖRGYI: „...Üdvözetem küldöm Kőrösről: Jacques” (Müllner András: Kőrösi Csoma Sándor) 884

2001

JULIUS-AUGUSZTUS

PAPP ÁGNES KLÁRA: Magyar világsiker, avagy a könyv
elviselhetetlen szürkése (Agota Kristof: Tegnep) 889

A Jelenkor postájából

KÁNTOR LAJOS: A börtönön kívül (Levél-féle Bodor Ádámmal –
Kolozsvár, 1970–2001) 893

KÉPEK

KORNISS PÉTER fotográfiái: 753., 758., 801., 806., 813., 819., 828., 845.

Füzi István reprodukciói

Folyóiratunk a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma,
a Nemzeti Kulturális Alapprogram,
a Soros Alapítvány, Pécs Város Önkormányzata,
a Baranya Megyei Önkormányzat, valamint
a József Attila Alapítvány támogatásával jelenik meg.

A Jelenkor az újságospavilonokon kívül a következő boltokban és elárúsítóhelyeken kapható

PÉCSETT: Széchenyi István Jogi és Közgazdasági Könyvesbolt, Rókus u. 5/a. – JPTE Bölcsészkar, Ifjúság útja 6. – Művészetek Háza, Széchenyi tér 7-8. – Írók Könyvesboltja, Kossuth Lajos u. 21. – Betűdzsungel, Király u. 9. – Zrínyi Könyvesbolt, Jókai u. 25. – Bagolyfészek Könyvesbolt és Antikvárium, Ferencsek u. 27. – Pécsi Kulturális Központ Információs Irodája, Széchenyi tér 1.

VIDÉKEN: **Baján:** Lord Könyvesbolt, Tóth Kálmán tér 1. – **Balatonfüreden:** Könyvesbolt, Tagore sétány – **Balatonlellén:** Könyvesbolt, Kossuth Lajos u. 9. – **Cegléd:** Lord Könyvesbolt, Szabadság tér 1. – **Debrecenben:** SZIGET Egyetemi Könyvesbolt, Kossuth Lajos Tudományegyetem – Lícium Könyvesbolt, Kálvin tér 2/c. – **Ady Endre Könyvesbolt,** Piac u. 26. – **Dunaújvárosban:** Lord Könyvesbolt, Vasmű út 5. – **Egerben:** Gárdonyi Géza Könyvesbolt, Széchenyi u. 12. – **Gödöllőn:** Fama Könyvesbolt, Szabadság tér 9. – **Gyöngyösön:** Ady Endre Könyvesbolt, Fő tér 8. – **Győrben:** Rónai Jácint Könyvesbolt, Széchenyi tér 7. – Könyvesház, Bajcsy-Zsilinszky út 35. – **Hódmezővásárhelyen:** Lord-Extra Könyvesbolt, Andrássy út 5-7. – **Kecskeméten:** Katona József Könyvesbolt, Szabadság tér 1. – **Móra Ferenc Könyvesbolt,** Szabadság tér 3/A – **Keszthelyen:** Helikon Könyvkereskedés, Kossuth L. u. 2. – **Komáromban:** Lord Könyvesbolt, Jókai tér 2. – **Kőszegen:** Városkapu Könyvesbolt, Városház u. 4. – **Mezőkövesden:** Könyvesbolt, Mátyás király u. 108. – **Miskolcon:** Egyetemi Könyvesbolt, Egyetemváros – Kazinczy Könyvesbolt, Széchenyi u. 33. – Széchenyi Könyvesbolt, Széchenyi u. 54. – **Mosonma-**

gyaróvárott: Könyvesbolt, Szent István u. 104. – **Nagykanizsán:** Zrínyi Miklós Könyvesház, Fő út 8. – **Nyíregyházán:** Bessenyei György Könyvesbolt, Kossuth tér 1. – **Pápán:** Pápai Könyvesház, Kossuth u. 3. – **Sárospatakon:** Comenius Könyvesbolt, Rákóczi u. 9. – **Sárváron:** Könyvesbolt, Batthyány u. 19-21. – **Siófokon:** Kó-Ma Könyv, Batthyány u. 33. – **Sopronban:** Vörös Cédrus Könyvkereskedés, Mátyás király u. 34/F – **Szegeden:** Sík Sándor Könyvesbolt, Iskola u. 27. – **JATE bölcsészkar** könyvtár – **Buch Könyvesbolt,** Dugonics tér 12. – **Grand Café Mozi és Kávézó,** Bibic u. 2. – **Móra Ferenc Könyvesbolt,** Káráz u. 5. – **Székesfehérvárott:** Vajda János Könyvesbolt, Fő u. 2. – **Szekszárdon:** Babits Mihály Könyvesbolt, Kölcsey ltp. 2. – **Szombathelyen:** Savaria Könyvesbolt, Mártírok tere 1. – **A. Z. Könyvesbolt,** Király u. 1. – **Tatabányán:** Szemethy és Tsa Könyvesbolt, Fő tér 15. – **Veszprémben:** Kölcsey Ferenc Könyvesbolt, Cserhát u. 7. – **Zalaegerszegen:** Simon István Könyvesház, Tüttősy u. 7.

BUDAPESTEN: Kulturtrade Könyvesbolt, I., Krisztina krt. 34. – Pont Könyvesbolt, V., Mérleg u. 6. – Magiszter Könyvesbolt, V., Városház u. 1. – Osiris-Századvég Könyvesbolt, V., Veres Pálné u. 4-6. – **ELTE Jogi Kar,** jegyzetbolt, V., Szerb u. 21-23. – Írók Boltja, VI., Andrássy út 45. – Cartafilus Kft boltjai a Kálvin téri, a Deák téri és a Kossuth téri metróaluljáróban – Odeon Videotéka, XIII., Hollán Ernő u. 7. – **Stellium Könyvesbolt,** V., Párizsi udvar – **Helikon Könyvesbolt,** VI., Bajcsy-Zsilinszky u. 37.

<http://jelenkor.c3.hu/>

200,- Ft

JELENKOR

JELENKOR

XLIV. ÉVFOLYAM

7-8. SZÁM

Főszerkesztő
ÁGOSTON ZOLTÁN

*

Szerkesztő
NAGY BOGLÁRKA

Tördelőszerkesztő
DÉCSI TAMÁS

Korrektor
KÖVI ANITA

Szerkesztőségi titkár
J. ANTAL ZITA

*

A szerkesztőség munkatársai

BERTÓK LÁSZLÓ
főmunkatárs

BALLA ZSÓFIA, CSUHAI ISTVÁN, PARTI NAGY LAJOS,
TAKÁTS JÓZSEF, THOMKA BEÁTA, TOLNAI OTTÓ

*

Szerkesztőség: 7621 Pécs, Széchenyi tér 17. I. emelet
Telefon (üzenetregisztráló is) és telefax: 72/310-673, 215-305, 510-752, 510-753.
e-mail: jelenkor@mail.mata.v.hu
web-oldal: <http://jelenkor.c3.hu/>
Szerkesztőségi fogadóórák minden hónap első csütörtökén 14-től 16 óráig a
Jelenkor szerkesztőségében.
Kéziratot nem őrzünk meg, és csak felbélyegzett válaszborítékkal küldünk vissza.
Kiadja a Jelenkor Alapítvány
(Pécs, Széchenyi tér 17. Telefon: 72/310-673),
a Baranya Megyei Önkormányzat, a Nemzeti Kulturális Alapprogram,
a Soros Alapítvány, Pécs Megyei Jogú Város Önkormányzata
és a József Attila Alapítvány támogatásával.
Felelős kiadó: dr. Hargitai János, a kuratórium elnöke.
Terjeszti a Nemzeti Hírlapkereskedelmi Rt. és a regionális részvénytársaságok.
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt.
Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál
és a Levél- és Hírlapüzletági Igazgatóságnál (LHI) – 1900 Budapest,
Orczy tér 1. – közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással
a Postabank Rt. 219-98636/021-02809 pénzforgalmi jelzőszámra,
illetve közvetlenül vagy levélben kért postautalványon a szerkesztőség címén.
Előfizetési díj az I. félévre 1200,- Ft, a II. félévre 1000,- Ft,
egy évre belföldre: 2200,- Ft, külföldre: 6600,- Ft.
Megjelenik havonként.
A szedés és a tördelés a Jelenkor szerkesztőségében készült.
Nyomtatta a Molnár Nyomda és Kiadó Kft., Pécssett.
Index: 25-906, ISSN 0447-6425

Simon Balázs

1966–2001

2001. június 12-én, hosszan tartó, gyötrelmes betegség után elhunyt Simon Balázs költő. Még harmincöt éves sem volt.

Simon Balázs különös, némiképp társtalan alakja volt a mai magyar irodalomnak. Az ELTE Bölcsészettudományi Karán klasszikus stúdiumokat folytatott, görögöt, latint tanult, itt alapozta meg ez irányú, kortársai közt ritkaságszámba menő műveltségét. Már első, Minerva baglyát faggatom mégis című kötetével elismerést váltott ki, elnyerve a Bródy Sándor Alapítvány elsőkötetesek számára létrehozott díját. Laudációjában Márton László ekképp méltatta: „Ez a költői megszólalás független mindenfajta divattól, de nem független attól a korszaktól, amelyben létrejött. Időtlensége nem menekülés a jelentől, hanem régebbi nagy költészetek ma már csak világteremtő szenvedéllyel megszólaltatható szereplőinek és képeinek beemelése a jelenkori versbe. Simon Balázs versei komorak és monumentálisak. Ünnepeyesek és tágasak. Egyhangúak, ám ez az egyetlen, igen erős hang a fantázia rég eltemetett mélységeiből szólal meg, és ezeket foglalja szavakba. A Minerva baglyát faggatom mégis című kötet egy nagyszabású költészet kibontakozásának ígérete...”

Aztán a következő kötetek, a Nimród (az eposz, „amiből talán még senki sem idézett!”, írta fájdalommal Önarcpoétikájában), a Mi lakománk – Lectisternium, a Makdír, A terep és az utolsó, a Például a galamb, egyre inkább beteljesítették ezt az ígéretet.

A Jelenkorban 1993-ban publikált először, „Énekek éneke”: A Hús című versciklusát, majd a kilencvenes években rendszeresen találkozhatott műveivel folyóiratunk hasábjain az olvasó. Az e számban közölt öt versének korrektúráját betegsége miatt már nem tudta ellenőrizni, megjelenésüket már nem érte meg. Májusi, Márton László által vendégszerkesztett számunkban viszont megrendítő verset közöltünk tőle, az „...Egyedül, testvér, a puszta világban...” címűt, melynek ez volt utolsó négy sora: „Ne kelljen verve kallódni, hazátlanul, / Portáján a gazda is csak akkor úr, / Ha asztalánál, míg a fény kihuny, / Az idegen otthont talál.”

Nem látjuk már többé feltűnni Simon Balázs nyugtalan, zaklatott alakját, az égi gazda nem ereszti asztalától. Nem tudjuk, csak remélhetjük, hogy otthonra lelt, ahogy talán művei is elnyerik méltó helyüket irodalmunkban.

Végképp minden támasz

„Ami eldől nem áll”

*Megmondhatatlan: melyik pillanatban.
Megmondhatatlan: milyen fordulat.
Történt egyáltalán: megmondhatatlan.
S idejéről, hogy felett vagy alatt.*

*Falak túlján iszonyú hangerő
üvölt mindig, nyilvánvalóan,
csak épp nincs mindig megnyilvánulóban,
csak tudomásod szerint jön elő*

*hegyomlás esélyéből, szikra-vázból,
melyet láng-anyaga még nem akar
kitölteni, vagy képzetként kavár
ház-tölcsért tornádó vagy bombazápor:*

*a magányos őrült. „Józan vagyok”,
mondod, és tűröd, ha magad nyugodt
maradnál is, tárgya légy oly erőnek,
melynek az igazságtevés: előleg*

*a maradandó, úgyis maradandó
hazugság körmönfont diadalára,
vagy kirakhatatlan a trükkös ábra,
mert tetvéig-részletezett a vad-ló.*

*Végképp minden ilyképp kirakhatatlan.
Nem ikerfotel, melyben, újdonság
gyermek, első napjaidat,
éjeidet élted, aztán lerogyan*

*fél évszázad után rugós ülésük,
karfájuk valagaddal nyüstölöd,
így magad alatt, s mindenek fölött,
szétromlik a páros, és születésük*

*elveszíti jöttöd emlékeit.
A szobában nem állnak már meg, itt*

*a pillanat, hogy elébb pincemélyen
álldogáljanak, és végül keményen*

*hozott határozással künn a járdán,
lomtalanító-kezek megragadják
bídermejer huzatukat, a tört fát,
és szemed se rebben a láttán.*

*Nem! Valami nem ilyen kirakós kép,
kirakós tény. Nincsen szabadulás
oly megüriülésből, mely tolulás
is ugyanakkor. Mintha már a „végét”*

*látnád nagy garra kezdett folyamatnak,
mert kikezdett szerveid folyamodtak
hozzád, tégy valamit,
és elhagytad komor italait*

*nappalodnak és éjszakádnak,
de már nem a karfán lóbálva lábad,
elhagytad italod, s az elvonásnak
áldásait s átkait élvezed,*

*képtelen vagy verítékezni, bár még
cipeled a fölösleges kilókat,
de bízol, dolgozik a máj, talánképp
új útja tűnt soványi kórnak,*

*s ha divatjaid bídermejerét,
mint szakadt, összevizelt huzatot
kidobtad is, alatta a rugók
úgysem jártak ütemre, rég,*

*tehát nincs filozófiád,
hogy neked a semmi-súly legkivált
miért is felelhetne meg,
van helyette: Ez Van Veled,*

*helyette több – van. S nem, hogy összeroppan
bármilyen szokás, rutinos működés,
telefonálás, vallomástevés,
nem, hogy csak kucorognál egy sarokban,*

*nem! fejed égve, szád némán, a szándék
kezdeményét is azonnal kifosztva
hurcolod, igaz, vonszolod a láb még
szenvetű két rúdját, bolyongsz habozva,*

magadban is, képzetesen,
de nincs, hogy „ezt akarom”, „ezt hiszem”,
nincs, most ez Van veled;
így várod a telet.

Régi soványkórod, mely akaratlan
ért el – s áldott téged –, adatait
rád hagyta ajtófirka-képletekkel,
így gazdálkodsز hetekkel,

remélt hónapokkal, s csak türelemmel! –
így biztatod magad,
hogy súlyod leapad,
nadrágjaidba visszafogysz, de nem kell

ily „valókat” a mérlegserpenyőre
vetni, nem kell előre
latolgatni, milyen előnyöket hoz
a folyamat, hű maradsz-e magadhoz,

hogy elsatnyulnak a beszélgetések
óhajai, sőt meg sem érted,
mit is kellene megbeszélni,
régire új és újra régi

nem nyit távlatokat,
de hát vázlatokat
látsz úgyis minden ilyesmiben, és te
csak a Semmi véglegesére

akarsz kilátni, égő fejedet
így...és satöbbi. Az elmondhatatlan
elmondhatatlan marad, csak stili-
zációk a szív dobbanásai,

madarad, kártya-játékod, a nyugalás
vagy egy.-vonallú egyenletes mozgás,
ezek tulajdonaid, az egészség
sem, csak hogy időd szét ne tépjék,

mint huzatot, rá ne pisáljanak,
ne reccsentgessék karfáid, nem „ők”,
de – így érzed – Felettes Létezők,
ilyeneket így ne szolgáljanak.

Máshová tevődött át az a színtér,
ahol bármi zajlik. Veled.

*Furcsállják? Meg nem kérdezed.
Ezt mondanád: „Érintkezéseinknél*

*ez örökké ígérkezett.
Megvalósult-e? Kockáztatom.” A-
hogy kanyarpálya jegenyese
megindul a mezőny helyett,*

*s nem az ép eszedet
vesztetted el, csak jönnek! Ők azok,
akiket gyökereiük kifog
egükből, s ahogy már neked*

*végképp minden támasz nélkül való
a megkönnyebbülésnek nem hiánya,
de semmi vágya, semmi vágya,
a kanyarbéli fasor mind a ló-*

*mezőny helyén irdatlan vágatással,
kecses szépségét – volt ilyen? – leahagyva,
otrombán ront képzetes célszalagja
felé, és meg sem osztod senki mással,*

*hogyan te ezt látod, te – „ez van!” – tudod,
ahogy oly tudomásod
volt annyiakról, amit senki másod
meg nem osztott veled, nem oszthatod*

*meg többé senkivel, a fák, a fák,
bukdosva most egymáson át már
a célegyenes mocsoktalaját
szántván, itt is vannak céloszlopánál*

*annak a bizonyíthatatlan útnak,
melynek nincs támasza se mélyeken,
se magasokban. Ez a gyötrelme
is elmúlt, mondod. Dőlsz valami pultnak*

*– mert a világ azért: világ –,
közönyösen társalogsz valaki
ottlévővel, mint ki nem várja ki
értelmét se, amire várt.*

*És még mindig nem Azt érezheti,
még most sem a halált.*

Szóval powa

„Az állami ünnep
elhülyült csöndje nem különbözik
a katolikus vasárnapokétól.”
(P. Gy.: Hála)

„Ég veletek, barátaim, vége a dal-”
(P. Gy.: Búcsúzás)

Petri György halálhírére

*Nem tudom, mért mentem be a könyvesboltba, Móra (égy jól
mindhalálíg!) vagy hogy hívják, nem Móra, de mindegy,
szóval nem jut eszembe, (megláttam: Kölcsey, amnéziában,
Isten áldd meg a magyaurt!, lassan utolértelek volna)
a Pancsikó és Finta* mellett láttalak meg, amíg lehet,
megveszlek, mondtam magamban, titokban azt gondoltam,
én is ott leszek, romlott vérpuding, valahol. Nem voltam
ott. Pedig a Bibliofilé a bolt, amelyik elvileg könyvem is terjesztené.
Bibliofil. Bibliofób. Valami betegség neve lehetne akár. Fickó, aki
halálosan retteg a sok könyvtől, vagy épp megfordítva, abba pusztul
bele, hogy hiányzik valami a könyvtárából. Meghalt bibliofiliában.
Röhejes, nem? Lehet, a powa (magyarul: tudatátvitel vagy
tudatáthelyezés) érintett meg, ahogyan bizonyos keleti szekták
mondják, tudod (nem tudod), az egyik ilyen vezetőjének olyan
képe van, mint férfiaknak idealizált náci fényképeken, svéd
vagy hová való. (Most tudtam meg egyik hívétől,
hogy dán, Ole Nydahlnek hívják.) Én ennek a pofának nem
hinnék akkor sem, ha Tandori verebei röpködnének ki
a szájából (gyerekként egész kis verebeket kínoztam meg a
járda-sarki porban), de mindegy. Powa, nem pofa. Erről kezdtem
el beszélni, ami valami olyasmi, hogy az ember, miután meg talált
halni, nem találja magát, nincs tisztában a ténnyel, amely sajnálatos
módon megtörtént vele, csak zúdulnak rá az élményei, mint a Nagy
zabálásban a szar valamelyik szereplőre, mikor lehúzza az eldugult
vécét, retteg, csak retteg,
aztán amikor félelme múltófélben, akkor bolyongni kezd*

* Hogy nekem is értelmes legyen: pancsol, pancsikál, és aki teszi: Pancsikó; Ne fintázz!, Nagy a finta!, mondtuk gyerekkorunkban annak, aki túl nagyot talált mondani, vagy képességein túl próbált cselekedni valamit.

ész nélkül, bejárja kedvenc helyeit, ezért van az, mondják ezek a powások, hogy a közeliünkben érezzük azt, aki nem rég halt meg.

Én hivatalosan nem is olvastam/hallottam a halálodról, szociológus barátom mondta, hogy vasárnap meghalt a Petri, ő az, aki a Csillag dokinak, jó ismerősödnek, petris pólót ajándékozott, amikor trombózissal ugyanabban a kórházban feküdt, ahol olykor te épülgetni próbáltál, de ez mégsem jelenti, hogy valóban, hogy ne mondjam, hivatalosan is meghaltál, gondoltam. Meglehet, kacsza az egész, tévedés. Tévéim nincs, napilapot nem olvasok, a pénteki ES meg értelemszerűen nem hozhatta le a vasárnapi halálad hírért, te ugyan sejtetted, jósolgattad, Eörsi önkéntes (arca csupa várakozás) sokáig el se hitte, hogy meghalsz még idén. Barátom azt is mondta, hogy a Radnóti vagy az a csantavéri kocsmáros, tudod, melyik, a Balassa?, kérdeztem vissza (hiába-vigadó-valóság, egyszerre ötlött fel agyamban), igen az, mondta ő, szóval, hogy valamelyikük írt volna a Népszabóba nekrológot. Gondolom, inkább a Radnóti lesz, majd holnap megnézem, mondtam. Az embernél nincs félelmetesebb, jutott eszembe, amikor a Panorámába (ha már belekevertem Csantavért, hadd mondjam el, hogy az ottani hasonnevű kocsmát Pinarámának becézik a helybeliek, nekem tetszik a szójáték, ám lehet, csak hazabeszélek), szóval a Pinapanorámába mentem, indultam, ahol (emlékszel?, dehogy emlékszel), bár olyan gyámoltalan voltál (akkortájt épp – mikor is volt?, öt éve?, hat?, fogalmam sincs – mindent kihánytál, kedvenc ételeidet is, mint pl. orosz kaviár), hogy támogatni kellett, mégis két mp. alatt fölmérted, no itt nem lesz alkoholmentes sör, akkoriban ilyenekkel nem mérgeztél magad, whiskyt csak egyszer ittál (épp hozott valaki), csak az ízéért, mondtad. Változnak az idők, azóta van alkoholmentes sör, csak a pina rájája rohad, ócska kis lebuja, de jó belebújni. Te hősieken vedelted az alkoholfrei söröket, de ha nem volt, nem reklamáltál, ittad a szokásost, lehetőleg külföldi legyen és kellőképp hideg, mondtad. Weissbrunni fölépítőkúrád így lett teljes, végigjártuk az összes kocsmát, és még a feleségem sem hisztizett, szokása ellenére. Tudod, nálunk olyan élő népköltés/átköltés vagy, szállóige, na, ami mindig is szeretettel volna lenni. Mi van, nő a hajam gépelés közben?, kérdi, ha rászólok, hogy zavar; vagy: ahhoz, hogy belenyújthasd a meztelen nyelved a számba, ahhoz egész nap törődnöd kéne velem, nem csak este az ágyban, ilyeneket mond. Subidubi, mivé lón az ige, szeretnék belebújni már valakibe!, üvöltöttem neki én, még szerelmünk züllött hajnalán. Úgy látszik, meghatottad, vagy meglepődött egy legendán, nem

tudom, sose mertem megkérdezni, mindenestre annyit szó nélkül
régén kocsmázhattam legálisan, mint azon a nyáron, veled.

Téged sem látogattalak meg hosszú agóniádban, mint Sziverit,
Bakát. Adósságaim múlnak a nyúlt időben, mint Baszók Joe
rágógumija. Szóval powa. A kocsmában már nem gondoltam rád,
csak az árkádok előtt a könyvesboltnál (vagy még előbb, a Billánál?),
már nem is tudom, mindegy is, csak azt akarom mondani, nem
kocsmában jutottál eszembe, ahogy az természetes lett volna,
hanem utcán, láttam (kép!) szerencsétlenkedő alakod a Szabadság
téren, mint mikor nem tudtad, hol vagy, merrefelé kell a kórházba
menned. Pontosabban a Marica kávézót nem találta, mert onnét
mindig visszatárláltál a kór házába is. Egyszer a Soproni vendéglőben
is összefutottunk (most novemberben jár le a bojkottom,
rosszul bántak ott érzékeny, törzsvendég lelkemmel
és megfogadtam, egy évig be nem teszem oda a lábam, tele lett
velük a tudatom), de ez máskor volt, a második vagy harmadik
weissbrunni főhizlalási kísérletednél, mondhatni, dzsomba, öreg,
vidéki városlakó voltál már akkorra ittend. (Powa vagy phowa?) Csak
hét hétig kell így bolyonganod kedvenc helyszíneiden, aztán
valahogy csak rájössz, hogy el vagy patkolva, meg vagy halva,
kampec, megtörtént veled is, mi Mihállyal, Dezsővel, kihátráltál
rákmenetben, véget ért a rákrománc (arcod, mint összegyűrt kártya)
fin, the end, konjec, kraj, kár, mondanám, de mit érnék vele?
A megmaradt ember kibúvik tornyából, s firkálja ezt. Gyilkos
üledékek foszlanak a völgyben. Egy dolog azért vigasztalhat, nem
szereptévesztve hulltál a halálba. Mellesleg minden
multilevel marketing és szekta azzal kezdi, hogy ők
az igazság egyediüli letéteményesei. (Az ő árujuk a legeslegjobb,
vagy: csak ők ismerik az egyetlen igaz utat.) Ezek (a powások)
úgy okoskodnak, hogy aki kitanulja technikájukat, az
nem szenved sokat a szarként ráömlött (főleg rossz) múltbéli
cselekedetek emlékeitől, illetve tudni fogja, hogy miért szenved,
viszont kevésbé fog félni, gyorsan ráébred, kész, vége, el van
patkolva, ebből kifolyólag tudata (ez fontos, TUDAT,
nem lélek) gyorsabban folyik bele a megfelelő mederbe (bugyorba?),
oda, ahová élete érdekesítette. Majd innét születik újjá. Hát nem
tudom. Engem katolikusnak kereszteltek, ráérek még, akár az
utolsó pillanatban is meg- vagy visszatérhetek, sebtiben
meggyónok mindent, ha nagyon be leszek tojva, ártani nem
árt, és tegyük föl, hátha esik olykor ily misztikus akármiről, és kiújulunk,
mint a szénanátha, az ellenszer használati utasítását
meg úgyis nálad olvasom majd el, vagy mondom el a penitenciát,
kérek, foglalj helyet, az a néhány évtized (jobbik esetben)
neked úgyis csak egy pillanat. Ha meg újjászületsz addigra,
majd én foglalkozok, az elkövetkező pár millió évben

majd csak tanácsunk valahun. Na, de ez ostobaság.
 (Vagy nem, minden mindegy, olyan bizonytalan
 vagyok doktor úr, vagy mégsem?) Kár, hogy nem látom többé,
 ahogy szakálladba röhögsz, himlőhelyes, csúf arcodat (lópofád,
 mondanám, ha nem szigorítana a kegyelet, no de mégis,
 hisz tudod, túlérzékeny korom társai, és a nők, kiknek
 bajuszkája...), vagy görnyedt, kiszikkadt alakod valamelyik
 weissbrunni emelkedőn, föl villanó tekinteted, ha politikára terelődik
 a szó. Kár, hogy nem dicséred többé főztömet (csülkös bab,
 rozsdás marha), lásd, mily hiúz a zember, mellesleg a kokovány
 nem olyan jó, ahogy mondtad. Vagy én basztam el valamit.
 Kedves mizantróp barátom, ha szólíthatlak így, pusztulás
 vén ingyence, ne húzd a szád! Kösz az EX-be küldött verset.
 Látom, Hamlethez fordultál, így a végén, mint Baka.
 „Most, hogy így a vége felé vagyok,
 nem igazságot, ölni akarok.” – írtad az utolsó két sorban.
 (Mikor elolvastam, még a gépben, Hamlet monológját, amelyet Mari
 e-mailezett, rögtön Szíveri jutott eszembe, aki állítólag azt
 mondta, miután biliárdgolyóval dobálta meg a
 Nemtudommiyen – talán Víg? – Matróz törzsvendégeit, ahová
 egyik barátjával ment le egy utolsó túrára, szóval azt mondta,
 hogy mindent megcsinált az életben, csak nem ölt. Én ölhettem
 volna dögunalomig, Vukovár, Srebrenica, soroljam még?, minek?,
 tisztítóúzzálló lelkem nem engedte. Így most számomra
 finomabb a fű, kékebb az ég, néha ezt gondolom.)
 Tudatod tehát áthelyezted egy más világba, pontosabban
 áthelyezték, áthelyezte egy ismeretlen Úr, kinek vendége voltál;
 a cseht most fizeted. (Főúr! Volt két rákom...) Ez egyszer
 más cselekedett helyetted, s tán idő előtt, talán félt, csapnivaló
 kártyás!, üres zsebbel ütöd meg a bankot, s netántán
 nyerni találsz. Mindegy. A nehezén már túl vagy,
 bolyongsz még köztiünk néhány hetet, aztán lassan
 elfelejtünk, talajgazdagítók leszünk magunk is, dózerek
 fura hordaléka, elfelejtenek. Egy vagy már tereppel
 és szereppel, elbúcsúztatlak két felesel.
 Petri-válogatott, Petri-műfordítások, Petri-összes.
 10, 50, 100 éve halt meg Petri György, ismered ezt.

Nem küldted vissza a felhasználói szerződést.
 (Nem baj, majd Mari. A cérvanékony szál.)

A tényközökből szembántó ellenfény süit,
 a visszaszámlálás befejeződött.

Weissbrunn, 2000. július 19–25.

Az én nagyapám abgangja

Mindazoknak, akiket illet

*Ha Conradot, miért nem tengerit,
Egy Szindbádnak regényt a szárazföldi
Patkányról, ki hozzá áruló is volt?,
Miért adtam pont ezt neki?, nem szántam
Búcsúnak, csak az a pillanat, hallását,
Árulóknak, mint szokás, a hóhér elveszi,
Visszhangos márványcsarnoknak képzelem,
Razumov, így hívták, majdnem, mint
Beethoven kvartettjeit, hogy zeneszóra menjen
El hallás vagy élet, szálljon, mint egy édes óra,
Ez mi legcsodálatosb, és neki, mármint
Nagyapámnak, sikerült, fekete nercben,
Látták, rémülten futott egy nő, akit a végső
Percben karjában tartott, a néma test
A feldúlt ágyban persze mindig ott marad.*

A kaddist még

Annának

*A kaddist még a nagymamád,
Bár ez, halálakor, ahogy
Szabálytalan, mint minden,
Én mondom, ő fekszik ott az
Asztalon, mossátok épp, tudni,
Ahogy ilyet lehet, aszott
Gyerekestét felejteni, az
Elefántlebernyegét, nehéz, fonák
A test e könnyűsége, látnod nem
Kéne, már tudom, hogy nem felejteni
Könnyebb, emlékezni, mint tényleg
Rá, a kaddist sírva mondtam el, nem*

*Tudtam egyben, újra kellett mindig,
Hogy legyen szent, és a Név hatalmas,
Míg örök világa tart, ilyenkor épp
Dicsérni Őt, a nagymamádkor, ezt alig
Lehet, megtörtem sokszor áldani, akit
Mindig a kaddis áldottabbnak mond,
Először én is most vele, vigasznál,
Minden áldásnál eleve úgyis már, de most
A nagymamád fekszik az asztalon, ahogy
Mosod, mint az a tépés, jobb egy-egy szót
Csak kiszakítani.*

Norwidban egy hete körülbelül

Szlavnak

*„Ki nagy s miért?”, olvastam egy
Hete körülbelül Norwidban, ígéretes
Kezdet ez, ha versé, gondoltam, nagy
Az, aki egy balkonon rögtön úgy szóba
Jön, ha csak egymás mellé kerültünk,
Mint nagyobb kerítőnk, más közelbe von,
Aki, mint kutyanak a kedvenc csont,
Kéznel van úgy, kaparni sem kell, és
Elég lerágott nem lehet, hogy rágni még
Ne volna jó, nagy az, akit, bár holt,
Szibériában sem tudna elásni medve úgy,
Hogy játszi olvadás ne vesse fel, nagy
Az, aki szilaj forrásból talpra szökken
Még, lesz balkon, csak neki ígérkező.*

A kabóca

*Akit a Hajnal tett szerelmesévé, nyert a trójai
Örök ifjúság nélküli örök életet, így kellett
A világ szélén egyedül, bezárva motyogni egyre
Értelmetlenül a régi pírt, hiú ambróziát
Súlyos retesz mögül, száradni, fogyni, míg*

Kabóca lett.

*A tököli „Non stop”-nál, szavamra, így igaz,
Kabócadal fogad, körül a gaz a déli rekkenőben
Lám elég, hogy szóra bírja az idegen ég alatt,
Örök betonközi visszhangja az elaggott műzsai
Koroknak, nem?, valami szépet kéne
Mondani, hátha a hírért elviszi a messi
Ókeánoszig, és ott nekiünk derűs
Hajnal hasad.*

Vegyék cserébe átkomat

(A sittóra)

*A sittóra működik, fölül az épület, míg vájják
Belsejét, akár egy héj, üresbedik, és lenn
A konténer telik, dobálják meddő
Kincseit, salak és kő, sötét porral elegy,
Mint áldozat, mellékerül az én időm, a reggelek
Már az első robajjal szemétre vetik álmomat.
Gyerek voltam, a máskor oly segítőkész, de most
Közömbös diófánk alatt a nagynéném
Magnóját lopva szétszereltem, de mily rengeteg
Lett a fogaskerék, a vezeték, csavar, és
Egyre még, hogy fért ez mind bele, vissza talán
Ha a fele, gondoltam, kint több lesz a
Belsőség, visszarakja majd, ki a pokolban ég.*

Sen-jün, a kertrejtőző

A Csing-kertet a fejedelmi család ősei telepítették azon a helyen, ahol sárkányok harcoltak ezer és ezer éveken át, s a gyilkos küzdelem után még az istenek se tudták különválogatni az összekeveredett csontokat. A helyet az ősök megáldották, s hosszú éveken át ők szállították oda a gránitlapokat és faragott márványtömböket, az ősök terelték a területre a vidék zabolátlan folyóit, így alkotva meg a csodás vízeséseket s a gyerekszemekhez hasonlatos tavacskákat. A fejedelem apja különleges növényeket is hozatott, megtelepült a Csing-kertben a puszpáng, a lonc és az azálea. A kert a fejedelem korában érte el legnagyobb kiterjedését. Az ifjú uralkodó gyakran szorgoskodott a virágágyásokban és a sziklakertekben, s mintha csak egyszerű szolga lenne, maga is gyomlált, ágakat metszett, pihenőhelyeket ácsolt, rabszolgálanysággal szórakozott, vagy a gondolataiba merülve heverészett egy napsütötte tisztáson. Jó néhány kényes diplomáciai kérdésre is sikerült megoldást találni az ernyőkkel fedett teakertekben. Fülemüle és pacsirta dalolt a világos kergű vutung ágain, mókusok és aranymajmok kergetőztek a juharok lombjaiban.

Az idegen Sen-jüneként mutatkozott be a birodalmi fogadóórán. Az öreg írnok elbámulta a férfi lószerűen megnyúlt, bamba ábrázatát, majd megvonta a vállát, s a fejedelem elé vezette. Sen-jün akadozva beszélt, erős testszaga volt, verejtékezett, és nyomban jövetele céljára tért. Azt állította, hogy képes elrejtőzni a híres Csing-kertben olyképpen, hogy a tiszteletreméltó fejedelem egy egész nap múltán sem fog rálelni.

Az ifjú uralkodó gurgulázva nevetett, mintha liliomszirommal csiklandoznák a talpát. Gyermekkorát a kertet határoló borostyánfalak között töltötte, s elmékedésre hajlamos ifjúként is heteket töltött a ligetekben s a titkos barlangokat rejtő sziklák között. Egy délutáni pihenő alkalmával tűnődve fordult öreg titkárához. Úgy érzi, mondta halkan, rálelt életének egyetlen ki nem kezdhető tudására, mert bizonyos abban, hogy a kerthez fűződő viszonya nem más, mint az idő összegezése a lelkében. Amikor útjain jár, rendre bizonyossága támad, hogy nem vesztette el a gyermekkorát, miközben nem retenti az öregség sem, s ez a napi sétával könnyedén bejárható terület úgy az övé, hogy a birtoklás tényét mégsem ő, hanem a Csing-kert földje, növényei, kővei és vizei jelentették ki azon a titkos nyelven, amely a lelkünkben visszhangzik.

Amikor Sen-jün belépett a kert kapuján, megbotlott és térdre zuhant. Bicegve haladt tovább a színes kavicsokkal fölhintett gyalogúton, és nagyokat fújtatva zsörtölődött. A fejedelem jó egy óra múlva indult utána, és föltűnően derűs volt. Mintha nem érdekelte volna a feladat, sokáig eljátszott egy fehér fejű majmocskával. Ám dél körül már zavartan nevetgélt egy apróra metszett loncbokor előtt, és csodálkozva bámulta a növény árnyékát. Nem ismerte a bokrot, fogalma sem volt, hogyan került oda, melyik hajtásból nőtt, s mikor nyírták ilyen ala-

kúra. Sehol sem találta Sen-jünt. Délután már gyöngyözött a homloka, a keze remegett, lépéseit sietősre fogta. Fel s alá futkosott, vigyázatlanul gázolt át egy rozmaringmezőn, nyugtalanul tekingetett a fűzfák zuhataga alá. Egyetlen nyom sem akadt, egyetlen letört faág, elfekvő fűszál sem jelezte, hogy az idegen arra járt volna. A fejedelem lázasan kutatta végig az éjszakát.

Sen-jün, kiabálta.

Sen-jün!

Föltámadt a szél, kutyahangon süvített, s a Hold fényétől nyálas égen úgy vonultak a felhők, mint kísértethajók. Papagáj rikoltozott gúnyosan a teakertben. A fejedelem a hajnal szürkületében elhűlve bámulta a Csing-kertet. Ellen-séges, idegen világot látott.

Csing-kert, mondta ki halkán, de nem érzett enyhületet.

Csing-kert, mondta ki újra.

Mint akit megaláztak, dideregve botladozott vissza a palotába.

S pontosan huszonnégy óra elteltével, az éles délelőtti fény végigvezette Sen-jünt a Csing-kert kavicsútján. A férfi bicegett. De húsos ajka között fűszál billegett, s valamit dúdolt. A kapuban megtorpant, és tűnődve elbámulta azt a helyet, ahol térdre esett. Aztán tréfásan megfenyegette a földből előkígyózó gyökérkét.

A fejedelem szerette volna megkérdezni, miféle bűvőhelyet talált Sen-jün, hol sajátította el a rejtekezésnek ezt a kivételes képességét, valósággal belebetegedett a kíváncsiságba, de tartóztatta magát, s óvakodott kiszolgáltatottnak mutatkozni. Sen-jün mosolyogott, az orrát vakargatta, majd a rabszolgálanyt kérte, aki a fogadás tárgya volt. A légyott után elköltötte bőséges ebédjét, s tüntető elégedettséggel pihenni tért. A szolgák, akik óránként futkostak a fejedelemhez, lihegve jelentették, hogy nyomban álomba szenderült, alvása mély és nyugodt, és horkol is.

Hogy merészeli, dűnnyögte csalódottan a fejedelem a harmadik napon, mert Sen-Jün még mindig nem mutatott hajlandóságot arra, hogy kikászálódjon az ágyból.

Megszólalt, uram, suttogetta végül az egyik szolga.

A fejedelem türelmetlenül toppantott.

Kiabálást hallottak a hálóhelyről, álmában kiáltozott Sen-jün, dadogta a szolga, igen, azt kiabálta, milyen csodálatos vidék, milyen pompázatos a Csing-kert, s hogy...

...hogy, kiáltott közbe a fejedelem.

...hogy milyen boldog lehet az, akié a Csing-kert.

És mit mondott még, ordította a fejedelem.

Azt mondta, hogy meg fogja szerezni.

Azt mondta, suttogetta sápadtan a szolga, azt mondta ez az ember, aki Sen-jünnek nevezeti magát, azt merészelte állítani, hogy meg fogja szerezni a Csing-kertet.

A fejedelem arca merev volt, mint a fagyott víztükör. Csak a halántékán lüktetett egy erecske. Elbocsátotta mind a szolgákat, de a következő napokban úgy viselkedett, mintha mi sem történt volna. Sokáig sétált a kertben, odahajolt a virágokhoz, beszélt a fákhöz és a sziklákhöz. Majd építészért és mérnökért üzent, vizsgálják át alaposan a Csing-kertet, érdemes lenne-e valamilyen változtatást végezni a területen. A mérnök azt mondta, minden eddiginél impozánsabb víz-

esést képzelt a Téli-dombok közé. Az építész újabb pihenőhelyre tett javaslatot a puszpángok ágyása mellett. A munkálatok csakhamar megkezdődtek.

S amikor a fejedelem sétára indult, hogy megtekintse kertjének elkészült újdonságait, Sen-jün oldalazott mellé, és alázatosan azt kérdezte, elkísérhetné-e. Sen-jün időközben meghízott, lóarca kikerekedett és zsírosan fénylett. A fejedelem szó nélkül bólintott, mire a másik alázatosan követte. Haladtában többször megbotlott, s a tenyerét szálla sértette föl, ahogy megkapaszkodott egy árokhíd korlátjában. S nyilván eltaposott volna egy ritka szép orchideát, mely a többi virágtól elválva magányosan virított egy szív alakú tisztás közepén, ha a fejedelem villámlo tekintete meg nem állítja az utolsó pillanatban.

A kövér vízililiomokat úsztató, Kék Lebegés Tó előtt álltak. Közvetlenül a lábuk előtt torkolt a vízbe egy sebes folyású patak, melynek szélessége egy fekvő gyermekével se vetekedhetett. Vér-pataknak nevezték az erecskét, mert a medrét apró, piros kavicsok borították. A fejedelem elmélyülten hallgatta a vízcso bogást, majd hirtelen lehajolt, s kiemelt a patakból egy labda nagyságú követ. Elmosolyodott, mint aki ajándékot kap.

Így már szebben zenél a víz, Sen-jün?

A fejedelem óvatosan a partra helyezte a követ.

Sen-jün a víz sodrását bámulta, szórakozottan bólintott, s a torkát megreszelve körülményes mondókába kezdett. Nincs szándékában megbántani a fejedelmet, nyújtotta a szavakat, még csak gúnyolódni se merészel, hogyan is tehetné, de ki kell jelentenie, hogy ő, a hazátlan vándor, a szegény égfigyelő és növénycsodáló, az ágrólszakadt apátlan, anyátlan árva, egyszerűval ő, Sen-jün, képes lenne akár egy egész esztendeig is a kertben úgy elidőzni, hogy rejtekhelyét a fejedelem nem fedezné fel.

A fejedelem bámulta a Vér-patak örvényeit, s halkán válaszolt.

Elfogadja a kihívást, és nagyon gazdaggá teszi Sen-jünt, ha egy éven át észrevétlen tud maradni, mondta. Ám ha nem, rózsavesszővel vereti agyon a palotá udvarán, s a tetemét disznókkal falatja föl.

Azzal visszasietett az udvarba.

Másnap reggel Sen-jün belépett a Csing-kert kapuján, s botladozó alakját csakhamar elnyelte a tavaszi zöld hullámmzése.

A fejedelem nem ültetett többé növényeket, s mind ritkábban járta végig a virágágyásokat. Figyelmetlenül téblábolt az utakon, belegázolt a vizekbe, szent köveken taposott. Sen-jün nem volt sehol. Szárazság gyötörte a birodalmat, a kert romlásnak indult, a tavacskák elmocsarasodtak, az ősvényeken elhullt madarak és rágcsálók tetemei hevertek. A fák törzsén mézga burjánzott. Sárga hernyók lepék el a barackfákat. Néhány szikla megrepedt, és porlani kezdett.

Az első eső nap után a fejedelem erőt vett magán. Válogatott kertészekkel igyekezett visszaadni a növényzet szépségét. Közben kutattak is, ám Sen-jün nem lett meg. Nyomát se lelték. A vad esőkkel terhes ősz után reménykedve várták a telet. A hideg úgyis előcsalja a nyomorultat! Élő ember úgysem képes átvészelní a fagyokat a Csing-kertben. Egy zúzmarás reggelen a fejedelem bejárta a hóborította kerti utakat. Sehol egy lábnyom, a fák ágain érintetlenül roskadozott a hó. Az uralkodó visszatért a palotába, összegyűjtötte a minisztereit, és kijelentette, hogy Sen-jün elpusztult. Nincs többé az idegen, talán nem is volt soha.

S a fejedelemnek igaza lehetett, mert tavasszal a kert a régi pompájában ragyogott.

Am Sen-jün órára pontosan a sárkányköves bejáratnál veregette magáról a juhar avart. Szeme lázasan fénylett, a keze remegett. Az ábrázata annyira megnyúlt, hogy úgy tetszett, az álla menten kiesik az arcából. A bőre sárga volt és foltos, s úgy köhécselt, mintha a tüdeje tele lenne porral. Rothadás szagot árasztott. A rózsaaágyást kapingáló szolga, aki először bámult az arcába, rohanva igyekezett a palotába, de elbukott, s a kezét törte.

A fejedelem úgy ingatta a fejét, mint akit megsértettek. Azt parancsolta Sen-jünnek, azonnal adjon számot az eltelt egy esztendőről. A férfi nem is a kertben rejtőzött! Csalt Sen-jün, ahogyan csálnak a varázslók, a kuruzslók és a mutatóványosok. Csakhogy a másik hosszasan mesélt a Taréjos-szikláról, hol vadgalambok költenek, mesélt a Fátyol-vízesésről, melynek a hangja olyan volt, akárha száz énekes asszony fészülködne, és beszélt a Márvány-barlangról is, mely a fejedelem személyes titka volt, és beszélt a Halál-tó varázsos ékkövééről, mely a meder közepén pihent, s évente csak egyszer, a Tiszta Fényesség Ünnepeén ragyogott fel.

A fejedelem úgy érezte, nincs többé titka Sen-jün előtt. A hatalmába került, legyőzte, kifosztotta.

Ki vagy te, kérdezte halkan.

Egy nagyon szegény ember, mondta halkan Sen-jün, és a fejedelemnek az volt az érzése, hogy a szenvtelenül bamba tekintet mögött gúny tombol. Elbocsátotta, s az egyezés szerint gazdaggá tette Sen-jünt, aki a palotában élhetett, olyan szabadon járt a rózsailatú árkádok alatt, mint a legbefolyásosabb eunuchok, olyan pimasz és torkos volt, akár egy gazdag testvérrokon, s a szolgálkkal olyan szigorúan bánt, mint egy tábornok.

Ősz lett, túl voltak már Csung Csiu Csie ünnepén, amikor Sen-jün elrontotta a gyomrát, mert annyi süteményt tömött magába. A Csing-kert ilyenkor volt a legtitkosabb. Tiszta, őszi holdak ragyogták teli az éjszakákat, a tavak fölött bíboran csillogtak a párafelhők. A fejedelem nyugtalanabb volt, mint valaha. Minden második kérdése az volt, hol van, mit csinál Sen-jün. Miért azt csinálja? Mit válaszolt erre, és mit mond arra a kérdésre? Mit evett? Hogyan aludt? Mi a véleménye az időről? A családjá! Mit mondott az ágyasairól!

Végül nem bírta tovább, s maga elé parancsolta.

Mit akarsz tőlem, kérdezte halkan.

Sen-jün zavartan toporgott, és oldalra billenő fejjel azt köhécselte, ő semmit sem akar, de annyit szerénytelenység nélkül kijelenthet, hogy képes tíz évre elrejtőzni a Csing-kertben, sőt még a huszonöt esztendőt is megkockáztatná, mire a fejedelem ordítani kezdett,

mit akarsz, mondd ki végre már,

Sen-jün.

Csönd lett.

Sen-jün végül megvakarta a homlokát, s még mindig zavartan azt dadogta, képesnek érzi magát arra, hogy úgy elrejtőzzön, hogy a fejedelem, míg csak él, nem talál rá.

Soha, mondta, és kifújta az orrát. Sen-jün szélesen elmosolyodott. Megnyalta az ajkát, szörcsögve szívott az orrán.

Úgy halnék meg, hogy nem látnálak többé, kérdezte a fejedelem.

Sen-jün fölhorkantott, mint egy jóllakott sertés.

S mit kérsz, ha nyersz?

A kertetet!

A fejedelem lehajtotta a fejét. Markában ropogtak az üveggolyók. Aztán szórakozottan kifelé bámult a palota ablakán.

Mi hasznod, ha rejtőznöd kell, Sen-jün?! Miért jó neked, ha más nem láthat?! No és ha túléllek téged?

Sen-jün komoly pofát vágott, és lelkesen bólogatott.

Nem élsz túl, uram, ha csak meg nem öletsz! De ahhoz túlon túl kíváncsi vagy. No meg hiú is! Az én hasznom az, hogy a halálod pillanatában marni fog a szégyen, hogy nem a tiéd a kert. Hogy elvesztegetted! Ez az én jutalmam, és ez lesz a te büntetésed, uram.

A fejedelem annyira csodálkozott, hogy mosolyognia kellett.

Milyen gonosz vagy te, Sen-jün!

Milyen aljas és hitvány alak vagy!

De a másik csak biccentett, s úgy billegett ki a trónteremből, mintha egy szakácsinast hagyott volna hátra. A következő reggelen Sen-jün átbillegett a kert kapuján, majd visszanezett. A fejedelem a borostyános tornácra bámult utána, és zavartan búcsút intett. Aztán sokáig nézte a kezét. Végül magához intette az egyik őrt, és azt parancsolta, törje el az ujjait.

Napokig halálos csönd uralta a palotát. A miniszterek lábujjhegyen jártak. Tiltva volt a zene, a hangos beszéd. A kovácsműhelyeket bezárták. A konyhában nem lehetett tüzet rakni a szikrák pattogása miatt. A palota udvarán a szolgák lepedőket lengettek, hogy azzal úzzék a madarakat, a hangoskodó majmokat és a döngicsélő bogarakat.

De mert a sebek begyógyulnak, ahogy szálltak a napok, s egymás mögé sorakoztak a hónapok s az évek, Sen-jün alakja is mindinkább elhomályosult. Legenda, ködös mesefigura, hétvégi történet lett. A fejedelem igazgatta a birodalmát, s bár kevésbé gyakran, de néha besétált a kertjébe. Gyermekei születtek, törvényeket hozott, melyek többnyire helyénvalónak bizonyultak, ha azonban nem hozták meg a kívánt eredményt, bölcsen visszavonta őket. Háborúban időzött, súlyos sebet kapott, beteg lett. Hordágyon vitette magát a Csing-kertbe. Elvesztetten bámult a bambusztörzsek közé, láztól forró homlokát a Vépatak vizében hűtötte, azt hitte, meghal.

Sen-jün, suttogetta.

Sen-jün!

A fejedelem meggyógyult. A következő évben a Lampionok Ünnepeére tigriseket hozatott Mandzsúriából, s a kertbe eresztette a kiéheztetett vadállatokat. Mérgeskígyókat küldött utánuk.

Mindhiába tette, mert Sen-jün nem lett meg.

Végül leromboltatta a kertet. Elefántokkal tapostatta le a virágágyásokat, a sziklakerteket szétverette, a tavakat betemetette. Sóval és homokkal hintették föl a Csing-kert helyét, mely pusztaság, sötét és kietlen vidék lett, jajgatva süvített a sós buckák fölött a szél.

A fejedelem állt a semmi közepén.

Sen-jün, kiáltotta.

Sen-jün!

A fejedelem megöregedett. Görnyedt háttal, hosszú, kampós bottal járt, a keze remegett, megsárgult bőrén kelések piroslottak. Hasmenés, láz, bélgázok gyötörték. Alig látott már, feledékennyé vált. A háta mögött azt találgatták, kire száll a birodalom, valamelyik fiára vagy a befolyásos eunuchokra inkább. Szolgái pimaszul beszéltek vele, a lányai körbetáncolták és kinevették.

Egy őszi nap hiába keresték. Szolgálója érintetlenül talált a fekhelyére. A fejedelem nem volt a könyvtárban, sem a fegyverszobában. S amikor a titkár kilépett a palotából, a csodálkozástól tátva maradt a szája. Kísértet, egy csupa csont ember üvöltött a Csing-kert bejárata helyén. Végül az idősebb ajtónálló fölkiáltott, az idegen csakis Sen-jün lehet,

Sen-jün, a kertrejtőző.

Lassan azt is megértették, mit kiáltozik az idegen.

Vesztettem, nyűszítette Sen-jün.

Ó, én szerencsétlen, vesztettem, kiabálta.

Megtalált, ordított, mintha átkozódna, megtalált, és a haját kezdte tépni, őrjöngött, véresre karcolta az arcát, csupasz combjait, karjait harapdosta.

Doronggal ütötték le, hallgasson végre.

Nem sokkal később a szolgák a valaha volt Csing-kertben rátaláltak az idős fejedelemre. Arcán győztes mosollyal lógott egy kiszáradt juharfa ágán, amelyre, mint utóbb megállapították, minden segítség nélkül kötötte föl magát.

Koporsófedél, Szék, 1997

A nyelvadomány napja

(*pünkösdi homília*)

1.

mikor pünkösöd napja eljött, mindnyájan egy akarattal együtt voltunk, Apánkat leszámítva, de őt éveken át leszámítottuk, ez vagy az történik velünk, mindnyájunkat, teszem azt, ellep a rüh, megszáll a szorgos tetű, kivéve őt, nem mintha őt nem lepné el és szállná meg, nem-nem, tetőtől talpig rühös lesz ő is meg tetves, de nem ugyanakkor és nem ugyanazon a helyen, mire tehát tudomást szerzünk az ő rühéről és tetveiről, vagy ő a mienkről, már sem ő, sem mi nem vagyunk rühösök és tetvesek, mert a makacs skorbuttal van dolgunk éppen, vagy, egy másik példa, tifuszos az egész család, ki-ki elgyötörten vonszolja magát, árnyas, félreeső helyet keres, kivéve Apánkat, akit más időben és más térben ver le a tifusz a lábáról, árnyas hely helyett ő folyamatos hűvösben tengődik, pontosabban a hűvösön, ahova a tartózkodási helyét évtizedekre kijelölték, el sem mozdul a kübli mellől, nem feltétlenül

2.

kényelemből, hanem mert elemi érdeke ezt diktálja, aligha érne vissza ugyanis az időleges megkönnyebbülés helyére, ha erőt venne rajta a szükség, márpedig a szükség kíméletlenül lecsap rá, neki meg könnyítenie kell magán, jóllehet olyan könnyű már, mint egy szabadon futkosó, föl-fölröppenő magányos fogoly, *perdix perdix*, egy

3.

akarattal együtt voltunk, mikor pünkösöd napja eljött, és lőn nagy hirtelenséggel az égből mintegy sebesen zúgó szélnek zendülése, amely mint egy haragos, szokatlan küldetése súlyától ügyetlen mozgású angyal, betöltötte az egész házat, ahol együtt ültünk, a csodálatos események előtt azonban a szökésről folyt a vita, dolce vita, szellemeskedett Feri, az elsőszülött, aki egy akaratra bírta a családot, a régtől fogva halogatott vitára tudniillik, ülünk össze mindannyian, és beszéljük meg végre, ne tegyünk úgy, mintha nem volnának mérlegelendő lehetőségek, igenis, emelte fel a hangját az elsőszülött, egyéni és közös szabadságunk erőszakos és túlkapó megvonását nem szentesíthetjük a beleegyezéssel, már odafordítottuk a másik arcunkat, több nincs, szögezte le Feri, eljött a cselekvés

4.

ideje, teljes egyetértésben vitáztunk a teendőkről, dolce vita, lássuk csak, próbálkozott Lídia a fordítással, édes, igen-igen, a vita pedig románul, frissen szerzett tudás, annyit tesz, barom, hát igen, édes barom, mondta Lídia Ferinek, kedvesen villogtatva okos szemét, valami ilyesmit jelenthet, Anyánk

5.

a szó, „szökés”, helyettesítését javasolta mindjárt, még mielőtt Feri belefogott volna látható gondossággal előkészített mondandójába, fülek vesznek körül, értelt, és nyomatéku diszkrétan körbeforgatta a szemét, nem utolsósorban annak jeléül is, hogy most mindenütt ők vannak, vegyük tudomásul, a lágerben, ahol együtt vagyunk, kivéve Apánkat, még a cserebogárnak is füle van, és azon túl is ők vannak, mindenütt, mindenütt, ezért hát még az is bizonytalan, mekkora kiterjedésű

6.

a tábor, az pedig végképp, vajon nem önhittség azok részéről, akik nem fegyveres katonák gyűrűjében élnek, magukat szabadnak tekinteni, mindent összevetve azt javaslom, formálta békülékenyre a hangját Anyánk, mondjuk inkább a szökést „látogatásnak”, a szökési tervet pedig nevezzük „kilátásba helyezett látogatásnak”, „esedékes rokon vizitnek” akár, a szökés, lássuk be, amúgy sem írja le kimerítő pontossággal azt a szemszögünkből nézve igencsak becsületre méltó, fogva tartóink felől nézve pedig bünténynek minősülő szándékot, hogy elmenjünk innen, itt hagyva csapot-papot fordítsunk hátat a helynek, mintha sohasem is jártunk volna itt, menjünk, amerre látunk, hiszen hát hazatérésnek mégsem nevezhetjük, folytatta Anyánk, ahhoz ugyanis egy reánk várakozó otthonra volna szükségünk, lakóhelyre, ahol az állandó ott maradás szándékával letelepedhetnénk, amivel pedig a kilakoltatási és vagyonelkobzási ítélet erejénél fogva nem rendelkezünk, nincs hova szökni, jó, legyen, szökhetünk, Apánkat leszámítva, akár máris, tessék, indulandusz-tódulandusz, pásli, de kíváncsi volna rá, így Anyánk, elsőszülött fia ugyan bejelölt-e már egy helyet

7.

a hóna alatt szorongatott, maga készítette színes térképen, egyetlenegy, ahová megérkezhetnénk, haza, haza, de hova, itt egy hosszú szünet következett, részint a jól előkészített, kérdésbe bújtatott válasz megkívánta csend, részint Feri végzetesnek bizonyuló készületlensége, részint meg az egyre növekvő szélzúgás miatt, amely már az egész házat betöltötte, sőt külön-külön mindannyiunk szívét, mellkasát, gyomrát, üreges csontjait, ágaskodó hajszálait, akár abba is lehetett volna hagyni a vitát, úgy tűnt, Feri részletekbe menő plánjai kizárólag a tábor észrevétlen elhagyására

8.

szorítkoztak, valamint a dunai átkelésre, a két kulcsfeladat, ha számba vesszük a család összlétszámát, de főként az úszni sem tudó és a legképtelenebb helyzetekben vízért vagy ennivalóért nyafogó, a család összlétszámát tekintve többségben levő legkisebbeket, igencsak fölemésztette az első krisztusi korát élő, tizenkét éves elsőszülött, pillanatnyi jogállása szerint családfő szellemi energiáit, de könnyen lehet, sokkal inkább arra gondolhatott, a végeláthatatlan szélességben hömpölygő Dunán túl a szabadság térségei

9.

terülnek el, erre engedett következtetni az egyetlen kezünk ügyében maradt könyv is, az Írás, amiből Anyánk naponta háromszor hosszasan fölolvastunk nekünk, sőt az utóbbi időben, amikor Anyánk napi élelemszerző útjára indult, Feri is maga köré gyűjtötte a gyermekeket a szemközti romos házba egy-egy alternatív felolvasásra, nyomatékul hosszú fehér lepedőt terített magára, semmire sem hasonlító, de igen meggyőző mozdulatokkal minden egyes hallgatóját megáldotta, majd mint akit mennyei erő szállt meg, éneklő hangon előadta a kiválasztott szakaszt, legutóbb éppen Józsué

10.

könyvét tárta elénk, azt a részt, ahol a nép csodálatos átkeléséről olvasunk a megáradt Jordánon, most azért kelj fel, menj át ezen a Jordánon, mutatott a megáradt Dunára Józsué feltételezett mozdulatával Feri, te és mind ez a nép arra a földre, amelyet én adok nékik, minden helyet, amelyet talpatok érint, néktek adom, el nem hagylak téged, sem el nem maradok tőled, csak légy bátor és igen erős, és minthogy Anyánk az Írás minden egyes szavának gyakorlati megélésére, figyelmes és őszinte szívű, sőt szabad megcselekvésére szólította fel az övéit, Feri biztatására mindannyian elszántuk magunkat Józsué könyvének helyzetünkre alkalmazott, maradéktalan gyakorlatba ültetésére, csend lett, Anyánk kérdése lebegett

11.

fejünk felett, a gyermekek, mintha rendezői utasításra, egy akaratlan Ferire néztek, Lídiát kivéve, aki végre megszólalt, megszólalt, mint rendesen, mondhatni, most azonban mintha hosszabb megfontolási időre volt volna szüksége, mint máskor, nagy csoda, Lídia, a család leghivatottabb megszólalója, különös nyelvadomány birtokosa, avatott szószóló, a család kételkedésre hajlamos hímnemű tagjai szerint szószátyár, cserfes, a pletykától sem visszariadó, sőt a nagyobbak, Feri, a szent életű István, valamint a Lídiánál negyed órával idősebb Pál egyöntetű álláspontját véve alapul megállíthatatlanul pövedáló, Péter szerint viszont pövedáló nőszemély, valóságos

12.

istencsapása, de legalább az Istené, vigasztalhatta Anyánk Lídiát, ha csapás is, az Istené, mondta ellenvetést nem tűrő hangon a fiúknak, ezt aztán a legkisebb hűg, a világ sokáig legapróbb Magdalénája változtatta a fegyelmezés liturgikus formulájává, noha a mássalhangzókkal még hosszú időn át nem bírt megfelelőképpen bánni, latinos hangzású dallammá alakította Anyánk meglehetősen kétértelmű vigasztát, amennyiben a Világ Ura nevében a sistergő s-t sz-szé, a csapásban a barbár cs-t ciripelő c-vé szelídítette, Lídia Anyánk kérdésére kérdéssel

13.

válaszolt, válaszra válasz, ahogy illik, így sietett Feri segítségére, nem kétséges, a vesztesek iránt érzett csillapíthatatlan szolidaritása kinyilvánításával, vajon Anyánk a szökés helyett a látogatást javasolva azt kívánja értésünkre adni, vágott bele Lídia, hogy ez volna az otthonunk, ez a hely itt, ahol éppen vagyunk, leszámítva Apánkat, aki nincs, mondta nyomatékkal, nincs velünk, és ezek között, akik fegyverekkel vigyáznak ránk, ez talán, adott egy esélyt Anyánknak Lídia, mintha mégsem volna otthonunk, még akkor sem, ha az otthon térben sehova sem elhelyezhető számunkra, remélve reméli, Anyánk nem ezt kívánta sugallni a pünkösdi napján köré telepedett jóhiszemű gyermekeinek, és a bátor „szökéssel” szembehelyezett vagy legalábbis méltányolható óvatosságból helyettesített polgári „látogatással”, sőt „vizittel” nem az elkerülhetetlen, örök visszatérés gondolatával akart kibékíteni bennünket, avval ugyanis, hogy az otthonunknak pillanatig sem tekinthető helyen fogunk ezután élni

14.

a végnek végéig, leszámítva Apánkat, otthonnal pedig, reánk, beleértve Apánkat, várakozó téralakzattal egyáltalán nem rendelkezünk, no nem, eddig mégsem kellene elmenni, olyan magvak ezek, rohamozott Lídia, és itt a szemüvegét le kellett vennie, mert hirtelen, anélkül, hogy hatalma alá vonhatta volna őket, elhomályosultak a szemei, olyan magvak, amelyek tövisek közé, az útfélre vagy köves helyre esnek a szívünkben, és bizony mondom, jelentette ki Lídia mindannyiunk nevében, megsemmisülnek, megfojtja őket a tövis, kiégeti a nap, felzabálják az égi madarak, ezeknél a szavaknál, égi madarak, hatalmas égzengés követte a szélzúgást, kettős tüzes nyelvek jelentek meg

15.

a fejünk felett, kettős tüzes nyelvek futkostak a hirtelen áttetszővé vált háztetőn, Anyánk mintha egyetlen jól szabott mozdulattal kirepítette volna a gyermekeket az udvarra, mert a következő pillanatban már ott álltunk mindnyájan egymás közvetlen közelében, mint egy sosem volt, színes családi képen, kivéve Apánkat, és álmélkodva azt kérdeztük egymástól, vajon mi akar ez lenni,

hosszúra nyúlt lángok nyaldossák a tetőgerincet, külön-külön fognak tüzet, előbb csak pislogva a korhadt lécekre csomózott, repedezett nádszálak, hogy aztán egyetlen lobogásban egyesüljenek, a rozoga fedélszék után az ezüstszürke agyagból vert falak következnek, előbb pislákolva, majd egyre erősebben égni kezd a soványka fabordázat, mintha a bőr alatt fölizzanának a vérerek, égő csipkebokor, mely a nyelvadomány napján szemünk láttára hangtalanul elemésztődik, nincs Hang, csak füst, erőtllenül fel-felszikkázó üszök, mi azért szó nélkül kilépünk a cipőnkéből, mert szent az a hely, ahol állunk

A sírnál, Szék, 1973

Ötven perc Esterházy Péterrel

2000. január 20-án

*Sava Babić beszélgetése**

Miután bemegyünk a tágas, mégis meghitt óbudai házba, tétován tekingetek, hol, merre fogunk leülni, a házigazda pedig nem győz csodálkozni, úgy emlékszik, mintha már jártam volna itt. És rögtön mesélni kezd, mintha csak tegnap váltunk volna el. Igaz, a napokban beszélünk telefonon, és kitűztük a találkozót. Mivel érdeklődtem a befejezés előtt álló regény felől, Esterházy még azt is megígérte, hogy mire jövök, minden bizonnyal át lesz gépelve a regény, és nyomban kapok belőle egy példányt. Ámde mégis közbejött valami. Tudta, hogy a regény elején még lesz javítanivalója mielőtt átgépetné, de amikor nekifogott a javításnak, nem tudta abbahagyni, az egyik intervenció magával vonta a másikat, megint neki kellett feszülni, s az előzetes tervek ellenére ismét áthelyezni ezt-azt, ami még néhány napi munkát jelentett, úgyhogy csak most lett meg az átgépett, végleges kézirat, már csak az ellenőrzés van hátra, az apróbb hibák kigyomlálása. Még senki sem olvasta a teljes kéziratot, tulajdonképpen nem tudja, milyen a regény...

Megszakítja a történetet, félreteszi az asztalról a vázát a száraz vesszőkkel, hogy lássuk egymást, borral kínál; a behűtött balatoni rizling mellett döntök. S a beszélgetés folytatódik, hisz nem is szakadt meg voltaképp. Esterházy könnyed, beszédes, mi több, jókedvű, mintha elégedett volna...

*

– *Mondd, hogy vagy? Mit csinálsz? Miben szakítottalak félbe? Van olyan írói alkat, aki nem szívesen beszél az alkotói tevékenységéről, arról, amin éppen dolgozik. Nem babona ez, de a játék nem babra megy, hanem...*

– Húsz... hány éve...? Huszonöt éve soha nem tudtam volna vagy alig tudtam volna úgy válaszolni, mint most, hogy semmiben sem szakítottál félbe. Azért nem szakítottál félbe, mert tegnap lettem kész a regényemmel, és ma nem csinálok semmit. És még holnap sem fogok csinálni semmit, és holnapután sem fogok csinálni semmit, aztán meg majd megint leülök az íróasztalomhoz.

– *De mi a szokásod, szeretsz vagy nem szeretsz beszélni arról, amin épp dolgozol? Ez az a babona, ami nem babona.*

– Igen. Azt hiszem, azért nem szeretek beszélni erről, mert nem tudok. De nyilván azért nem tudok, mert nem is akarok. Nem szeretem elmondani, hogy min dolgozom, mert többnyire nem is tudom megmondani, ugyanis a dolgozás által derül ki pontosan, hogy mi is az, amit csinálok. Épp ez a nehéz. Tehát ez egyfajta irodalomfelfogás, mely szerint az írás maga olyan, mint a kutatás. Ez nincs szükségszerűen így, vannak nagyon jó írók, akik úgy gondolják, hogy... –

* Az itt olvasható beszélgetés apropója Esterházy Péter *Hrabal könyve* című művének szerb nyelvű megjelenése volt, Sava Babić fordításában.

akik másképp gondolják. Akik pontosan meg tudják mondani, hogy min dolgoznak, és el tudják mondani, hogy miről fog szólni a könyv. Én sajnos nem tudom elmondani. Ha tőlem megkérdezik, hogy miről fog szólni a könyvem – alig van, talán nincs is olyan könyvem, amiről el tudnám mondani, hogy miről szól. Ugye, ennek van hátránya is. Azt azért szeretik az emberek... ha rendesen el lehet mondani. Én írtam vagy húsz könyvet, szerintem ha kettőről megmondható, hogy miről szól. Meghalt az anyja, például. Nem... Szóval nehéz.

– *De van egy másik írótypus, aki azért nem mondja el, mert ha elmondta, már elege van belőle, nem kell...*

– A magyar irodalomban van ez a kávéházi típus, aki nagyon jól tud mesélni róla. Most az is érdekes szakmai kérdés, hogy bizonyos szövegek elmondva jók, de... Például, amit mi most csinálunk. Ugye, én most beszélgetek veled, ez egy egész más státusú dolog, mint mikor papírra kerül. A regényben szerintem az a legnehezebb, hogy mindennek rajta kell lennie a papíron. Tehát itt most én, ha egy mondatot mondok, akkor mutogatok hozzá, legyintek, nevetgélek...

– *Iszunk bort hozzá...*

– Még bort is iszunk, ez mind nagyon jó, de a papíron ennek másképp kell lennie. Nos, a regénynél is ugyanez van, mindennek ott kell lennie a papíron. Van olyan alkat, aki nagyon jól tud mesélni, és ezzel már ki is elégtelt, már meg is van. De én nem tudok jól mesélni.

– *Mondd, egy közönséges, úgynevezett normális munkanapod, mondjuk, az ébredéstől a „ki-ki nyugalomban”-ig, milyen? Hogy telik egy napod?*

– Én úgy élek, mint egy bürokrata. Tehát mindennap dolgozom, vasárnap nem. De nem azért, hogy az Úr napját megszenteljem, bár most már úgy veszem, hogy azért nem dolgozom, hogy az Úr napját megszenteljem. Vasárnap délelőtt focizunk, és akkor délután már nem dolgozom, hanem, hát, ha normálisak a körülmények, akkor megírom a leveleket. Amúgy én reggel kilenckor odaülök az asztalhoz, ott ülök olyan fél kettő-kettőig, akkor kicsit kijövök, összeveszek a gyerekeimmel, megebédelek, visszaülök még olyan ötig-hatig, és aztán este még olvasgatok egy kicsit. Tehát eléggé egyhangúak a napok, de én ezt szeretem. Szeretem. Azt szoktam mondani, ha egy nap reggel arra gondolok, hogy ma nem kell kimozdulnom a házból, azt én nagyon szeretem. Ez elég sok védekezéssel jár, tehát... védekezem. Azért alakult ez ki, mert kiderült számomra, hogy ezt a szakmát másképp nem lehet csinálni. Amikor fiatal voltam, úgy gondoltam, hogy sokat fogok ugyan dolgozni, de olyan kettőkor-háromkor abbahagyom, ötkor-hatkor találkozom a barátaimmal, elmegyünk jó éttermekbe, jókat eszünk, iszunk, mert nagyon szeretek étterembe járni. De nem így van, mert amikor kikeveredem a szobából, akkor már nagyon kellemetlen vagyok, már nem sok haszon van belőlem. Pedig én alapvetően barátságos ember volnék, de... ez ott marad a papíron.

– *Mondd, miről álmodz? Milyenek ezek a több évtizedes írói munka utáni álmok? Megkockáztatom, hogy turkáljak a magánéletedben, de nem erről van szó, nem ez a szándékom, hanem az a kérdésem, hogy az évek során más milyenek lettek-e az álmaid? Az éjszakai álmaid. Nem átvitt értelemben kérdezem. Mennyire különbözik az álom a mindennapi dolgoktól?*

– Én nem vagyok nagy álmodó. Az álombeli munkásságom, azt kell mondanom, nem jelentős. Gyerekkoromban sokáig voltak rémálmaim. Visszatérő rém-

álmok. Megmaradtak még 17-18 éves koromra is. Olyan boszorkány-álmok. Volt egy nagyon érdekes visszatérő álmom. Álmomban a boszorkány azt állította, hogy el fog engem varázsolni. És a varázslásnak az volt a lényege, hogy a villamosról egy adott állomáson fogok leszállni. Hát ez nem lehetséges, mondtam. Elindulunk a villamossal, odaérünk az állomáshoz, a boszorkány nem csinál semmit, de mielőtt még megállna a villamos, én azt gondolom magamban, hát nekem itt kell leszállnom, hát hülye volnék nem leszállni csak azért, mert a boszorkány el akar varázsolni. Le is szállok. Abban a pillanatban egy kör közepén találok magam, ahol mindenki rajtam nevet, a boszorkány pedig meghajol, és azt mondja, hogy: „Íme”. Na most ez egyébként egy nagyon tanulságos álom, mert az öncsalások így működnek. Hogy az ember addig-addig magyarázza, hogy ez az ő érdeke, hogy már nem veszi észre tulajdonképpen az árulást. Tanulságos álom. Sokáig álmodtam ezt. És aztán még álmodtam – tulajdonképpen tovább, mint illő lett volna – egy matematikatanáromról. Tudniillik én részint egy nagyon szigorú felekezeti, szerzetes iskolába jártam, ahol szerzetesek tanítottak, a piaristák, és ott volt ez a matematikatanár. Utána matematika szakot végeztem, tehát a matematikát elég jól tudtam, de ez a tanár olyan szigorú volt, hogy erről a szigorról és a szigor következtében előálló megaláztatásokról többször is álmodtam. Ez olyan tanár volt, aki a butaságot Isten ellen való vétkeknek tekintette, és ennek megfelelő szigorral járt el. Még harmincéves koromban is előfordult, hogy álltam a táblánál, egész közel, látom is, hogy hogyan, tehát látom akrétát, ő pedig a hátam mögött üvölt velem, nagyon sokat üvöltött. Az volt a kedvence, hogy „maga troglodita barom”, ezt mondta mindenkinek. És ezt hallom még harmincévesen is; már volt két gyeremem, és még mindig gyöktelenítettem a táblánál. Ez is visszatérő álmom volt. De mostanában elég csenevészén álmodom. Viszont nagyon jól alszom. Tehát mint alvó, jelentősek a teljesítményeim, ami ebben a szakmában megint csak nagyon fontos, mert a regényírás hosszú távú munka. Olyan, mint a bányászat. Az embernek a testére is vigyáznia kell, tehát kell az a tudat, hogy számíthatok a testemre. Tehát, ha azt mondom neki, „11-kor aludjál”, akkor 11-kor alszik, ha éjjel 2-kor mondom, hogy „aludjál”, akkor éjjel 2-kor alszik, és megköveteli a hat, legalább hat óráját, de hat óra után hajlandó felkelni. Nagyon, ebből a szempontból nagyon jó viszonyban vagyok a testemmel. Nagyon barátságosan viselkedik az én irodalmi ambícióim iránt.

– *De író éveid során maga az írás és ezek az álmok nem csúsztak össze? Mikor reggel felkelsz, te már ott vagy a regényben, nem?*

– De. Az a jó. Az a jó, amikor a munka olyan intenzitást tud elérni, hogy az ember csak avval foglalkozik. Tehát, hogy akkor is avval foglalkozik, amikor nem avval foglalkozik. Mert egyébként kevés, minden idő kevés. De az a jó, hogyha az ember kijön, és közben az agya akkor is csinál magától valamit, mert egyébként kevés, egyébként kevés az idő. A regény szerencsés műfaj, mert bele kell lépni, és akkor benne van az ember egy külön világban.

– *A mindennapi írói penzum. Realizáció. Mikor jelenik meg a munkáddal való elégedettség? Ne müljék el egy nap, mint mondják, egy nap sem sor nélkül.*

– Nagyon jó a kérdés, mert nagyon rosszul lehet rá válaszolni. Úgy értem, hogy nagyon rosszakat lehet rá válaszolni. Tudniillik, azt én már tudom, hogy nem az számít, hogy hány sort írok le, hanem, hogy ez a belső munka haladjon.

Na már most, hol így halad, hol úgy, de hát énnekem az a tapasztalatom, hogy ha rosszul halad is, ha nem írok is le sorokat, akkor is ott kell ülni az asztalnál, egy napot, két napot, három napot, négy napot. Ez a termékeltenség, ez hozzátartozik, hogy aztán a hatodik napon mégis le bírjak írni egy mondatot. A baj nem ez, hanem az, hogy ha jól megy a munka, a regényíró igazából akkor sem tud elégedett lenni, mert más műfajokkal, például a drámaírással ellentétben a regényírásnál az, hogy egy dolgot egy nap jól megcsináltál, az csak a legvégén derül ki. Az imént mondtam neked, hogy tegnap befejeztem egy könyvet. Most látom, hogy '94 szeptember másodikán, szerdán hihetetlen jól dolgoztam, de most hat évre visszamenőleg legyek boldog? Nem tudok. Ha becsületes vagyok, akkor nem mondhattam ott, azon a szerdán, hogy de jó volt, mert tudtam, hogy nem akkor dől el. Egy drámánál más. Én egy darab drámát írtam, de az azért volt fantasztikus jó munka, mert ott minden megoldott probléma: az meg van oldva. Tehát, ha van egy probléma, megoldom, és utána megveregethetem a vállam, de jól dolgoztál, okos voltál, tehetséges voltál. Egy regényíró ezt sohasem mondhatja, sajnos nem mondhatja, pedig jó volna...

– *De a novellaíró mondhatja, hisz megírta a novelláját.*

– Igen, igen.

– *...a költő elmondhatja, hogy megírta a versét.*

– Bizony.

– *Olyan amilyen, de kész.*

– Azt látja, igen, de a regény esetében ez nincs így.

– *Mondd, az az érzésem, hogy aki jól tud sakkozni, annak könnyebb egy kicsit az életben. Mint ahogy a sakokban sokféle szituáció megoldható, úgy lép ő az életben is, és ezért talán könnyebben él. Lehet, hogy ez nem jó feltevés, de mintha így volna a sakkozókkal. Nálad meg a matematika. Segít a matematika az életben? Mintha segítené.*

– Nem, nem. Az életben nem segít. Még az irodalomban többet. De hát én nagyon örülök, hogy matematikát tanultam, mert...

– *Te többször is hangoztatod, hogy matematikát tanultál, és ebből kiindulva én azt hiszem, hogy a matematika segített neked.*

– Igen, azt is szoktam hangsúlyozni, hogy matematikát tanultam, de nem vagyok matematikus. Igen, mert ahogy távolodik a dolog, egyre jobb matematikus leszek. Mégiscsak Bolyai hazájában vagyunk. Azt jó volt látni, hogy az évfolyamtársaim között nagyon sok okos ember volt. Az azért nagy élmény. Amit a matematikából egy szintig megértettem, az nagyon jól jön, mert ad valamiféle... a gondolkodásnak bizonyos rendjét adja. Valamilyen rendet teremt az ember fejében, amit én szeretek. Ami egy kicsit látszik is az írásaimon, tehát hogy motívumok vannak, szimmetriák vannak, ha úgy akarom, modulok vannak... Nehéz persze konkrétan megmondani, hogy mi is a hatása. Hogy az ember életére milyen hatással van, azt nehéz megfogalmazni. Vajon az alkatnak nem sokkal nagyobb-e a szerepe, mint bármi másnak?

– *De matematikai jellegű problémák állandóan adódnak. Az életben állandóan az van, hogy egy bizonyos problémát meg kell oldani. Ezért gondoltam, hogy van valami a matematikában, ami előkészíti az embert ilyen megoldásokra. Nem kell halogatni a megoldást, meg kell oldani. Most.*

– Ha őszinte akarok lenni, és elgondolom, hogy az életemben milyen problé-

mát oldottam meg – hát szerintem semmit. Voltak problémák, amelyek valahogy megoldódtak, de hogy azt én oldottam volna meg, hát azt nem...

– *A matematika mellett még egy dolgot állandóan hangoztatsz, mégpedig a focit.*

– Igen, a kettőt tulajdonképpen a játék köti össze. És a játék, az már valóban olyasmi, ami befolyásolja az embert. A játékot én úgy értelmezem, mint egy külön világot, ahol külön szabályok vannak. Ennyi a játék. De a szabályok különbözőek. Tehát egy futballpályán más szabályok vannak, mint az életben. Mert az életben, mondjuk, az van, hogy tiszteld apádat és anyádat. A futballpályán nem kell tisztelni anyánkat és apánkat. Nem kell. A futballpályán nem szabad kézzel a labdához nyúlni. Itt a konyhában lehet kézzel labdához nyúlni, ha van labda meg van kéz. Tehát mások a szabályok. Tehát ez, és csak ez számít. Na már most erre dresszírozódik az ember agya is meg a... az, hogy mi van, tehát, hogy most ez van. Az írást is így definiálnám, hogy akkor most csak ez a lap van, ezek a lapok vannak. És csak ez számít. Már az elején említettem, hogy mindennek ott kell lennie azon a lapon. Nem számít, hogy közben milyen jól el tudnám mutogatni ezt a mondatot, ha fölolvastam, milyen jó kis mondat lenne – de hát nem olvasom, hanem ott ül Belgrádban az a szerencsétlen ember, és rosszkedvűen olvassa az én vidám mondatomat. Nos, ha az én vidám mondatom nem elég erős ahhoz, hogy ezt a rosszkedvű szerbet kimozdítsa onnét, akkor veszített. Akkor veszített a mondat.

– *Felteszek még egy kockázatos kérdést. Mondjuk, ha 1848-ban sikerül a forradalom, mi volna Esterházyékkel és Esterházy Péterrel? Esterházy Péter író volna vagy inkább államférfi vagy...? El tudsz te egyáltalán képzelni ilyesféle egészen másmilyen folytatást? Ha feltezzük a kérdést, hogy mi lett volna, ha elgondolkozunk, és azt mondjuk, hogy nem is tudjuk, mert egy életünk van, csakis ez az egy.*

– Várjál, nem '48-ban kellett volna nyernünk, hanem 1945-ben nem kellett volna az oroszoknak nyerniük. Akkor lett volna nekem más életem...

– *Az is igaz.*

– ...mert, ugye, az én nagyapám, az nagyon gazdag ember volt.

– *Igen, tudom. De én '48-at említem, azért, mert ha akkor másképp történt volna... Akkor a következmények is másmilyenek volnának. Én csak egy századdal korábban csúsztatom a kérdést, nem '45-re, hanem '48-ra.*

– Igen. Jobb a kérdés, mert valóságosabb. Tudniillik, ha '48-ban másképp van, akkor itt egészen más minden. Tehát, akkor nincsen szerintem Jugoszlávia sem, talán valamilyen Duna-föderáció. Hát ez nagyon érdekes feltételezés. Miközben azt mondjuk, hogy, ugye, a századvég, az volt itt a gazdagodás, az egy aranykor volt – de az már olyan aranykor volt, amiben hihetetlen hazugság, rohadás rejtett. Az 1867-es kiegyezés több sebből is vérzett. Azt elgondolni, hogy... Hát igen... Ezt nekem néha el kéne gondolnom, hogy mi volna akkor, hogyha én grófnak születek. Én húszéves koromig nagyon, nagyon szelíd ember voltam. Azt csináltam, amit mondtak. Pontosabban, azt mondták nekem, olyan nyolc-tízéves koromban, hogy tanulnom kell. És én ezt beláttam, és tanultam. Most attól tartok, hogy grófnak is ilyen rendes lettem volna, de úgy értem a rendeset, hogy az embereiért aggódó, szociálisan felvilágosult nem tudom, micsoda, de nem biztos, hogy lett volna bennem annyi forradalmiság, hogy föl-rúgjam ezt. Már huszonöt éves koromban föl-rúgtam mindent, amit föl akartam, de addigra, attól tartok, már nagyon megkötött ez a..., nem is a hiúság, hanem

a felelősség. Nem biztos, hogy kiderült volna a szenvedélyem. Az íráshoz való szenvedélyem gyerekkoromban nem látszott rajtam. Tehát tizenhét éves koromig nem látszott, hogy különösebben volna érzékem ehhez. Lehet, hogy akkor már késő lett volna. Úgyhogy én nagyon hálás vagyok a kommunistáknak, hogy fölforgatták a világot, a világnak nem biztos, hogy nagy üzlet volt.

– *Térjünk át az irodalmi publicisztikára. Mióta csinálod? Számodra csak a kilencvenes évek voltak kedvezők ehhez, korábban nem írtál publicisztikát?*

– Korábban nem, mert ahogy te is tudod, vagy persze nem biztos, hogy tudod, országunként különböző volt a cenzúra.

– *Igen, de nem sokkal.*

– Tehát másképp kellett Prágában viselkedni, másképp Berlinben és másképp Belgrádban. Itt a nyolcvanas években már lehetett volna bizonyos fajta publicisztikákat írni, de mindig fönnállt a veszély, hogy az ember eljut egy pontig, ahonnan nem mehet tovább. Na, ez mindenfajta írásnál így volt, a regénynél is, csakhogy a regénynél legitim eljárás mód végiggondolni még az elején, hogy olyan elbeszélői nézőpontot válasszak, ahonnan végigmondható, amit mondani akarok. Ebben sok korlát van, a saját tehetségem korlátja, a gyávaságom stb., és van egy kis politikai korlát is. Tehát, ha szükségszerűen jutnék ahhoz az állításhoz a kétszázötvenötödik oldalon, hogy le az oroszokkal, akkor azt a regényt nem lehet megírni. És akkor ezt az ember vagy megírta volna az íróasztalnak, vagy még mászkált volna egy kicsit erréb-arrébb, hogy olyan pontot találjon, ahonnan ezt a mondatot hazugság nélkül ki lehet hagyni. Ez fontos, hogy hazugság nélkül ki lehet hagyni. Ez nem jó helyzet, de ilyen volt a helyzet, és hozzá kell tenni, hogy a regénynél ez a politikai korlát a legkevesebb. Annyival fontosabbak a tehetség, a gyávaság, az élethez való viszony korlátai, hogy ez nem olyan érdekes. De a publicisztikánál nem így van, és én azt nem akartam. Tehát nem akartam olyan helyzetbe kerülni, hogy írom, írom, írom, és elértem egy ponthoz, ahol gyáván meg kell torpanni. Ezt nem akartam, és ezért nem is keveredtem bele, nem is írtam. Nyolcvanhétben, nyolcvannyolcban kezdtem, és akkor kiderült, hogy van hozzá kedvem és képességem is. Ilyen két, három, négy oldalakhoz, melyeken az ember tulajdonképpen glosszázza az életet. Az értelmiség ilyen, hogy mindig beledumál, mindig mond valamit. És hát volt is egy nagy kihívás kilencvenben, egy ilyen tabula rasa, nem? Akkor most gondolkodjunk el azon, hogy milyen is legyen az a világ, amelyben berendezkedünk. Ez hihetetlenül naiv elképzelés volt. Elég hamar ki is derült, hogy ez nevetséges, de mindenesetre volt két év, amikor ezt őszintén lehetett csinálni, és ebből később is megmaradt valami. Ebből..., hogy szemrevételezek dolgokat. Azt is hozzá kell tennem, hogy ahogy múlt az idő, egyre kétségesebbé vált ez, tehát nagyon nagyon megváltozott szerintem az értelmiségnek a helye, helyzete az elmúlt tíz év alatt. Most is írok az Élet és Irodalomba, de könyvekről írok. Mert úgy érzem, hogy másnak annyira nincs jelentősége, fontossága, olyan érdektelen... Kicsoda, miért glosszázza meg, minek. Csak arról szólna az ilyesmi, hogy az ember dokumentálja magának vagy a barátainak vagy az olvasóinak, hogy ő milyen bátor fickó. Tehát elküldeni a kormányt azért, hogy mutassam, hogy én milyen bátor vagyok... Miközben ehhez nem is kell bátorság, ez a mienké egy többé-kevésbé normális demokrácia. Itt elküldeni a kormányt a fenébe – miközben sze-

rintem mindig, minden kormányt el kell küldeni a fenébe –, ehhez nem kell különösebb bátorság. De van, aki zokon veszi tőlem, hogy miért nem írok továbbra is olyan publicisztikát, mert azok elég éles kis írások voltak, de hát nem írok vagy alig.

– Ezt láttam, mikor sorban elolvastam ezeket a könyveidet. Az előző kötetekből sokat válogattam, ám a vége felé egyre kevesebbet. Kevesebbet vállaltam belőlük, mert visszakanyarodtál az írókhoz és a könyvekhez, és nem az egyetemes ügyekkel foglalkoztál. Ezt pontosan ki lehet mutatni a könyveidben.

– Igen, szerintem is.

– De van itt egy párhuzamosság, egy kettős életmű rejlik ebben. Vannak a prózák, a regényeid, valamint a publicisztikai írások. E két sánpár egymás mellett halad. Egy is elég lenne egy írónak, egy jó írónak, te meg két életművet írsz. A kíváncsiskodó olvasó összeköti a kettőt. A regényből sok mindent nem tud meg, a regényíró nem mond ki mindent, a publicisztikában azonban direktebben megmutatkozik, mert hát ez direkt beszéd, ez esszé is, publicisztika is. Ott direkten mondod. A regényben nem mondod direkten, ott egy alak mondja, aki te is lehetsz, meg nem is. Úgy gondolom, hogy az olvasó szereti a regény mellett az ilyen egyenes beszédet, hogy ki van mondva egy az egyben, mi van.

– Igen, igen. Ezeknek az írásoknak a hangja a normál civil hang. Egy citoyennek a hangja, aki többé-kevésbé kimondja azt, amit gondol. Nincsen olyasvalami, amit el akarnék érni, tehát nem vagyok saját magam által lekenyerezve, ezért többé-kevésbé függetlenül mondom, amit mondok. Nem abban az értelemben függetlenül, hogy ne gondolnám ezt vagy azt a pártot hozzám közelebb állónak, de személyesen nem állok közel a pártokhoz, ezért a szempontjaikat sem veszem figyelembe. Valóban úgy történt, hogy párhuzamosan írtam, tehát hogy beültem reggel, aztán olyan négykor-ötör kikeveredtem, és utána írtam meg ezeket az írásokat. Most, ugye, befejeztem egy 880 oldalas könyvet, és számomra mulatságos volt, hogy közben voltak, akik óvtak, amikor megjelent egymás után két-három-négy publicisztika kötetem, hogy ne aprózzam el magam, és hiába mondtam, hogy én ezt csak „munka után” csináltam, nem nagyon hittek nekem.

– Van ilyen, más íróknál is megvan ez a kettősség, csak nem éppen ez a két műfaj. Van író, aki naplót ír, van író, aki fordító is, és a fordításai alkotják az életmű másik felét, és van olyan író is, akinek csak egyfajta munkája van. Sokféle író van. E hetekben, hónapokban olvasom, fordítom Márai Naplóit. Sokszor rád gondoltam munka közben a Naplókat olvasgatva és fordítgatva. Márai egy helyen úgy fogalmaz, hogy jó, ha egy író megtalálja a maga stílusát, és a maga modorában ír. De a nagy író továbbírja az egész világirodalmat. Ez egy nagyon szép és mély megkülönböztetés, és én nálad láttam, hogy ott van Márai, ott vannak más nagy magyar írók. Nem a publicisztikára gondolok, hanem a regényeidre. Ott vannak. A világirodalmi írók is ott vannak. Nálad tényleg úgy van, ahogy Márai mondja. Te tovább folytatod a világirodalmat, legjobb tudásod és képességeid szerint. Nem félsz attól, hogy nálad jelen vannak más írók is, és ez nagy dolog. Voltak ilyen észrevételeim, például Márai egy helyütt azt mondja: „Írni csak a csillagoknak ezután”, te pedig egy helyütt azt mondod, hogy „Úgy írni, ahogy a Nap halad”, mintha ti ketten ugyanazt mondanátok. Benned ott van Márai is meg a többiek is.

– Tudod, nekem van egy Márai-történetem..., avagy egy történetem Máraival. Nagyon sokáig nem nagyon szerettem. Abból a primitív kiindulásból, hogy az édesanyám nagyon szerette, arra következtettem, hogy biztos csak egy ilyen kel-

lemes kis... Ő néha valóban olyan író volt, aki „megtalálta a stílusát”. A regényeiben sokszor csak ennyi. Például *A gyertyák csonkig égnek*, ami most fantasztikus világsiker lett, Olaszországban valami 250 000 példányban adták el, a németeknél a Spiegelben bestseller-listás... Szerintem, köztünk szólva, ez egy a giccs határán lévő, közepes dolog. Jól meg van csinálva, közepes. Én ezeket nem szerettem. A mamám is mindig mondta, hogy milyen jó. Amikor elkezdtem olvasni Márai *Naplóit*, akkor megcsapott valami, aminek a betetőzése aztán az utolsó *Naplóknak* ez a jeges fantasztikussága. Tehát, hogy valaki ott egyedül mégis meg tudta csinálni. Én azt hittem, hogy ő elveszett, és ennek az elveszésnek vannak is nyomai a naplóban, tehát amikor már-már majdnem egy morgó öregúr – és akkor mégis, mégis túl tud menni, és fantasztikus életművet hoz létre egyedül, San Diegóban vagy bárhol, ahol nincs semmilyen visszhang – tehát minden nélkül. Azt gondolná az ember, hogy ez nem is lehetséges. Hogy olyan nagy az ára, hogy abba belekeseredik. Vannak pontok, amikor látjuk ezt a morgó öregurat, aki... Hát, ismerjük ezt, hogy ötvenévesen az ember már kicsit furcsán nézi ezt a mobiltelefonos, nem tudom, milyen világot... Ő is mondja, hogy nahát, mi van a művészettel, olvassunk egy kis Arany Jánost inkább. Az ilyesmi mindig gyanús, nem jó. Az is gyanús persze, ha az ember mindennek meg akar felelni. De most már Márai fontossá vált, mert nagyon nagy tehetség vagy hogy is kell ezt mondani. Állítólag, úgy hallottam – én nem ismertem, nem találkoztam, nem beszéltem vele sosem –, hogy eljutott hozzá az én *Termelési regény* című könyvem, amire azt a megjegyzést tette, hogy nincsenek rendben a szörendjeim.

– Nekem az az érzésem, hogy Márai végre visszaépül, itt van újra a magyar kultúrában, mert hát ki volt semmizve. Nagy megdöbbenést jelentettek számomra a *Naplók*. Még nem jelentek meg teljesen, csak kivonatokban, válogatásban. Az utolsó teljes napló '49-ből való, az 50-es évekből van vagy harminc, a további évekből szintén harminc-harminc oldal. Borzasztó fontos volna ezeket az 1950 és 1989 közt született naplókat megjelentetni. Lehet, hogy megtaláljuk ezt a mondatot Esterházyról...

– Eleve, annak idején is, amikor megjelentek, a *Naplók* válogatások voltak.

– Persze. Ami a naplóból kimaradt, azt kell most kívánni.

– Van is egy ilyen kötet, Ami kimaradt...

– Van több... Háromszáz oldalas kötetek, amelyekből csak harminc oldal jelent meg. Számomra igazi nagyregény ez a Napló.

– Hát igen.

– Regénnyé vált. És ez nagyon fontos regény. Nagyon fontos.

– Az egész, tehát '45, az oroszok bejövetele... Van egy nagyon szép kis passzus, azt írja Márai, hogy be volt rendelve, azt hiszem talán a Bárdossy pörére...

– Igen, és Esterházyt is említi.

– Az a nagyapám. Találkozik a nagyapámmal, és ahogy leírja – én úgy ismerem azt az embert. Magyarország egyik leggazdagabb embere bricseszben, foltos zakóban... Két magyar úr...

– Itt vagyunk a magyar irodalom legközepében, és én nem tudom megállni, hogy meg ne kérdezzem, mert mindenkit megkérdezek, akivel beszélek: hát Hamvas? A Hamvas egy nagy ügy, és sajnos még egy alkotó, aki nem épült vissza a magyar kultúrába úgy, ahogy kellene, úgy, ahogy ma Bibó visszaépült, Márai lassan visszaépül. Van még egy pár ember, akit nem sikerült visszafogadni. Érdekelne a te viszonyod Hamvashoz. An-

nak idején olvastam, le is fordítottam egy szöveget, ami megjelent az *Életünk* című folyóiratban. Olvasod-e a többi, újonnan megjelent műveit? A magyar kultúra és Hamvas, ez nagy kérdés. Ezt meg kell oldani.

– Mi történik akkor, amikor valaki nem a helyén jelenik meg. Nagy kérdés. Mi lett volna, ha Hamvas regénye '51-ben megjelenik. Itt ez az élet, vacak szocialista realizmus, amikor a tekintetek nem látnak messzebb, csak az ötéves terv végéig, és akkor jön ez a habókos ember a misztikával, evvel, avval, amavval, és egy ilyen teljesen aránytalan, monstruózus könyvvel, mint a *Karnevál*. Mennyit, mit változtatott volna... Én elég korán hallottam róla, talán Bata Imre révén, mindenesetre jártam be a Széchenyi Könyvtár kézirtatárába, és kéziratban olvastam, oda le voltak téve ilyen...

– A *Karnevált*?

– ...nem a *Karnevált*, mindenfélét, a *Scientia Sacrá*t..., nagyon rossz minőségű papíron, ezen a vékony papíron, átütőpapíron...

– Másodpéldány, harmadpéldány.

– ...harmadpéldányon olvastam. Volt is konfliktusom az özvegygel, mert aztán annyira belém épült, hogy nem is gondoltam, hogy közben ő meg tiltás alatt van. És, ugye, a *Bevezetés*...-ben vannak olyan szövegek, ahol egy csomó Hamvas-idézet szerepel. Meg is jelent, és én alá is írtam, hogy a szövegben, többek között, Hamvas Béla-idézetek vannak. És akkor Kemény Katalin felháborodott ezen, hogy micsoda dolog az, hogy én Hamvast mint idézetet használom, miközben be van tiltva. Ebben neki igaza volt, de ő nem ismert engem, tehát nem tudhatta, hogy nem rosszból csinálom, és ez valóban kétséges dolog volt, hogy egyfelől be van tiltva, másfelől így, közvetve megjelenik. És akkor a továbbiakban – meg lehet nézni –, a továbbiakban mindig odaírtam – mert természetesen nem voltam hajlandó lemondani Hamvasról –, hogy „Hamvas Béla (kézirat)”. Amikor aztán megjelenhettek a művek, amikor a *Karnevál* megjelent... Nagyon nehéz, van a Márai-recepciónak is egy ilyen vonulata, hogy a jelenség elhomályosítja magát a művet, tehát a tiszteletkörök erősebbek lesznek, mint a mindennapi, valóságos olvasás. Tehát nem a szerzőt olvassuk, hanem ezt a szent tehenet.

– Igen, előjellel.

– Igen, tehát ilyen nagyon nagy tisztelettel. Pedig nem így kell olvasni. Persze tisztelettel kell olvasni... Márainak van erre egy nagyon szép passzusa, hogy odaadással kell olvasni, de nem szent teheneket kell olvasni. Na, most éppen azért, mert, harminc évig nem lehetett, később előállt némi merevség, ami nem jó, nem tesz jót, mert nem teszi élővé az illetőt, mert rögtön meghalasztja, szobrot csinál belőle. Na, most már azért remélem, hogy első körben megtörtént Hamvas bizonyos fölismerése, kissé éppen e szobormerevség jegyében, de azért valami történt. De nem történt meg a rendes munkálkodás ez ügyben, ilyen téren Márai talán jobban visszatalált.

– Ezt akarom mondani: Márai európai, Hamvas viszont nem európai.

– Hát igen, ez egy más, még nehezebb dolog.

– Mondod, hogy olvastad, lehet is látni, hogy olvastad, hisz írtál is róla. Utána, az utóbbi években új Hamvas-művek jelentek meg.

– Igen, de ha megnézed a könyvtáramat, akkor látod, hogy hiányos. Hiányos.

– *És van még egy megjegyzésem, a Hahn-Hahn grófnő pillantásával kapcsolatban. Emlékszel, hol találtad meg azt az idézetet a Hahn-Hahn grófnőről?*

– Az Heine.

– *Tudom, de hogy hol. Nem emlékszel rá?*

– Nem.

– *Hamvasnak van egy szövege a harmincas években, amelyben azt idézi.*

– Ne hülyéskedj.

– Igen.

– Fantasztikus.

– *Elküldöm neked. Pont az, csodálkoztam is, hogy nézd, Esterházy pont ezt vette át.*

– Óriási.

– *Majd elküldöm. Jó. Nálad vannak ilyen dolgok, hogy gondolkozol a nemzetről, az emberekről, az emberiségről, és találtam nálad nagyon szép, egymással ellentétes dolgokat, kuruc-labanc, népies-urbánus meg ilyeneket, de találtam egyet, amely számomra nagyon fontos: 1848 és 1867. A magyarok mind a két évszám örökösei. Mindkettőé. És ugyanazokban az emberekben történt meg. Számomra nagyon fontos, hogy neked mind ez kell. A egységesség, a teljesség, ahogy hangoztatni szoktad, hogy nem csak egy nemzet érdekel, hanem az emberiség. És talán manapság így kellene hozzáállni. Te mondtad, hogy nincs tíz magyar parancsolat, csak tízparancsolat van.*

– *Én nem is úgy mondanám, hogy az emberiség, engem nagyon is érdekel az én nemzetem, Magyarország, csak fontosnak tartom hozzátenni, hogy ha nem magyar volnék, akkor meg más érdekelne. Tehát, hogy nem azért érdekel engem Magyarország, mintha jobb volna, hanem mert ehhez van közöm. Ennek a nemzetnek a nyelvét ismerem, ez jutott. Ha szerb lennék, akkor a szerb érdekelne, ha horvát, akkor meg az. A legtöbb ember, akinek nagyon erős a vonzódása a hazájához, a hagyományhoz – nekem is elég erős –, az egyszersmind azt is gondolja, hogy hát, azért mi egy kicsit jobbak vagyunk. Tehát különösen örül annak, hogy ő az lett, ami. Na már most, én ennek külön nem örülök. Én ezt kimondom. Én magyar patrióta vagyok, de nem örülök különösképpen annak, hogy magyar lettem – nem is olyan nagy buli ez. Franciának születni, az kellemesebb volna, jobbak az éttermek, szóval több haszna van, de ha már így adódott, akkor így adódott – ám a gondolkodásomban mindig benne van ez a véletlenszerűség: hát, így adódott. Nagyon jó volna erről épeszűen gondolkodni ma, amikor ez a nagy integrálódás folyik. Tehát, hogy mit jelent valaminek lenni. A kilencvenes évek tulajdonképpen ennek a gondolkodásnak a csődje volt. A magyar gondolkodás ez ügyben nagyon ilyen vagy olyan, tehát vagy hazudunk a múltunkról, vagy pedig annyira hazudunk, hogy nem is beszélünk róla. Jó volna talán normálisan beszélni. A regény, amit befejeztem, sokat foglalkozik a családommal, amely történelmi család, tehát egy csomó köze van a történelemhez. Na már most, ha talállok olyan családtagot, aki egy utolsó gazember volt, hát az semmi rosszat nem jelent. Tehát semmi rossz érzésem nincsen emiatt. Hát jól van, hát volt egy gazemberünk, nem? Csomó történész vagy aki a nemzetével elvakult, igyekszik azt ottan elsimítani: 1301-ben mi tulajdonképpen csak visszaütöttünk. Úgy értem, nagyon fontos, hogy az embernek legyen múltja, legyen identitása, de ehhez szerintem nem kell hazudni. Az önbecsüléshez nem kell azt gondolni, hogy a magyarok jobbak, mint a románok. Nem kell. Nem is jobbak, miért volnának jobbak.*

– Ehhez kapcsolódik egy kérdés a szerbekkel kapcsolatban. Mintha lenne benned némi szimpátia a szerbek iránt. A magyarokkal szemben sokkal kegyetlenebb vagy, mint a szerbekkel szemben, akikről, igaz, keveset írtál. De még a frankfurti könyvvásáron mondott beszédedben is megemlíted őket.

– Nekem van egy képem a szerbokról, ami tulajdonképpen a hatvanas évek végén és a hetvenes években alakult ki. Tehát akkor, amikor Belgrádról, Szerbiáról, a szerb kultúráról a mi magyarjainktól kaptunk hírt, azoktól, akik ott éltek Jugoszláviában, főleg az Új Symposiontól. Ahogy ők, ahogy Tolnai Ottó, Végel László beszélt a szerbokról, Belgrádról, az nagyon rokonszenves volt. Az egy nyitott, gazdag kultúra volt, sokkal többet tudtak a nyugati ügyekről, az egész '68-as diák-micsodáról, ami számukra sokkal előbb volt, úgy beszéltek róla, mint egy valóságos dologról, mi meg itt úgy beszélünk róla, mint valamiről, ami messze játszódott. És ehhez még hozzájárult Danilo Kiš. És ezért nekem erről nagyon jóféle képzetem van. Na persze, ami az utóbbi években történt – de nem ez az a hely, ahol ebbe nagyon bele kéne menni –, az a rémület maga. Én azt szoktam mondani, hogy egyik ország sem jobb a másiknál, de van, amikor bizonyos ország fiának lenni kínos, kellemetlen. Szerbnek lenni most, az nem jó. Túl sok van a vállukon. Volt, amikor, van, amikor magyarnak nem jó lenni. Pontosan meg tudjuk azt is mondani, hogy mikor; mondjuk, amikor zsidókat lőttünk a Dunába, akkor nem lehetett valami jó érzés magyarnak lenni. Tehát van olyan helyzet, amikor az a tény, hogy valamely nemzethez tartozunk, nagyon nagy súly, nagyon nagy teher. Most ilyen teher szerbnek lenni.

– Danilo Kiš. Nagyon érdekes volna felállítani egy párhuzamot. Én tudok a hozzá fűződő viszonyokról, írtál is róla, olvashatjuk itt-ott, még a regényben is említed, és így tovább. Érdekes: Danilo Kiš családregényeket írt, azzal kezdett. Te meg most jutottál el a családregényhez. Még valami: Danilo Kiš posztumusz kötete biográfiákból készült novellákat tartalmaz. Egy-két biográfiát összeolvasztott, s novellát írt belőlük. Tulajdonképpen te is írtál már régebben biográfiai regényt (Csáthról); lehet, hogy ilyenekkel foglalkozott volna Danilo, ha tovább él. Te is életrajzokkal foglalkozol egy más szinten, másképpen, de mintha mint prózáírók közel állnátok egymáshoz, mintha párhuzamosan haladtatok volna.

– A biográfia, az egy forma vagy műfaj. Ezt nagyon értem és érzem, és élek is vele, főleg ebben az új könyvben. Nagyon sok pontban érint *A holtak enciklopédiája*, amit Danilo írt... De van itt egy másik dolog is, tudod, amit nem lehet tudni, hogy hogyan viszonyul egymáshoz a művészet és a nem-művészet. Amikor ezt az embert először láttam, akkor, egyrészt, ugye, avval páváskodtam vagy hiúskodtam, hogy picit hasonlítok rá, de hát nem, ő szebb, mint én... Néztam, nekem nagyon tetszett ő mint jelenség, tehát mint férfi, olyan szép. Szép. És amikor először találkoztunk, akkor valamiféle azonosságot éreztem, pedig ő, azt hiszem, nem sokat ismert tőlem, csak egy-két dolgot... Nagyon idegen helyen találkoztunk először, és mindene, a mozdulata, a színe, a szaga, azonnal mindene közel állt hozzám... És az aztán, amit már sokszor elmeséltem, de elmesélem még egyszer, van az a szép novellája, *Mily dicső a hazáért halni*, tehát amikor azt elolvastam – egy fiktív biográfia, melyben szerepel egy, mondjuk, 18. századi Esterházy gróf – akkor én tényleg azt éreztem, hogy ez az én írásom, csak én ezt nem bírtam volna így megírni, éppen azért nem, mert engem is úgy hívnak, mint ott azt a... És akkor ezt el is vettem, ezt az írást, és többször is elvettem. Most ebben a regényben is újra elvettem. És az olyan szép volt, amikor írtam neki egy lapot, még nem ismertük egymást, és ő

visszaírt, hogy jó. Olyan megdöbbenő, most, hogy beszélünk róla, az ő hiánya. Merthogy olyan érdekes lett volna a... így mondanám: a világ művészete szempontjából, hogy ő merre kanyarodik. Az utolsó éveiben megakadt kicsit magában, tehát neki ott valamilyen munkát el kellett volna még végeznie, mielőtt tovább tud menni, és ezt a munkát nem tudta elvégezni, mert már beteg volt, és nem érezte jól magát ebben az utolsó két-három évében. Hogyha most a kortárs írókra gondolok, nagyon kevés van, akiről azt mondanám, hogy milyen jó, hogy él, vagy hogy milyen fontos volna, ha élne, mert ez a művész a világ művészete számára mit jelent. Danilo ilyen. Nem akarok szemtelenkedni, és neveket mondani, Nobel-díjasokat... Kit érdekel... Ellenben most elgondolni, hogy mit csinálna Danilo, hogyan öregedne...

– Mit írna meg még...

– Mit és hogyan, és hogyan reagálna mindenre, mint szerb hogyan reagálna...

– *Te most megírtad az új regényt, de az utolsó években volt egy szép szokásod. Amikor megírtad a Hrabal könyvét, akkor írtál egy esszéfélét, vagy nem tudom, minek nevezem. Mintha bevezetés lett volna az egész könyvbe, az egész regénybe. A Hahn-Hahn grófnő pillantásáról szintén írtál egy ilyen bevezetést. Írsz erről az új regényről is ilyen bevezetést, nem a regényben, hanem a regényen kívül?*

– Nem, nem. De lehet, hogy lesz valami, amire te aztán majd azt fogod mondani, hogy az volt.

*

Semmi sem változik, amikor kikapcsolom a magnót: a beszélgetés tovább folytatódik, mégpedig ugyanarról. Az új regényről. Két hatalmas kéziratköteget hoz elő, kétszer bő négyszáz gépelt oldal. Lapozok, beleolvasok. Az első fele rövid feljegyzések sorozataiból áll, de egy-két oldalasak is akadnak köztük. Kérdem, van-e használati utasítása a különböző olvasási lehetőségeket, a sorozatok kialakítását illetően. Nincs, nem játszadozott ilyesmivel. A második rész, a másik négyszáz oldal másképp struktúrált. Regényfejezetek. Mégis távol áll a klasszikus regénytől, persze. Szemlátomást a töredékek uralkodnak, mindennek az olvasó fejében kell összeszikráznia.

Ha az utólagos beavatkozás után akár csak még egy-két napig dolgoznia kellett volna – meséli az ötvenéves regényíró –, összeomlik. A legjobb tudása és képességei szerint csinálta végig az egészet, mégsem tudja, mi lett az eredmény, jó-e a regény. Miután kijavította a gépelési hibákat, első olvasásra odaadta a kézirat első felét a feleségének, Gittának. És mint egy gyerek, úgy somfordált körülötte, szorongva leste, hogyan reagál bizonyos helyeken, meddig jutott el – míg csak el nem zavarta az asszony, hogy nyugodtan olvashasson. Amikor végzett az első résszel és megjelent a szobájában, az arckifejezése elmondott mindent. Össze akartam csókolni, így az író. (Hm. Utólagos bejegyzés.) Az első olvasó elhessenti a kétségeket, jónak tartja a regényt.

A beszélgetésnek nem akar vége szakadni, kár abbahagyni, még csak most jött el a második palack bor ideje, de csak rövid ideig vagyok Budapesten, sietnem kell a következő megbeszélte találkozóra, máris késésben vagyok. Ám továbbra is olvasói kíváncsisággal, türelmetlenül várom ezt az új művet, mely – valami azt súgja – talán a regényíró Esterházy csúcsteljesítménye lesz.

Életjáradék

(Prózatételek)

A kút

V/1/f Elindult egy expedíció, hogy megkeressék a havasi embert Tibetben; apád a havat lapátolta a tanyátok előtt, tökéletesen fölösleges precizitással, és azon morfondírozott közben, hogy mégiscsak befejezi cukrászati tanulmányait. Útnak indult hát újra, különösebb elragadtatottság nélkül, inkább valahová, mint úgymond célirányosan, így kötött ki nagyapád (Tata) javallatára Steinmetz Miklós (magyar származású szovjet parlamenti) emlékművének az újjáépítésénél, jó pénzt kínáltak érte, az „'56-os ellenforradalmárok” rombolták le. Messzemenően szimpatizált az úgynevezett ellenforradalmárokkal, és kedves volt számára a rombolás is, hanem elmenekülni egy teljességgel hiábavaló újjáépítésbe, bizonyos összegért, amit azon nyomban elihat, az mindennél jobban tetszett neki.

I/1/g Mentetek, szinte futottatok haza nagyapádtól egy hóeséses nap után, tapostátok a havat lefelé a tanya irányába nyomulván, s ha a vékony, kristályos jégréteg beszakadt a sárcipőd alatt, térdig süppedtél, élvezted, hogy csak a sárcipőd fölötti gyapjúnadrág ázik át, majd lassanként a vastagzoknid, *hogy* azután tűszúrászerűen érje el a fagyos léhó nagylábujjad és sorra vagy egyszerre a többit; de ezt is teljes szívvel lehetett *bírni*, gondoltad, szükséges a haladáshoz ez is meg az is, hogy megtapogasd az arcod, hogy istenem, na, te vagy, mintha láttad volna magad a hóban, vagy mintha a hó tapogatta volna le egész lényed, volnál ennek az esendő pillanatnak a „dolga”; ragyogott az arcod, úgy érezted tényleg, hogy ragyog, a hó érintetlen volt, és még mielőtt teljesen rátok sötétedett volna, hógolyózni kezdtetek, ördögi volt, lehet, hogy ezt nevezik boldogságnak?

Anyá, írtad volt a kisfiú helyett, akkor te is megváltoztál, arra a nem túl hosszú időre, amíg a magunk mögött hagyott lábnyomokat, a külső csend, újra el nem nyelte a belső csend; ha csak ennyi volt, akkor talán ennyi lehetett. Meg ne fázz itt nekem! Szólt anyám a szobába belépve, és gyors, kapkodó mozdulatokkal húzta, vont, nyúzta le rólam az átnedvesedett, hideg ruhadarabokat, mert az út végét már mászva tettem meg, nem a fáradtság miatt..., ill. de-

hogynem, hogy jól kifáraszszam a természetet, és majd ott bent a tanyá hokedlijére leroskadjon mintegy, mintha nagypapám (a Tata) volna, s én meg az ágyból kissé szórakozottan hinteném az ígét végre, hogy lássuk, mi van!

Egy nagyobb plédhalomból lógott ki egy gyerekfej. Enyém volt az a fej, hatalmas és törekeny fej, mely öröklétig kínozt, kínozt munkával látja el testemet, hogy fenntartsa. És aztán fáj. A nagypapám nevezett el nagyfejűnek; tökfek.

VII/1/c Éjszemű, napsugárhajú gyermek, ki voltam, nem tudott, ill. nem akart beszélni, ill. nem hallották, amit mond, ki tudja, és a doktor is azt mondta, ez a gyermek beszélni nem fog tudni soha. Nem? Nem. Az anyám riadt döbbenettel hallgatott (velem szándékozott lenni ebben a sírkamrában is, mit egyes egyedül magamnak találtam ki, mindegy), és rohángált velem orvostól orvosprofesszorig, a farkas-torok elől a plasztikai sebészetten át a nagymamámat és annak jó tanácsait kerülgetve stb. Egyszer aztán jött egy xeta indián varázslómester, előbb egy fiatal, szexepiles óvónő képében jelent meg, aztán meg mintha az öreg Sándor, a nagybátyám lett volna, az ő hangján szólalt meg mindenesetre, fölemelte kezét és így tehát: Beszélj, fiam. Beszélj! Beszélek. Jól van! Ígérem. De nem ígérhetek mást, csak vért, verítéket és könnyeket. Így szólottam, anyámban megnyugvást és szörnyű rendetlenséget keltve egyszerre, hogy ami volt, az lesz ezután is, miközben óriás csizmában haladt a tudomány (lásd: békacomb), de miféle is...?

VI/1 Az eszközök nemcsak látják, de hallják is az északi fényt, és nem hisznek a fülüknek, hogy mások (a szovjet sarkkutatók pl.) meg nem hallják.

IX/1 A falunak egy kilométer járda épül, a kiszisták leszarják, mondja a tanácselnök, a régi kőművesbrigád csinálja meg a többiek, viszont *csakazértis* meglesz a hó végére, így anyámnak a tanácselnök, aki pálinkáspoharakat hord szürke zakója zsebében, valami miatt illik a nyakkendőjéhez a pakk, tisztára mint egy pult kertitörpe, olyan. Akkor már majd, ha meglesz, csak töletek kell a sárban elgyalogolni a járdáig, és a járdától *újlent* sárban az osztálytársadék házáig – és az is jó, mert a sár rejtelmes érzéseket táplál a közösségi lét iránt, gondolod, miközben a tökéletes izoláció érzetét biztosítja az ember (a mi emberünk) számára. A sár.

Egy elemes dózert kapott karácsonyra ajándékba a barátod. Hívt, hogy nézd meg, úgy harmadikosok lehetetek, vannak a dózeren mindenféle karok, megy előre, hátra, emel és lerak. Akkor már jó ideje bent éltetek a faluban, a tanyát, hol laktatok, rég leromboltatták tolólapátos cseh vagy belorusz traktorokkal. „Az utca végén, mint eleven hús, négy új téglafal vöröslök elém.” Öh; drázséfélét

vittél magaddal, az invitálását köszönd meg szépen, de ő köszönet nélkül azonnal kitepte kezedből. És nem engedett játszani. Olyan barát volt, hogy sem ő, sem szülei nem szerettek, hanem te ezt értetted, meg tudtad érteni, vagy mintha meg tudtad volna érteni. (Még óvodás korotokban kiütötte a jobb szemét, véletlen, valami drótszerű korbáccsal.)

X/1 Itt van elásva a kutya, hogy valami vigaszt vártam volna, már megint, úgymond totális vigasztalást. Gondolod. De mitől, kitől? Most már mindegy, lett előnye minden efféle bajnak, behozhatatlannak tetsző, hogy valójában már négyéves korod óta, tehát amióta megszólaltál, egyáltalában nem számolsz a vigasszal, mint kinek semmi szüksége vigaszra.

VIII/1 Egy ének, egy ritmus kezdete most, mikor egy új kazettát (Cesaria Evora) teszel a magnóba, mintha ténylegesen a végtelenből tűnne elő – a vég ritmusa, éneke ez, mondod magadban, egy újabb palack bort nyitva *rá*, mert ezen már nem múlik semmi, a kételyeid is hol jól, hol meg rosszul esnek, de egyébként meg gondolsz egyet, s ha ennyi és ennyi pénzed van, akkor valahol máshol folytatod az ivást, a zenehallgatást, tartod a ritmust. („Az ivó paraszt szobra”, díjnyertes látomásod.)

Isten bocsássa meg!

A kő nem egyenlő szikla, a hó nem egyenlő vér, a föld nem egyenlő szar, hanem nincs hanem, hanem a hol? az egyenlő itt; *text time!*

X/1/a Ugyanakkor. Semmi szöveg nem ment meg. Ez a forma – egy az egyben.

VII/1/d Új hajnal virradt „cukornádországra”, erről is mi jutott eszébe apádnak, hát a sütemény, imádta a puncsos mignont, a börtönök megnyíltak a politikai foglyok előtt, és bizonyára kiszabadult már régi ismerősünk, Lionel Soto is, a szocialista ifjúsági vezető, együtt cikóriakávéztak a konyhában vagy hol anyáddal, ebből még probléma lesz, aki azt mondta, Kuba szigete egyetlen óriási cukorgyár! (Ilyenek voltak az udvarlási szokásai.) Úgy mondta, ő ott él, ahol milliárdnyi nádszál nő, mint megannyi élő cukor. Kubában, a legédesebb országban, a madarak a cukornád között énekelnek, a rovarok cukornádban zúgva zümmögnek, az emberek a cukorban dolgoznak, a cukorra esik az eső, anyád elalélt, mi tagadás, zsibbadt minden tagja s forrt a vére, mikor Lionel Soto lehűtötte, mégis eleddig a kubai munkások ették a nagyvilágon a legkevesebb cukrot! Hanem most már majd a küzdelem azért folyik, hogy a tenger édességből a kubaiaknak is jusson egyre több! Anyádnak elég volt a küzdelemből, küzdeni majd itt is lehet, születendő gyerekének cukrosvizes kenyeret adni.

- IV/1/c Esküdni mernék rá, a szívem is állt, semmi nem mozdult, egyetlen csenevész ákác sem, és a hó sem esett, de volt, ott ültem anya karján, meséled, érezhette a lehetetlen súlyt, ám nem volt más, mit fölvegyen, sem könnyebbet, sem nehezebbet, fölvelt, avval a kérdéssel lelkében, hogy hová érjünk el anélkül, hogy rombolnánk vagy pusztítanánk vagy pusztulnánk, holott rombolni és pusztítani volt kedve csak; pusztulni hogyan?, nem tudtad, anya, és nem tudtam én sem, azt tettem, ami tőlem telt, ritmusra szívtam be az ég melegét, a föld hidegét, nem akartam, elállt a szívverésem is, nem lélegeztem, fordult a helyzet, érthetetlen mód fúvott és szítt rajtam át az azúr levegőég, hol meg a jeges talaj árama, a nehezén túl vagyok, gondoltam már akkor, nyilván nem volt gondolat, csak ének, zene, bíborban, bársonyban, gyöngyös koszorúban...(?)
- X/1 Aztán a zöld valószerűtlenül vékony, mégis sűrű, füstszerű fénye; a nap!, kiáltod. Iskola, hétfő reggel, párától csurgó ablak, szenny hideg! *Soha nem arra ébredsz, mire kelsz!*
- X/1/a Ki találta föl a holnapot? (Anya?!)
- X/1/b Egy koszlott pont, hol állsz, tizennégy évesen, a szegedi Nagykörút és a Szent László utca sarkán, *örök kezdő albérllőként*, egy bolt előtt, apró, féldecis üvegcsék kezедben, zsebedben, a cserkók elkerítnek múltadtól, jövődtől, a várostól; hallod, hív egy lélek, mégis, és nem tudsz ellenállni, beszélsz, a kommunikáció áramlásáról – rég ez nem így volt, ott szakadtál meg, ahol akartál; ma már megszakadni sem bírsz, nap nap után annyi a hang, annyi a fény, hogy minden folytatólagosnak tűnik. Egy mámika szoknyáján leszalad a cipzár.
Az jut eszedbe, hogy az *alkat* ilyen hirtelen tényező az ember számára, csak a meglepődöttség erejéig vesz tudomást róla, ha egyáltalán.
- VIII/1/a A végsőkéig kiélesedő figyelem; se égszakadás, se földindulás; örök készületlenség...? Igen.
- V/1/g Akkor az asszonyt váratlan körülfogták, egy szemtelen gyülekezet, tigrisbőrbe bújt lányunokák és a rokonság más fokozataiból is képviseltetve egyének, akárha madárnak vagy kedveskedő hálnak öltöztek volna; s aztán az egyik földhöz vágja üvegét, majd mindahány piciny üvegcserepeket szór szét a téres, késői őszbe.
A kőszívű némbér! Kiáltják.
Így nevezik, kőszívűnek, hallod, ezt az asszonyt, az én régi asszonyomat, mondja a nagybáty, az öreg Sándor. A fiú valamit választolna, de mintha légy szárnyak zaja csak a hangja. Várnak, mi történik. Elered az eső közben. Az öreg Sándor az asszony tekintetét keresi huncut tekintetével.

Érdekelt téged az, ahogy egy elbeszélésben „elered az eső”, mint valami titkos folyamat részese...? Nem hiszed. (És ez itt az íráshoz való viszonyodat jelzi. Ha esik, ha fúj, pluszminusz zuhoghat bármi, az álmosító idő – a regény ideje.)

II/1 Egy író oly vidám dolog! Kiáltott fel örömében az egyik lány, ki író akart lenni; a kapcsolatát a fiúval tehát a kölcsönös tisztelet és a hűtlenségen alapuló szerelmi viszony alakította. Azt mondta neki a fiú az első reggelen, hogy most már elmondhatod, híres emberrel feküdtél le; tudod, ki vagyok? Erre a lány, hogy hogyan tudná (és itt egy híres író neve következett – nem a fiú neve).

XI/1 Ma reggel egy törpe átmenetileg átvette a hatalmat a sarki kocsmában; míg a pultnál dacolt az idővel, a többiek leültek szégyenlősen az asztalokhoz. Előző este mi volt? Némi düh és biztonságérzet ahhoz is kell, hogy a Symphonia füstjét szívja és fújja az ember; fénylő fém, füst és klórszag; mi volt tegnap éjjel és nappal, egyszerre nem érdekes. Vagy mellékes. Talán a törpe miatt, görnyedt hát, szinte a végsőkig fokozva összekuporodsz. Előtted egy fél pálinka, pohár sör.

Mindent a következő nap reggelére bízol. Ott a törpe.

Visszafordulsz az ajtóból, és időzöl a közeli buszmegállóban bambán, el kellene menni dolgozni. Vagy haza. Mindkettőt illetően rendkívül óvatos vagy. Elengedsz három buszt. Állsz tovább. Egyszerre csak azt gondolod, hogy ez túl céltudatos és túl logikus, ez mozdit tovább. Mintha meg lennél híva valahová. Csak nem. Így történt, hogy az a fényes ötleted támadt egy ember láttán, hogy elfoglalod helyed a világban. Mint a dollár vagy a kiskacsa, esel, kelsz, kézről kézre, azután úszkálsz, *lavír!*

IV/1/d Van a kút, ez a végzetes meredély, megtelhetetlen úr, mely mindig előtted, mögötted, egyfelől ostobán közlel, másfelől meg tisztelettudó távolságtartással figyelsz rá; csobog, iszonytató erővel, mintha a meg nem ismert tűzben visszhangozna, ebben a rettenetes némaságban, ami nem fog megvigasztalni soha, sem engem, sem téged, anya. Írtad. Volt. Elszállni, azt kellett volna. Nem jutott eszedbe. Neked különben sem voltak aviatikus vágyaid, álmaidban sem fordult elő ilyesmi. „Annyi volt a valóság, hogy szinte irreális.”

IV/1/e Egy zöld terméskőről azt hitted, majom, valószínűleg moha nőtte be még kint az ajtó előtt, ott bent egy vászonzsákot tartott szőnyegként a sárpadlón, hogy ne a szél játsszon vele, nagy szó volt akkoriban a papírzsák, hanem ő.

Vászonzsák, valójában kukoricászsáknak nevezte mindenki, olyan, mintha maga ez a szó volna az ismétlődés, s a lehetőségek alatt ez volna, ahogy lent a döngölt padlón is, *kukoricászsák*, hogy aztán mint egy varázsszőnyeg, repüljön veled ki onnan egy álom-

ba, ahol egy zöld majommal az időt lopjátok nevetve. Írod. Az első időérzékelés, mely az időn kívül van.

„A térben és időben való élet rejtélyének megoldása téren és időn kívül fekszik.”

- X/1/c Vályogból vagy, és ahogy mondják, vályogot köpsz. Mint egy emberforma vályogtest, fekszel a Szent László utcai albérlet fürdőszobájában a forró vízzel teli kádban, a fény, akárha papírzacskó, zörögve és roppanva telepszik le rád.
- II/1/a Egy író, az ahol tud, vegetál. Írónak lenni nem akármilyen „dolog”! Tudod. Mondta az író.
- VI/1/a Hallgassuk a Szabad Európát! (Adókat keresgélsz a Signal zsebrádiódon, és egyszerre csak beúszik a Szabad Európa Rádió.)
Számodra leginkább az alkoholhoz volt hasonlatos, szesz bozót, messzi hangok. Csak úgy süvít a szél a nagszobán át, lófejű vagy, nyújtja hosszú kezét egy rózsaszínű lány lázálmokban, még jobban elpirulsz, egy szót se szólsz, örömtelen lettél, hiába van itt, érzed, hogy nem figyelsz, figyelmed is csak csínytevés, a horizontot kellene valahogy jól pofára ejteni, hogy sápadjon belé, hogy sápadj belé te is!
- IX/1/a Amikor egyik napról a másikra kiderült, hogy nem leszel hírneves építészmérnök, mindjárt az első hónapban, holott a messzi vidékről érkezett tehetség voltál, szenvedéllyel megáldottan, mégis azon nyomban fölékerekedtél annak az előre látható kudarcnak, hogy te hírneves építészmérnök legyél, mert azt a fajta építészetet, amit te akartál volna, azt „ezek” képtelenek művelni, arra legfeljebb a cigányoknak lenne bátorságuk és tehetségük. Gondoltad.
(Bibó Istvánnak *Tanya és urbanizmus* című művét ebben a hónapban közli a Valóság.)
- VI/a „A tények mind csak a feladathoz tartoznak és nem a megoldáshoz.”
Van úgy, hogy az egyik tény irigykedik a másik tényre?
- V/1/h Apádnak nyugtalan volt a feje, állandóan a nyitott (zárhatatlan) ajtót leste, a végtelen távlatot, kedve lett volna járni egyet a városi utcákon, mind ugyanoda vezetett (volna) (majd) (apád számára), a kocsmába. Először gimnáziumba járt, azt gyors’ otthagytá, aztán cukrászatot tanult, így udvarolt anyádnak, majd lakatos mesterséget, most a kőműves szakmával próbálkozik (lásd: Steinmetz Miklós emlékműve), de már tudja, ez sem neki való, túl nehéz, nyáron a meleg, télen a hideg vágja gallyra az embert; hanem a munkásszállóból minden este elmegy a haverokkal, akár a Kamara Varietéba, akár egy eszpresszóba. Sokat táncol, gyakran gondol arra, hogy

mégiscsak cukrász lesz, hazamegy anyádhoz. Inkább a féltékenységgé vinné szívét, mi van, ha ott találja Lionel Sotot.

VII/1/c Apámnak soha az életben semmiféle problémára nem sikerült megoldást találnia, írod, mondjuk, soha nem is keresett megoldást, mert azt mondta, hogy mindenki képes erre vagy arra úgynevezett megoldást találni, de azt senki sem gondolhatja, hogy neki ilyesmi volna a teendője, mert ő semmi mással, a haláltusájával van elfoglalva egy életen át, mondta, tiszta ügy, ugyanakkor állatira nehéz. „Anyádnak egy szót se...!”

Anyád a szakközépiskolába kerülésed után pár hónappal ellátogatott hozzád, mert fázott a lábad, és ki akartak rúgni már akkor is a kollégiumból, ugyanis egy úgynevezett „bagarol” festészeti akciót és kiállítást hirdettél meg, hihetetlen sikert aratva a kollégiumi lakók közösségében, csak cipőpasztád volt, bakancsod nem, akkor hadd pusztuljon, gondoltad, és egyébként is, te akkor már a „festészetnek szentelted életed”, írtál anyádnak, hogy jöjjön, mert baj van...!

Beszélt az osztályfőnöknőddel, a kollégiumi igazgatóval, megrendelt egy polcnyi képzőművészeti albumot, aztán vettetek egy pár bakancsot, amit azon nyomban ott felejtettél a sarki kocsmában, majd elmentél a színházba, mert kötelező volt, bérletes voltál; az volt a címe a darabnak, hogy „Rein mérnök álma”, dőlni lehetett a röhögéstől, egyébként unalmas volt, nem túl szép a színház, nem túl tehetségesek a színészek, de telt meg múlt az idő évvel is, írtad a következő levélben.

VIII/1/b Szememet hangyák, pókok, mindenféle bogarak hemzsegik körül, hidegebb feketén, mint bármi rosszalló pillantás, kié, az anyáé. Ma, írtad, a megsemmisülni akarás sivár és unott alakja sírt, nyüsztett bennem, lobogott véremben, mint már régóta nem, a kiválni szándékozás..., és semmi.

V/1/i Nézz, nézz a lábad elé, hallod, nézel, de nem látsz semmit, hiányzó tárgyak és hiányzó tekintetek, csak a hófödte föld, fagyott sár, néhol a fagyott sár gyűrődései, és ugyanegy a tekintet is, sötét, vérágas (hó)(szem)(golyó), nem lehetne tekintetnek nevezni. Így te.

V/1/j Egyszer majd lesz egy zöld gumicsizmám, lesz egy zöld csizma a hulla lábán, nevet föl rekedtesen az öreg Sándor, csak abban tudok majd dolgozni rendesen, mert az kihozza még rejtett tulajdonságaim, nem úgy, mint apád foszladozó feketéje, ami azért a lehajtott szárával közröhej, de én, ott lenn is, az hétszentség, ha véletlenül a pokolra jutnék, ami egyelőre nem szembeötlő szereztem, ott is kivágom magam a slamasztikából, ki én, kölyök! Mondja a nagybátyád.

- IV/1/f Anya, írtad volt a kisfiú helyett, lehet, hogy önnön száműzetésünk látványa ejtett rabul bennünket napra nap, ahogy jártunk vízért a kútra...? Mi száműztük magunkat, te és én, hogy várni tudjunk, napra nap, hogy távol maradjunk a történettől. Száműztük magunkat abba a csöndbe, hol a beszéd is elnyelődik, hogy ne lehessen beszélni saját történetünkbe. És most a múlt árnyéka előrevetül? Kérdezed.
- XI/1/a Szeretted volna elfáradni, nem ismerted fogalmát sem a fáradtságnak; harminckilenc éves korod meglepetése, betegesen fáradt vagy. Ez egy igencsak szép gondolat, kevés trip meztelen ülve a konyhában – mindig marad valami tennivaló.
- V/1/k „A legtöbb jót, úgy hallom, az a szép cigányképű lány mesélte rólam, aki ellen a legtöbbet vétettem, azt hiszem.”
- III/1 Apám küldött egy levelet édesanyámon keresztül a téesz kőműveseknek, a brigádvezetőnek címezve '62. ápr. 26. keltezéssel a börtönből, hogy a lovát falazzák be az új istállóba. A ló neve: Nóniusz D VII. (B IV.), a híres tenyészmén után. Apám nevelte őt kiscsikó kora óta, remek eredményeket ért el vele különböző versenyeken (?), de az utóbbi időkben már csak igásló volt, igaz is, annak kitűnő...! Mivel azonban semmiféle lovat nem találtak a kőművesek brigádvezetőjünkkel az élen a tanyán, mely tanyán eladdig anyámmal éltünk, amely tanyának a bontott anyagait használták fel aztán az istálló építéséhez, a levelet egy pléhdobozba rakták, és majd azt helyezték el a téglák közt. Amikor (nemrég) ezt az istállót lebontották, amely istállónak anyagát elhordták a környékbeli tanyák felújításához *a pestiek*, akkor bukkant elő ez a pléhdoboz apám levelével.
- Apád megint majdnem lóvá tette a világot! Kiáltotta a fiatal kőművesmester.

ZALÁN TIBOR

Tonio Kröger: Tisztán és tompítatlanul

*hatol el
hozzám
az ostoba és
boldogan ringató*

*zene
Akiket
keresek, már
egymást karolva
boldogan elmerültek hullámaiban*

*A szemközti
öregúr szivarhamuja
a zongora csontbillentyűire hull*

*A szőke
Ingeborg Holmot
a nyalka postatiszt épp
táncra kéri most De ő nem*

*most
pihenne
arca kipirult
hatalmas melle
még mindig remeg
Hans Hansen tortát majszol*

*kidiülledt
képpel, egészséges
látvány, ahogy így eszik*

*Az ablakon
túl fenyőerdő
Nem tudtam, hogy a
nyílt tengeren megélnek még a fák*

Hajónk
konokul
hasítja föl a
sötét víz nyugtalan
bőrzetét S a két lény, akit
annyi szenvedéssel szerettem

rég
most
kétujjnyival
a parkett fölött lebeg

Azok
az acélkék szemek

Azok
a lenszőke moccanó hajak

Azok

És mindkettő – tiszta és derűs
büszke és egyszerű
megközelíthetetlen és rideg

Az ember
szíve jéggé fagy
ha nézi őket, s gyötörni
kezdi a honvágy Sötét ablaküveg

hidege
csitítja fölhevült
arcom A vonaglásokat

A leskelődő
szégyene elér Szőke
Hans és kék Ingeborg! kikhez

a király sírása
soha nem ér fel az üres
trónteremből – a sirály írása
kerüljön titeket a megismerés átka

kerüljön
titeket a teremtés
kínja, hogy ne kerüljetek

téutakra
A megismerés
undora és a megváltás
még mindig szorosan összefügg

Minden
tett bűn a
szellem megítélése szerint

A tökéletes közöny már-már megvetés

Milyen jó
hogy ők azok
hogy nem ők, azok
és senki nem – – ők

Közénk lebeg
a francia négyes
az eddig lefedett szégyen
ébred hajából az idáig áradó illat
ruhája kelméjének suhanás-foszlánya elér

Moulinet
des dames! Aludnom

kéne
Ingeborg
aludni, de téged
táncba vittek, Ingeborg

aludni
mert csak
úgy tudom átadni
magam az érzelemnek – Ingeborg

vagy ne
táncoljon többet
kisasszony, lássa, én
is elmegyek, elhagyom a
terembe beleskelődést, fájó szívvel
miattatok, szőkék, elevenek és boldogok

Most

kellene
hogyan jöjjön valaki

Ingeborgnak
kellene jönnie, kellene
hogy észrevegye ő vegye észre

elmentem
titokban utánam
jöjjön, kezét a vállamra
tegye, és így szóljon: jöjj be

hozzám!
Örülj, mert szeretlek...

De

nem jön
llyesmi nem
történik meg És
mégis, érzem, élni
kezd a szívem, és érez
lehámlik róla most dermedtség
sívárság, jég, Szellem és Művészet

Végre
végiggondolom
az érzékek, az idegek
és a gondolatok sívár kalandjait

látom
magamat
megmarva az
irónia és a szellemi kígyóitól

kifosztva
és megbénítva
a megismeréstől
félíg felőrölve az alkotás
lázától és rázó hidegétől és

lelki
kínoktól
elgyötörten
szentség és gerjedelem
közt hajszolódva, túlfinomulva

és
elszegényedve

*rideg
és mesterkél
elragadtatásoktól*

*kimerülve
eltévedve
letarolva
szétszaggatva
beteg*

*két világ
között egyikben
sem otthon hiába hogy
a szeretetről írva van: akit
eltölt emberek és angyalok nyelvén*

*tud
szólani
: kiből hiányzik
zengő érc és pengő
cimbalom az csupán – – –*

*Gomblyukamban
hervadt mezei virág fityeg
előttem már felködlik a kikötő*

*kopott
sziluettje a
Papírváros riasztó
üres rideg beteg fényeivel*

Orfeusz-változat

Minden magán kívül van. A létezés
akkor igaz csak, hogyha kicsordul, át-
jut: önmagából önmagányit
rángva kilök. Elido – latin szó,

nyelvész, zenész használja: elízió,
mondják magánhangzó kiesésekor,
meg ha a dallamvég s az új sor
kezdeté egy-ugyanaz. Mikor túl

jártál, mezőkön, mondd csak, akartad-e,
a visszatérést, övele, bárkivel:
elíziód Elíziumban
rád ragyogott-e? – a végbe öltött

kezdet... Ha rád, hát észre se vetted, úgy
átjárt egy új, nagy felfedezés: a hang,
gégéd méze, a keserűtől
édesedett! S alakíthatóbb is

• lett, mint korábban volt! Che farò? Ugyan!
Tudtad te, mit kell tenned – elő a dalt!
A fájdalom mint skálamester:
jobbat aligha találni. Lelki,

testi, neked megvolt. Nosza, kezdted el
(folytattad inkább, persze, de mégis, úgy
tetszett, kezdés ez). Bajt feledve
nézni, hogy árad a jó a Rosszból:

jó volt. S te hálásan szaporáztad, új
s újabb ütemhez mérve magad. – De most
hallgatsz. Az istenekre nézel,
esdve: akármilyen égi ízlés,

bármely divat fentről, ne legyen soha
bírád, ne diktálhassa a véget – azt
engedjék át, arany barátság
fémjeleként, neked. Így ha rólad

*van szó, s ki másról itt, te lehess, kinek
módjában áll eldönteni, hol, mikor,
miként. Ha már kell, hogy legyen vég:
hadd legyen úgy, ahogyan te kéred.*

ACSAI ROLAND

Zacc

*Kávé aljára a zacc,
leüledik ablakomra
az éjszaka.*

*Elég erős-e a szemem,
hogy öreg képeket lássak,
melyek háltyogos ablakon
tükröződnek csak vissza?*

*Látom nagypapa
kubikostalicskáját,
üres, mint a vak tenyér,
miután kitapogatta vonásaimat,
csak a bőr emlékezik még,
aztán hűlni kezd, felejteni –
végleg kihúzott villanyrezsó.*

*Látom az asztmaként kinőtt
kacatokat, az ablakon kidobott
papucsot, a padlásnyi emléket,
faládákban almák, érzések utóérését.*

*Látom nagymama
fazékban főzött, zaccos kávéját
leüledni ablakomra.*

Az idő szigete

Sándor bácsinak

„Ezzel szemben”

Legyünk bizalmatlanok a múlttal szemben – mondta állítólag nagypapa megtörtén a háború után, mikor egyik pillanatról a másikra a gettó, ahol addig élt, megszűnt gettónak lenni. A hely nem, a helyet jelölő fogalom azonban *elmúlt*, s attól fogva Budapestnek hívták, közelebbről Pestnek, még közelebbről kilencedik kerületnek. Két fiának s négy unokájának nem tudta elmagyarázni, milyen is, amikor átdübörög az embereken az idő.

Hiszen nem is értette. Élete végéig gettóban érezte magát, hiábavaló volt minden, a helyzet megváltoztatására irányuló szándéka. „Jó vagy rossz, egyre megy” – írta egy kockás papírra. Mégis, az oly fontos nagyapai tanítás hiányának ellenére a négy unokából kettő, a két fiú megérzett valamit ebből a nyomorúságból.

Egy esős őszi reggelen (amely reggel nem utólag, a hangulat érzékeltetése miatt őszi és esős) a két fiú kiment a temetőbe, hogy rendbe tegye a nagypapa sírját. Nehezen találtak a sírra, s ha megkérdeznék őket valaki, hogy miért, nyilván azt válaszolnák, hogy a sok egyforma sír között nem volt egyszerű megtalálni a nagypapáét.

Az igazság ezzel szemben az, hogy még soha azelőtt nem jártak annál a sírnál, sőt abban a temetőben sem jártak még soha. A nagypapa két fiának köszönheték, hogy egyáltalán rátaláltak a kőre.

Állt a nagypapa két unokája a nagypapa sírja előtt, zuhogott a fejükre a hideg, őszi eső, és képtelenek voltak megmozdulni. A két unoka mozdulatlanságát nem a halál közelsége okozta, hanem az a felismerés, hogy egy idegen ember sírját akarják rendbe tenni. Egy idegen emberét, akit soha nem láttak, akivel soha nem is beszéltek. Akinek sok mindenről kellett volna mesélnie a négy unokájának, de ezt nem tehette meg. Az egyik unoka apja néhány méterrel arrébb egy Skodában ült és a két fiút nézte. A másik unoka apja azt sem tudta, hogy a két fiú az apja sírja előtt áll, s abban a pillanatban egyikőjük sem tudja, mit is kellene csinálniuk. Nagyon fáztak, mert nagyon esett az eső és nagyon hideg volt.

Jó volna otthon lenni – gondolta a nagypapa egyik unokája, az, amelyik sokáig, szinte egész gyermekkorában abban a lakásban lakott, amelyikben a nagypapa is élt a nagymamával egészen addig, amíg gettóba nem küldték, majd munkaszolgálatba, s utána is, a két fiával, amíg meg nem halt. A nagypapa sírja – gondolta a másik fiú, az, amelyik sokáig azt hitte, hogy az apjától nem kérdezhet a nagypapáról és a nagymamáról, akiket soha nem látott, mert az fáj az ap-

jának, és irigyelte a mellette álló fiút, mert az legalább *ott* lakik. A nagypapa unokájának, ennek, a nagypapáról készült fotográfiák is hiányoztak, mert azok mind a nagypapa másik fiának a lakásában voltak. Az ő lakásukban sokáig, felnőtt koráig nem voltak képek a nagypapáról.

A nagypapa két unokája, a két fiú, akik a nagypapa nevét viselték, letörölték arcukról az esőt, szinte egyszerre, ugyanazzal a mozdulattal, majd anélkül, hogy eltakarították volna a sírról a sok-sok év alatt összegyűlt

A nagypapa két lányunokája ebben a percben (használhatjuk bátran a jelzőt: esős) Londonban, a nagypapa testvéröccsének lakásából elindult abba az iskolába, ahol külföldiek angolul tanulhatnak. A nagypapa testvéröccsének három fia van, de ők nem abban a házban laknak, amelyikben az apjuk, aki hosszú ideje él Londonban, olyan hosszú ideje, hogy már jobban beszél angolul, mint magyarul. Az anyanyelvén csak nehezen tudja kifejezni magát, ráadásul nagyothall, akárcsak a bátyja, amíg élt, így hangosan kell vele beszélni, ha azt akarja az ember, hogy a nagypapa öccse meghallja, amit mondanak neki.

A nagypapa két unokája, a két lány, azért ment Londonba, mert szerettek volna angolul tanulni. A nagypapa öccse viszont örült, hogy bátyjának két lányunokája ellátogatott hozzá, és örült annak is, hogy magyar szót hall végre. Ezért a két lány inkább magyarul szólt a nagypapa öccséhez, ami nem igazán használt a nyelvtanulásnak. Pedig meghagyták nekik otthon, hogy a nagypapával angolul kell beszélni, mert csak akkor van értelme az egésznek.

„Tessék enni a levest, mert elhűl”, kiabálta a nagypapa nagyobbik lányunokája. A nagypapa öccse pedig bólogatott, hogy érti, és örült, hogy érti, amit ez a magyar kislány, az ő vérének rokona mond neki, és enni kezdte a levest, mert tudta, hogy az hidegen tényleg rossz, és nem is tesz jót egy öregember gyomrának.

A nagypapa öccsének három fia egyáltalán nem beszél magyarul, igaz, a családnevük megegyezik a nagypapa négy unokájának családnévvel, ami magyar név, pontosabban magyarosított. A nagypapa öccse ezt a szót: magyarosított, nem érti. Szegényessé vált magyar szókincséből az évtizedek múltán kihullt ez a szó. Igaz, abban az országban, ahol él, ezt a nevet, az ő nevét nem teljesen úgy írják, sőt nem is úgy mondják, ahogy eredeti hazájában, és nem is jelent semmit. Hat darab betű, hat hang egymás után, semmi több.

Nagypapát és az öccsét nem mindig hívták ezen a néven. Az apjuk egészen más nevet viselt, de kényszerűségből meg kellett változtatniuk a nevüket. Az apjuk már nem élt, amikor ez történt, ez a magyarosítás, így az ő sírján az a név van, amit egész életében viselt. Senki nem tudja, hol van a nagypapa apjának a sírja. Se a nagypapa öccse, se a nagypapa két fia, sem a négy unoka nem tudja, hova kellene menniük, ha egy nap úgy döntenének, megnézik a nagypapa apjának a sírját, hogy eltakarítsák róla a sok-sok év alatt összegyűlt

Abban az országban, ahol a nagypapa öccse él, a magyarosít ige sem létezik. A nagypapa öccsének a neve abban az országban nem magyarosított név, hanem egy öregembernek a neve, aki nem itt született ugyan, de már nagyon régóta itt él. A szomszéd házban lakó két ember, egy fiatal fiú és egy fiatal lány még nem is éltek, amikor a nagypapa öccse abba az országba költözött. Ők úgy tudják, hogy a nagypapa öccse angol. Egy furcsa nevű angol. Kedves ember, csak kicsit süket, hangosan kell vele beszélni. „How are you?”, kiabált át a kerten a

szomszéd fiú egy délután, amikor hazaért a munkából. A nagypapa pedig bólogatott, „I’m fine, thanks”.

„meg kell állapítani”

Orvos vagy ügyvéd. Esetleg filozófus. Esetleg. Határozott hang egy ellentmondást nem tűrő ember szájából.

Leült az ebédhez. „Meg kell állapítani, hogy a leves kihűlt”, mondta. Nem hangosan, nem is fenyegetően. Pedig nehéz napja volt. Ha hangosan szól, ha fenyegetően is, a vele szemben ülő asszonynak akkor sem lett volna oka sértődött arcot vágni. A leves tényleg kihűlt. Túl korán tálalta fel. Ugyanakkor, ugyanúgy, mint máskor, mégis túl korán. Idejében elkészült, ahogy minden nap, megkóstolta, olyan volt, mint máskor. Az asztalra tette. Más napokon a férfi ekkor lépett be a lakásba, letette a táskáját, kibújt a kabátjából, ingujjra vetkőzött, ahogy mondják, és az asztalhoz ült.

Azon a napon nem így történt. A férfi felesége az asztalra tette a tálát, de az ajtó nem nyílt. Állt az asztal mellett, és nézte az edényből felszálló gőzt. Nem tudta, mitévő legyen. Várt. Nem sokat, tíz percet. A falon lévő óra szabdalta az időt, a férfi feleségének úgy tűnt, össze-vissza.

„Sajnálom”, mondta halkán. A férfi a tányérját nézte.

Nem emelte fel a kanalat. Nem emelte fel a hangját sem, csak megismételte: kihűlt.

A férfi felesége nem szólt. Az asztalhoz ült ő is, szembe a férjével, és várt. A kertből frissen vágott rózsza illata a szobába idézte a tavaszt. A menóra mögött egy

„hogya a történetnek”

A fiú anyja az erkélyen állt, „arcát a napba mártotta”, írta a fiú később, akkor, amikor már elvégezte az egyetemet, és a doktori cím megszerzésére készült, és sokszor, a kelleténél jóval többször gondolt vissza a gyerekkorára, „arcát a napba mártotta, hangja az égig szállt, kacagott, ó, hogy kacagott!”

Emlékezett egy délutánra, amikor együtt volt a család, többnyire nők, és egymásról, magukról beszélgettek. A fiú akkor úgy döntött, hogy figyelni fog mindenre, és mindent megjegyez. Mindenki azt szerette volna, hogy a történetnek legyen értelme, ezért a család minden tagja, aki abban a helyzetben volt, hogy ezt megtehetette, mesélt. Remélték, hogy nem felejtettek túl sokat. A fiú hallgatott, néha papírra jegyzetelt, nem mindent, csak a fontos szavakat, a poharakba bor került, a fiú anyja a fiú nagynénjének szavába vágott, szívem, rosszul emlékszel, ez még akkor történt, amikor megvolt a trafik, igen, igazad van, és akkor a trafikról szótték egybe az emlékek foszlányait, a fiú pedig leírta, „anyám fekete hajára ráragadt az ablakon áttörő napfény”.

A fiú anyjának a sógora két héttel azelőtt külföldre utazott, és a napokban kaptak hírt arról, hogy soha többet nem jön haza. Eggyel megint kevesebben, gondolta a fiú anyja a konyhában, ahová az újabb üveg borért ment.

A fiú anyjának akkor még erős keze volt, nagyot ütött vele, ha kellett, megfeszített tenyérrel, hogy fájjon. „Nem tétova mozdulattal ütött, hanem”

A fiú erre a kézre gondolt, amikor az anyjához lépett, és homlokon csókolta. A fiú anyja az ágyon feküdt, puha keze a fehér lepedőn, ujjaival a frissen mosott anyagot simogatta. A fiú felesége a konyhában vajat kent egy vékonyra szelt kenyérre, a kenyeret tányérra tette, a tányért tálcára tette, a tálcat gömbölyű hasának támasztotta, úgy vitte be az asszonynak. A fiú az ablaknál állt, onnan nézte a két nőt. A fiú öccse is hazatérőben volt már akkor.

A fiú kinézett az ablakon, kezében pálinkás pohár, a pohárban pálinka. Az utca csendesedett, lassan, de kiszámíthatóan, ugyanúgy, ahogy mindennap. A fiú felemelte a poharat, az üvegen át az utcát nézte.

A fiú emlékezett arra a napra, amikor (összeült az Országgyűlés, és megalakult az új kormány) hazaért az iskolából, és az anyja rémülten kérdezte, hogy mi történt. A fiú dacos arccal állt előtte, orrán, arcán megszáradt vér, nadrágja piszkos és szakadt. Megverték. Kik? Az osztálytársaim. Miért? Csend. Mit csináltál? Semmit. Kiabáltam. Kiabáltál?

A fiú anyján fekete blúz volt, a blúzra fehér gyöngysor simult, mint azon a képen, az esküvőin. Az erkély korlátját fogta. És mit kiabáltál? Hát, csak úgy kiabáltam. Érezte az anyjából áradó meleg, édeskés illatot. A dac elolvadt az arcán: sírva fakadt. Azt, hogy zsidó vagyok.

A fiú anyja megdermedt. Akkor állt ilyen halálra váltan, amikor a poros tükrök összetört, és csak nézte, bízva a csodában, a széthullt cserepeket.

És amikor minden ereje elszállt, kacagni kezdett. „Állt az erkélyen, arcát a napba mártotta, hangja az égig szállt.”

Az asszony a frissen mosott lepedőt simogatta, szeme a fiú feleségének nyakát ölelő láncra, a láncon függő keresztre tévedt. Nem szólt. A fiú felesége az ágy melletti asztalkára tette a tálcat. A fiúra nézett. A fiú a szájához emelte a poharat, és kiitta, a várakozókkal együtt, a pálinkában ázó buszmegállót.

A fiú öccse megcsókolta az asszony homlokát. A fiúhoz lépett. Mehettek, holnap találkozunk, mondta. A fiú a két nőt nézte, bólintott. Holnap.

Minden abban a szobában történt. Abban a szobában érezte először az arcán apja borostáját, ott vágta meg az ujját a papírvágó késsel, ott csókolta meg először a lányt, abban a szobában halt meg másnap az anyja.

Mint akit golyó talált, úgy fogyott a levegő a fiú tüdejéből. Vonszolta magát végig az utcán, keresztül a kilencedik kerületen.

A fiú felesége a fiú öccse mögött állt, kezébe rejtve a kavicsot.

A kinyíló ököl mélyén hideg kavics.

Az ujjaid szirmok, nézd, mondta a fiú a lánynak. Az ujjaid szirmok, felelte a lány.

„Igen.”

„igenis”

Fehér lapot vett elő és tollat. Ezeket az asztalra tette. Rágyújtott. Az ablakhoz lépett, a függönyön, a fehér függönyön át kinézett az udvarra. Szemközt számta-

lan ablakot látott, egyforma, sötéten ásító ablaküvegeket. Megérintette a függönyt. Az ujjbegyével először, azután hozzáérintette a tenyerét. A helyiségben nem volt természetes fény, az utcákra tűző nap csak az épület külső falait melegítette, az udvart körülvevőket nem. Hüvelykujjával megpöccintette a cigaretta végét. Rátaposott a kőre hullt hamura. Az asztalhoz lépett, megérintette a fehér papírlapot, pontosabban megigazította, hogy a széle párhuzamosan álljon a tollal. Elhúzta a széket az asztaltól, aztán visszatolta. Újabb cigarettát vett elő a zsebéből, a parázsló csikket a végéhez érintette, beleszívott. Mélyen leszívta a füstöt. Az egyik karján kigombolta az inget és lassan feltúrte. Valamikor erős karja volt, ez látszott. Az asztalra támaszkodott, úgy, hogy a mennyezetről lelógó csupasz villanykörte fénye megvilágítsa az alkarját. Mozdulatlanul állt néhány percig. Aztán újra az ablakhoz lépett. Ott szívta végig a cigarettát, és amikor végzett vele, a kőre dobta és eltaposta. Az ajtóhoz ment. Egy, kettő, három, négy, öt, hat. Megfordult. Egy, kettő, három, négy, öt, hat. Egy, kettő, három, négy, öt, hat. Egy, kettő, három, négy, öt, hat. A fekete függönyt a fehérre húzta. Újabb cigarettát vett elő a zsebéből, rágyújtott.

– Kér?

Az asztal mögött ülő férfi néhány másodpercig nem mozdult, aztán bólintott.

– Nem hallottam a választ. Kér?

– Igen.

– Akkor kérjen. Mondja, hogy kér. Mondja azt, hogy kérek szépen.

– Kérek szépen...

– Nem tetszik. Nem érzem benne... – Az asztalra dobta a cigarettás dobozt, a férfi elé. – Nem érzem benne a vágyat. Ön valójában nem is akar rágyújtani, igaz? Dohányzik ön egyáltalán?

– Igen...

– Akkor nem értem. Mióta is van itt? Egy éve? Két éve?

– Hat napja.

– Hat napja, hát persze. – Elmosolyodott. – Hat napja. Hat nap, távol a családtól, az otthontól. Hat istentelenül kemény nap. Majdnem egy egész hét. Priccsen alszik, az ételnek mindennap ugyanolyan íze van. Hat napja nem gyújtott rá... Hát, igen. Tessék, vegyen csak nyugodtan. – A doboz felé bökött.

Az asztalhoz lépett, kihúzta a másik széket, és leült, szemben a férfival.

– Akkor most számoljon el háromszázkilencvenegyig.

A férfi hallgatott.

– Tessék, kezdje – mondta.

Nem, ez nem igaz. Nem mondta, hanem ordította. Artikulátlanul üvöltött, ki-rúgta maga alól a széket, felborította az asztalt, és ordított. Azt ordította, hogy a férfi, aki vele szemben ül a széken, aki a félelemtől reszketve ül a széken, szürke ruhában, olyanban, amilyet annak az épületnek a legtöbb lakója hord, az a férfi számoljon el háromszázkilencvenegyig, hangosan és érthetően, mert csak akkor van esélye arra, hogy egy nappal tovább éljen, ha most elszámol háromszázkilencvenegyig, és az nem igaz, hogy nem tud számolni, mert a jó kurva anyja azért számolni biztosan megtanította, mindenki, még az ilyen utolsó rohadék is tud számolni, ehhez nem kellene különleges képességek, túlélni háromszázkilencvenegy napot, ahhoz kell a különleges képesség, aztán megütötte, a fér-

fi orrából kifreccsenő vérből jutott az asztalra, a papírra is, a földre esett, ekkor belerúgott, a veséjébe, éppen a veséjét találta el, tudatosan tette, a veséjét akarta eltávolítani, hogy véreset pisáljon, egy, kettő, újra belerúgott, három, meg ez, te rohadék, mondta lihegve, négy, öt, megdöglesz, érted, meg fogsz dögleni, hat.

Nem, ez sem igaz. Nem ordított és nem ütötte meg és nem rúgta szét a veséjét. Nem kérte azt sem, hogy számoljon. Leült a férfival szemben, elétolta a papírlapot és a tollat, és azt mondta neki: – Kezdje!

A férfi a kezébe vette a tollat, a tekintetét a papírlapra szegezte.

– Mit írok? – kérdezte. Alig lehetett hallani a szavát.

– Mindent. Írjon le bátran mindent. Őszintén. Az nagyon fontos, hogy őszinte legyen. Könnyítsen a lelkén! Tessék, gyűjtsen rá nyugodtan. Úgy biztosan könnyebben megy majd.

A férfi remegő kézzel kivett egy szálat, és rágyújtott. Aztán írni kezdett.

Nem igaz, nem írt semmit. Hozzá sem ért a tollhoz és a papírhoz. Csak az igaz, hogy rágyújtott. Az ablakhoz lépett, a függönyön, a fehér függönyön át kinézett az udvarra. Szemközt számtalan ablakot látott, egyforma, sötéten ásitó ablaküvegeket. Megérintette a függönyt. Az ujjbegyével először, azután hozzáérintette a tenyerét. A helyiségben nem volt természetes fény, az utcákra tűző nap csak az épület külső falait melegítette, az udvart körülvevőket nem.

„van létjogosultsága”

Apró, éles kavics. Aztán még egy. Attól jobbra egy nagyobb kődarab. Olyan alakja van, mint egy gilisztának. Hosszúkás és vékony. Közvetlenül mellette egy faág. Valamilyen bogár mászik rajta. Elrepül, nem repül el, elrepül, nem repül el... Nem repül el. Rezeiteti kicsit a szárnyát, de mégse. Megint egy éles kavics. Egy lábnyom. Viszonylag nagy, közvetlenül mellette azonban egy sokkal kisebb. Aztán sokáig semmi érdekes. Egy kabátgomb. Fekete színű. A gilisztakő. A faág a bogárral. A lábnyom. Aztán semmi érdekes. A kabátgomb. A gilisztakő. A faág. A lábnyom. A kabátgomb. A faág. A gilisztakő. A lábnyom. A kabátgomb. Éles kavics. Éles kavics. Éles kavics. Az ég. A nap. Egy pisztoly csőve. Egy arc. Por. A kabátgomb. Egy piros színű kődarab. A gilisztakő. A lábnyom. A kabátgomb. Fal. Őr. Ajtó. Kőpadló. Ágyak. Csupasz villanykörte. Háromszáztizenhat. Háromszáztizenhat. Háromszáztizenhat. Háromszáztizenhat. Egy szoba. A szobában asztal. Az asztal mellett egy nő. A nő nyakán fehér gyöngysor.

Szeretettel, én

(regényrészlet)

(Bizonyos bizonytalanságok, azaz három)

Itt kell elkezdenem Kati néni történetét, jobban mondva az én történetemet Kati nénivel. Ugyanis sorrendben Kati néni volt a következő emberi lény, akit Édesanyukáék – kettőjüket még együtt emlegetem! – mellett képes voltam megszeretni. (Nem vagyok benne biztos, hogy ez valóban képesség-e, vagy csak azért emlegetem így, hogy az én Gabym vádját, ami nagyon is fülemben cseng, hogy *képtelen* vagyok mások szeretetére, legalább szóban, folyamatosan cáfoljam.)

Milyen is egy első osztályos kölyök, aki nem járt óvodába, mert jóságos szülei úgy vélték, hogy az ő védőszárnyaik alatt találja meg a... mit is? Hát, bizonyára úgy fogalmazták volna, még Édesapuka is, hogy a biztonságot, azt az érzelmi központot, amitől jobb minél később eltávolodni. (Óhatatlanul felrémlik az ember előtt, vajon miféle érzelmi világ uralkodhatott egy titkosrendőr családjában, aki lépten-nyomon megcsalta a feleségét, és – ki tudja? – tán még engem is, hiszen hogy is ne lehetne megcsalni egy gyereket. Ám a gyerek ebből szinte semmit sem érzékelt, amit mégis, az is csak utólagos belemagyarázás, a gyerekek szentül meg volt győződve róla, hogy akárcsak ő mindenkit, őt is mindenki, és ezen felül mindenki mindenkit szeret!)

Kati nénitől időm sem volt félni. Mert amint megláttam, majdnem ugyanolyan jó érzés költözött belém, mint annak idején, amikor Édesapukát pillantottam meg ébredés után. A ráismerés, hogy jaj, de jó, nem alszom, nem álom az egész.

Mivel Édesapuka vitt iskolába, autóval, Kati néni kettőnkre mosolygott, nem tudom, milyen arányban osztva meg e mosolyt közöttünk (a nagy és kis... izé között, amiről akkor még fogalmam se volt), de az biztos, hogy Édesapuka se maradt ki a szeretetteljes üdvözlésből. Kati néni magas volt, sötétbarna, tupírozott frizurát viselt, fitos orrát mintha egy picit magasan hordta volna, de épp ez volt az érzékcsalódás, ami a fitosságból eredt. A száján halvány rúzszt vettem észre, amit Édesanyuka sose használt, de ettől még nem taszított, mert ez a rúzsos száj kedvesen, becézve, lágy hangon szólt hozzám.

Elég legyen annyi, hogy Kati nénivel nagyon jó barátságba keveredtünk. Édesanyuka, imádjon bármennyire is, főképp Édesapuka távozását megelőzően, nem kényeztetett engem a végtelenségig: óvott, de ebben az óvásban is megmutatkozott az a későbbi szigor, amiről akkor már pláne nem mondhatott le, holott, ami a babusgatást illeti, ez az idő haladtával egyre inkább előtérbe került, és ma, annyi évtized után a legintenzívebb, és lehet, hogy Édesanyukának titkos és nagy bánata, hogy már nem képes az ölébe véve dajkálni (az én már nem-szerető Gabym e tárgyban felsorakoztatott vádjairól majd a maguk helyén referálok). Ám Kati néni

néha már valósággal szétcincált. Maga elé állított azzal az ürüggyel, hogy rendetlenül áll a gallérom, félregomboltam az iskolaköpenyemet, kócos vagyok – bár ennyi trehányság soha nem volt rám jellemző –, és ezek rendbehozatala címén cirógatott, simogatott, és folyton olyanokat kérdezett, hogy akarok-e én az ő gyönyörű, szép kis nebulója lenni? Persze, hogy akartam, nem feltétlenül nebuló kiszerezésben, amiről lila gőzöm sem volt, mi lehet, de sajnos nagyon sokáig gyönyörű és szép akartam lenni mindenki szeme előtt. Odáig fajult ez a kölcsönös rajongás, hogy késő délután és este, amikor alig néhány órát töltöttem otthon az ágyba bújásig, Kati néninek írtam és rajzoltam pazar leveleket, hihetetlen műgonddal és kidugott nyelvvél, s a levelet aztán másnap már a reggeli sorakozónál átnyújtottam neki, rendesen kék borítékba rakva, megcímezve és felbélyegezve egyszer már használt USMail- és Österreich-bélyegekkal.

Édesanyuka, aki aggódott az üvegbúra alóli kikerülésem miatt, és amiatt is, vajon megállom-e rendesen a helyemet a tanulásban (ő sose jeleskedett az iskolában, ezt mindig is bevallotta, bármilyen halk, szorgalmas és igyekvő volt, egyszerűen bizonyos dolgok nem akartak belemenni a fejébe – no persze, nem alsó elemiben), szinte zavart örömmel nyugtázta tanító nénimnél elkövetkezett fényes karrieremet. Néha érdeklődött, mi van feladva, hol tartunk ebben vagy abban a tárgyban, de én már mindig mindent megtanultam és tudtam, és ellenőrző könyvecském hemzsegett a piros pontoktól, dicséretektől. A magamra rótt plusz levélírási penzumokról nem is beszélve, hiszen, akárhogy is nézzük, egy hatéves gyereknel sokkal természetesebb lett volna, ha sötétedésig a grundon rúgja a labdát, vagy épít, ne adj isten, tévét néz (noha a Magilla Gorillánál – ami Édesapuka egyik kedvence volt a meccs mellett – magam is odatelepedtem a „doboz” elé), mint hogy csak írja, írja azokat a szerelmes leveleket.

(Szent ég, Gaby – itt kell hirtelen, restelkedve, de mégis, felkiáltanom –: én nem tudtam szeretni, én?!)

De Édesapuka is tudott szeretni, bizony. Hogy is láthattam volna, amikor duplán vak voltam: mint gyerek (a kis... izé) és mint saját jogon Kati néni-rajongó. Csak utólag, utólag kezd el létezni minden, akkor, amikor történt, mintha valami más történt volna! Ha nem is feltűnő, de minimum figyelemre méltó, hogy Édesapuka, akinek a munkaideje, illetve amikor szükség van rá, olyannyira rapszodikus volt, hogy maga sem tudhatta, hol lesz a következő félórában, egyszer csak módját találta, hogy rendszeresen megjelenjen értem az iskolában délután fél ötkor, mondjuk, a hét hat napjából legalább négyszer, autóval, naná, amikor már csak én és Kati néni égettük a teremben a neonlámpákat. És engem ilyenkor kiküldtek a hosszú, félhomályos folyosóra öltözködni. Ez el is tartott egy ideig, mert a magas szárú cipőt végig befűzni kínkeservvel ment, de ha el is készültem, ki tudja, miért, szívesen ácsorogtam az üres térben, ami hirtelen egészen más világgá lett, mint amilyennek délelőtről és kora délutánról ismertem, és ez jólesett. Jól, mert valami ismeretlennek lettem az ismerője, amiről a többi gyerek, akik kedvenc voltom miatt meglehetősen kiközösítettek, semmit sem tudhatott. Ezek a tíz, tizenöt, húsz percek csak az enyémekek voltak, s bár talán nem különlegesen hasznos tudás (egybevetve az osztályban tanult írással, számolással) a folyosói sötét és csönd és elvékonyodó csikban a csapóajtóig fénylő keramitkő, mégis – ha nem is megfogalmazhatóan – úgy érzem, valami fontos történt ilyenkor velem.

Utólag, ugyebár, utólag tudom, ez a fontos az volt, hogy báva ácsorgásaim alatt odabent az osztályban, ahová még véletlenül sem jutott eszembe visszatérni, de még csak bekopogtatni sem, míg ki nem nyílt az ajtó, Édesapuka és Kati néni is egymást szerették, jóllehet teljesen más, hogy úgy mondjam, felnőtt módon... vagyis: állati módon, ám ilyen, tán helyénvaló megjegyzéseket sokkal nehezebb szívvel teszek, mint amilyen nehéz szívvel fogadom el a tényt, hogy mindez megtörtént.

Édesapuka a sötét folyosón végigballagva megfogta a kezemet, és csak annyit mondott legtöbbször, de csak mintegy magának:

– Hallom, jól viseled magad.

És erre én, aki nagyon is tisztában voltam vele, hogy ez nem is annyira Kati nénitől, hanem az ajnározásban egyáltalán nem jeleskedő Édesapukától számít nagy dicséretnek, mindig csak annyit feleltem, mondhatni, szerénytelenül:

– Igen.

Édesapuka füttyült is ilyenkor, a széles lépcsőn lefelé menet, s bár a dallam itt van fülemben a mai napig, nem sikerült kiderítenem még, mi is volt az.

Mint ahogy azt sem, vajon Édesanyuka tudott-e Édesapuka és Kati néni kapcsolatáról. Az biztos, rám szinte féltékeny lett, néha-néha mondott olyasmit, „Bezzeg nekem soha nem ír levelet az én kis bogárkám, biztos engem nem is szeret!” (tehát még ő is vádolt effélével, bizony!), mire megembereltem magam, és az *iskolában* írtam neki is, de valahogy, valóban, sokkal kevesebb vehemencia, lelkesedés fűtött ennek a levélnek a megírásakor, hiszen, ha úgy vesszük, kérést teljesítettem, már-már házifeladatszámba menően. Ennek ellenére Édesanyuka könnyezett, amikor a szokásosnál kevésbé precíz, ákom-bákom soraimat és esetlen rajzomat az ölébe engedve nézegette, s majdnem olyan ellágyulva borzolta közben a hajamat, mint Kati néni, vagy mint megint ő – manapság.

Érdekes, hogy ezek a műveim mindkettőjüknél becses kincsként őriztetek meg. Édesanyukának gyártott levelem megszámlálhatatlanszor volt a kezemben, hol ő, hol én olvastuk fel a négy nyúlfarknyi sort, ami arról biztosítja Édesanyukát, hogy „azért” őt is szeretem, nem csak a Kati nénit, mi több, őt még jobban is szeretem. Természetesen Gaby is látta és olvasta ezt az őskori relikviát, nem sokkal megismerkedésünk és itthoni bemutatása után, elvégre őt is illett bevonni a családi titkok ismeretébe, arról nem is szólva, hogy e kockás papírlap Édesanyuka szemében a legcsodálatosabb tárgyi bizonyítéka annak, mennyire szerető kisfia is vagyok én neki.

A Kati néni számára szakmáiban gyártott levelekkel sokkal szomorúbb körülmények között találkoztam újra, és se időm, se kedvem nem volt hozzá, hogy *valamennyit* végigböngésszem, nem éreztem úgy, hogy azon túl, amit aznap Kati néni velem közölt, sokkal többet megtudhatnék belőlük.

Édesapuka távozása, majd a tizenhárom hónapi vizsgálat lefolytatása után nem csak a szolgálati lakást kellett elhagynunk, és új helyre költöznünk (nagyapapa régi lakhelyét, ahonnan Édesapuka kimentette Édesanyukát, földi Paradicsomot ígérvén a számára, már rég eldózerolták, és akkoriban még sivár, buckás terület volt csak a helyén, majd pompás panelházakkal építették be a környéket), hanem iskolát is kellett váltanom. Kati nénihez való viszonyom (ez azért remekül hangzik!) már korántsem azon a hőfokon izzott, mint első osztályos koromban. Azt nem tudhatom, hogy Édesapukával hogyan és miként (főképp

miért?) maradt abba az osztályteremben zajló délutáni randevúzás, csak az biztos, hogy Édesapuka egy idő után (talán, amikor tavasszal hosszabbodni kezdtek a nappalok és délután fél ötkor is süttött még a nap...) már nem járt értem, Édesanyuka hozott el, sőt később ő sem, mert a második osztálytól minden féltes ellenére kikiáltottak nagyfiúnak, és egyedül tettem meg az iskola és a lakásunk közti mintegy háromszáz méternyi, egyetlen bekanyarodással járó utat. Bárhogy is végződött a kapcsolatuk, Kati néni ennek kimenetelét velem nem érzékeltette, és bár a köztünk lévő viszony lassan átfordult egy talán normálisnak nevezhető tanár-diák kapcsolatba, afelől nem lehettek kétségeim, hogy továbbra is a szíve csücske vagyok. Ezt már nagypapáról is mondtam, de róla – sajnos – egyben azt is ki kellett jelentsem: azt szerettem benne, hogy engem szeretett. Kati néni esetében egészen bizonyosan állíthatom, hogy azt szerettem benne, hogy szeretem. Amit egyébként az én Gabym is tud.

A negyedik osztály végén Kati nénitől mindenképp el kellett volna búcsúzni, ezért, amennyiben szabad ezt mondani, ha jönnie kellett, a legjobbkor jött az iskolaváltás kényszere.

Nem is értem, miképp történhet meg az, hogy egy ekkora városban két ember, akik annyira közel álltak egymáshoz, kerekén tizennégy éven át még csak véletlenül se találkozzanak. Noha ezen könnyen lehetett volna segíteni, egy telefon, egy levél bizonyára bőven elengedő lett volna hozzá, hogy mindkettőnknek megfelelő pillanatban Kati néni és én *tervszerűen* találkozzunk, de ez nem így történt.

Őszi nap volt, amikor az üvegesnél jártam Édesanyuka megbízásából, hogy a fürdőszobai kis szekrény ajtajába új tükroöt vágassak. A mester, egy kopasz, bajszos bácsi, egy igazi, még az ántivilágból itt maradt szaki, nagyon alapos, vagyis a mi mai fogalmaink szerint kibírhatatlanul lassú munkát végzett, hosszú-hosszú időre eltűnt a belső helyiségben, ami onnan, ahol én álltam, valószínűs lomtárnak tűnt, deszkák, lécek, képkeretek, üveg- és tükörtáblák keveredtek számomra teljesen ismeretlen szerszámok garmadájaival. Az előtér viszont tele volt aggatva különböző méretű, egyszerű vagy cirádás keretbe foglalt tükörökkel. E várakozás közepette éreztem meg, hogy az egyik velem szemben lógó tükörből néz valaki. Odapillantottam, és bár az utcán álló, bordó horgolt sapkát viselő, úgy ötvenöt éves hölgyet nem ismertem fel a legelső pillantásra, valamiért mégis megdobbant a szívem. Megfordultam, és láttam, hogy a nő belép az ajtón, miközben folyamatosan engem bámul. Aztán azt kérdezte tétován, azon a soha el nem felejthető, kedves hangon:

– Ugye, ön a Jancsika?

Kati néni az elmúlt évek alatt úgy változott meg, hogy nem változott meg, még ha ezt ő – bizonyára szomorkodva – nem ismerné is el. Hiszen miképp lehet, hogy az egyik pillanatban még nem ismertem meg, a következőben pedig úgy üdvözöltem Kati néniként, mintha egész életemben ilyennek láttam volna?

Megígértem, hogy meglátogatom.

Ez a látogatás... Nehezebb visszaemlékezve megint túlesni rajta, mert akkor, mielőtt betoppantam volna hozzá, nem tudhattam, mi következik. Most tudom, miről kell beszámoljak, mi az, amit *nem* lehet pontosan elmesélni, mik azok a bémító érzések, amik azóta is itt kavarnak bennem.

Pedig mennyi örömmel készülődtem. Édesanyuka is örült, mintha valami na-

gyon jó hírt kaptunk volna, „A Kati néni?“, kérdezgette a találkozás napján többször is, és minden ilyen kérdés után a lelkemre kötötte, hogy minél előbb menjek el hozzá, mert biztosan nagyon várja szegény (vajon Édesanyuka honnan tudta, hogy ez igaz, ez a *szegény*?), hogy betartsam az ígéretemet – és éppen-séggel ebből az aggódó sürgetésből sejtem, hogy Édesapuka és Kati néni egykori liaisonjáról nem lehetett tudomása.

A megadott címen, a nem sok jóval kecsegtető Lenin úton, egyébként nem messze egykori iskolánktól, gyönyörű, igaz, eléggé romos villával találtam magam szemközt. Az előkertben feszes, zöld egyenruhába bújtatott őrség gyanánt tujasor állt, a kiöblösödő, félkörívben előreugró homlokzat mellett faragott, csorba kőlépcső vitt a félemeleti főbejárathoz. Csöngetésemre nagy sokára egy roppant magas, de görnyedt, bottal járó, kardigános idős férfi nyitott ajtót, és észlelhetően teljes bizalmatlansággal mért végig. Nem köszönt, csak annyit kérdett foghegyről, miközben a fejét hátravetette:

– Tetszik valami?

Hát ez egy csodálatos kérdés. Lehetetlen válaszolni rá. Mit mondjak: Kati néni? Az tetszik? Édesapukának tetszett. De ezt, abban a pillanatban még mindig nem tudtam.

A férfi szívott egyet az orrán.

– Ocsovai Katalint keresem – feleltem, s minthogy az öreg azonnal összehúzta a szemöldökét, amelyből négy-öt centiméter hosszú, nyílegyenes szálak is meredeztek, hozzátettem: – Tanítónő. – Csak ennyit. Mintha valamiféle bizalmas információt árulnék el.

– Á, á! – hördült fel a férfi, majd a botját lendítve mutatott. – Lent! Ott van lent.

Így mondta, szó szerint, ennyit nem nehéz megjegyezni: ott van lent.

Visszamentem a lépcsőn, és elkanyarodtam a villa oldalában. Már majdnem elértem az épület végébe, láttam a gazos, rendetlen kertet, még valami rozsdás boronafélét is felismerni véltem, amikor jobbra, a ház falába vájtan egy ajtót találtam, a föld szintjénél néhány lépéssel lejjebb, három lépcsőfok vezetett le hozzá. Megálltam, az ajtó csukva volt persze, a felső, üveges részét alumíniumrúdra húzott nájlönfüggöny takarta – ismerős volt, szakasztott így nézett ki a mi konyhaajtónk is. A falra szerelt csengőgomb alatt egy alul-fölül behajtott szélű pléhlapocskába kézzel írott papírdarab volt becsúsztatva: OCSOVAI K., ennyi fért ki a nagy betűkkel.

A következő pillanatban becsöngettem ahhoz a nénihez, aki írni, olvasni, számolni tanított, és aki a családjától elbitangolt Édesapuka szeretője volt egykor.

Kati néni sírt. Majdnem az egész nála töltött időt végigsírta. Tizenhat négyzetméteren élt ebben a lyukban. Akivel én találkoztam, az az anyja keresztapja, valami öreg ezredes, akit az ötvenes években szó szerint hülyére vertek, ám elpusztítani nem tudták, a rokonai (kérdés, miképp úszták meg egy *ilyen* rokonnal?) fogadták vissza ebbe a házba huszonöt éve, de aztán szép lassan mindenki kihalt mellőle. Kati néninek csak ő volt hajlandó menedéket adni, miután... – hú, de bonyolult!

Kati nénit az iskolából való távozásomat követő évben elvette a Simon, így emlegette, tornatanár volt, egy vadállat, a Simon, nem emlékezhetek rá, nem tanított. Idegroncsot csinált belőle három év alatt. Vele impotens volt, ezért verte, közben meg fűvel-fával megcsalta. Ivott, mint az állat, de a legrettenetesebb,

hogy még így is hatott Kati nénire, sőt rá is szoktatta a piára. Egy idő után egyre kevésbé tudta kontrollálni magát, ez maradt a Simontól, az ital, de az töményen, és Kati néninek már az órára is magával kellett vinnie a köpenye zsebében a kis laposüveget, a tábla felé fordulva húzta meg, összepisilte magát a gyerekek előtt, nem volt mit csinálni... Még ez a Simon adta be a válókeresetet, az a részeges disznó, miközben Kati nénit elvitette valami lerohadt vidéki kastélyba, és ott a gondoskodó egészségügy megpróbálta visszatántorítani a való világba, ahol nem habzó ég ül mindenek tetején, hanem néha a nap is süt.

Oszkár bácsi, az anyukája keresztpapája jó volt hozzá, emlékezett, hogy Kati néni kislánykorában mindig felkészöntötte a neve napján, szavalt és énekelt, és Oszkár bácsi elhatározta, hogy ezt meghálálja, így került Kati néni ebbe a házba. Sajnos, Oszkár bácsi tényleg teljesen elmekórtani eset, de erre Kati nénin kívül még senki se jött rá, vagy ha rá is jött, nem vette a fáradságot, hogy lépéseket tegyen, tán azért, mert manapság semmi remény rá, hogy egy ekkora villát saját zsebből bárki is rendbe tudjon szedni. Az első időkben Kati néni a fenti két lakható szoba egyikét foglalta el, míg ki nem derült, hogy Oszkár bácsi az ideje nagyobbik részében a hadtörténelem legnagyobb csatáit vívja újra, a két szobát szabályos csatatérre nemesítve át, és ilyen alkalmakkor, amik szinte naponta ismétlődtek, a legkülönbélebb tárgyak indultak röppályára Oszkár bácsi keze nyomán, sőt miután az öregúr szovjet kiskatonákkal cigarettáért pisztolyt meg töltényeket cserélt, szabályszerű lövöldözés is színesítette a harcot. Kati néni ezt addig bírta, míg egy vasárnap délelőtt a kezében tartott könyvet Oszkár bácsi át nem lőtte, pedig az jó vastag kötet, Truman Capote írta, az a címe, hogy *Hidegvérrel*, Kati néni meg is mutatta a könyvet a rajta lévő lyukkal, amit Oszkár bácsi hidegvérrel lőtt rajta. Ezután költözött le ide, ahol most *van*, olyan lent, amilyet soha nem tudott magának elképzelni.

Kati néni az utóbbi években rokkantnyugdíjasként a lottózóban dolgozik, ez kibírható, egy héten kétszer kell menni, és csak rakni a sablont a cetlire, egyiket a másik után, lesni, van-e valakinek szerencséje, de ötöst még sose talált, nem is akar, mert úgy érzi, nem irigységből, de valamiért mégiscsak fájna neki, hogy na, most ennek az embernek mostantól mennyire jó lesz.

És mint voltaképp várható volt, azt ne mondjam, talán csalódottan is távoztam volna, ha nem történik meg, a fal mellé nyomorított szekrény alsó, elhúzható ajtaja mögül előkerültek egy bonbonos papírdobozból a leveleim, amiket Édesapuka szolgálati lakásának íróasztalánál gyártottam oly nagy műgonddal Kati néninek, amilyen levelet Édesanyuka csak egyet kapott.

Pityeregve olvasgatta ezeket a láthatólag sokszor forgatott papírlapokat, elismételgette, hogy istenem, milyen aranyos kisfiú is voltam (ezen egyébiránt én is majdnem meghatódtam, mármint hogy *voltam*), majd egyszer csak rám nézett, és megkérdezte, tudom-e, hogy őt életében igazán csak egy férfi szerette, illetve egy férfiről hitte, hogy nagyon szereti, mert ő, Kati néni nagyon szerette azt a férfit, és az Édesapuka volt.

Tetszik valami? – jutott eszembe a bolond, lövöldöző öregúr nem olyan rég hallott kérdése.

– Jancsika – hajolt felém Kati néni, ahogy csak ő képes erre a hanglejtésre –, mit csináltál a folyosón, míg mi odabent voltunk az osztályban?

Elmondtam már, mit csináltam. És bár most alig motyogtam pár szót, csak az udvariasság kedvéért, Kati néni bizonyosan megértette, hogy velem is különös, soha el nem feledhető dolgok történtek odakint, amikor, ha nem is úgy, mint egy nőnek egy férfi (vagy fordítva), de nekem is tetszett valami, a hatéves, örökön élő lelkemnek.

(Minden másképp lesz)

Ha belegondolok, mi sem jártunk sokkal jobban Édesapuka távozása után, mint Kati néni a maga kálváriája során – vagyis másképp jártunk rosszul.

A szolgálati lakásból való költözés reggelén platós ZIL-teherautó állt meg a ház előtt, a „cég” utolsó, elbocsátó nagyúri gesztusaként. A legdöbbenetesebb annak a felismerése volt, hogy milyen kevéske holmink maradt. Kiderült, számomra csak a rakodás pillanataiban, de lehet, hogy anyukának se sokkal korábban, hogy bútoraink nagyobbik része nem képezte személyes tulajdonunkat, mert amikor az akcióhoz kiszállt ügyintéző, kucsmás férfi leltári szám alatt azonosította a különböző darabokat – akkor láttam, hogy azok az asztalok, székek, amelyek között addigi életem telt, a legeldugottabb helyeken kis fémlapocskát rejtegettek, rajtuk ezekkel a bizonyos leltári számokkal.

Ákárha gombnyomásra, a teherautó beállása és a két munkás, valamint az ügyintéző bejelentkezése után elkezdett szállingózni a hó, majd egyre inkább nekikezdett, úgyhogy amint cókómkjaink lassacskán felkerültek a nyitott platóra, rögtön be is lepett mindent a hó. Ha valahol korábban azt mondtam, hogy a hó mindent tisztává varázsol, olyan, mintha új lapot fűznénk az írógépbe, akkor ez erre a pillanatra maximálisan igaznak bizonyult. Azzal a kiegészítéssel, hogy az új lap sem feledtetheti el, hogy már töméntelen teleírt, maszatos, pacás, kivakart, gyűrött és tépelt papír van a birtokunkban, saját korábbi történetünkkel, amiket ugyanúgy, szépen elcsomagolva viszünk magunkkal mindenhová, akárcsak az én Édesanyukának rótt leveleimet, amit *majdnem* ugyanolyan lelkesedéssel írtam, mint a Kati néninek szólókat.

Nem lepődnek meg, ha kiderülne, mert arról valamiért Édesanyuka bölcsen hallgat (miképp is illene bele a kölcsönös árulás-képbe?), hogy a kilencedik emeleti lakásunkhoz végül is a „cég” segített hozzá bennünket. Az biztos, első lépésben rettenetesen kitoltak velünk és magunkkal is, mert a lépcsőházunkban, a vadonatúj Munkásőr úti házban nem működött a lift, és akármennyire is lecsökkent ingóságaink száma a leltározó bácsi megjelenésének köszönhetően, éppen elég volt a maradékot felcipelni kilencszer huszonnégy lépcsőfok magasba.

Immár Szent Imre útivá avanszált ház kilencedik emeletén, testvériesen osztotva a másfél szobán, noha az egyiket, már-már úgy mondom: ideig-óráig, ami pontosan hét évet jelent, megosztottam Gabyval, még a mai napig is felelmegetjük régi otthonunkat, a házat, mert az ház volt, nem pusztán lakás, ahol, még Édesanyukának is úgy tűnik némely pillanatban, boldogok voltunk, mi, a *család*. Noha kettesben se vagyunk csonka família, mégis az emlékezetben létezik egy még tökéletesebb állapot, amiben – Édesanyuka esetében – nem is feltétlenül Édesapukával egészülünk ki, hanem egy helyszínnel, egy élethellyel, ami

végképp elmúlt, és nem is az a szomorú benne, hogy elmúlt, hanem az, hogy lám, ez velünk is ugyanúgy történik, mint mindenki mással a világ létezése óta, nem vagyunk kivételek, bármennyire is azt képzelet mindenki, amikor még soha nem hagyott el semmit az életében.

A kilencedik emeletről hirtelen másnak tetszett a világ. Az ablakunkból mindent láttam, mindent ismertem, de mintha mégse lett volna semmi sem a helyén. A piros mintás fotelből (mint az eddigiekből kiderülhetett, ezen nem díszlett semmiféle leltári szám, nálunk maradt, s Édesanyuka felvilágosított: ez a *garnitúra* – ugyanis két fotelről és egy sezlonról van szó – nagypapa nászajándéka volt, Édesanyuka ma sem érti, miképp tudott „szegénykém” annyi fillért élére rakni, hogy erre az akkor méregdrága bútorra tellett) láttam és látom ma is az iskolát, az ABC-t, a buszmegállót, ahol Édesanyuka várakozott a maga járatára, hogy aztán egy vasútállomási átszállással a „húshoz” kizötyköljön, ahol Iván bácsi atyai patronálásának köszönhetően turkált a mócsingokban.

Elmesélte, már akkor, amikor az első időkben esténként szinte vidáman főzte a nagy marhacsontokból a húsleveseket, aprította és porciózta a mélyhűtőben tárolandó ilyen-olyan húsokat, amikről sok cafrangot, bonyét, inakat kellett levagdosni, de hát ingyen volt, elmesélte, hogy a műszak végeztével mekkora, zsákszerű füles szatyrokkal masíroznak ki a dolgozók a „hús” kapuján, ahol egy kék köpenyes, sildes sapkás portás, vagyis inkább rendész mindenkinek a zsákszerű szatrába belekukkant, és ezek kivétel nélkül telis-tele vannak hússal, és a portás bólint, rendben, mintha csak azt ellenőrizné, elegendő holmit lopnak-e a dolgozók, nem szabotálja-e valaki a népgazdaság megkurtítását. Édesanyuka sem tudott néhány nap múltán ellenállni a... nem is a csábításnak, hanem a kötelezettségnek. Mint Iván bácsi fia, a kis Iván fogalmazott, Édesanyuka nyugodtan dolgozhat „üzemi hőfokon”, és elárulta, hogy az ő irodája nincs messze a „hús” hátsó kerítésétől, ami mögött csak elhagyatott, gazzal benőtt iparvágányok díszlenek, és ő már kora reggel hallja a nagy puffogásokat, először el sem tudta képzelni, mi lehet ez, hát látta, hogy a féldisznók csak úgy repülnek ki a kerítésen, akár a madár, azok puffognak, aztán délután, a munka végeztével sorban érkeztek a Zsigulik, Wartburg kombi de-luxok, és a féldisznók helyet foglaltak a helyi sajtóorgánus kiolvasott példányaival óvott hátsó üléseken. Sőt akadt olyan eset is, hogy hátsó ülés sem volt, kiszedték annak érdekében, hogy minél több féldisznó beférjen az utazásra.

Édesanyuka tehát főzött, én kanalaztam az aranysárga húsleveseket, pirítottam a kenyeret, hogy a velőscsontokból méltó helyre tudjam kiutóztatni a fénylőn remegő velőt, ám mindezt valahogy egyre kevesebb lelkesedéssel tettük, Édesanyuka alig evett néhány korty levest, velőt egyáltalán nem kért, sajtot rágszált, engem biztatott, hogy csak vacsorázzak rendesen, nekem kell az erő az iskolában. Aztán elkövetkezett az a bizonyos nap, a következő télen, amikor megint esett a hó, megint tiszta lapot nyithattunk életünk könyvecskéjében, és Édesanyuka nyitott is, mert üres szatyorral tért haza, csak tejet, túrót és az újabban a boltokban megjelent őszibarackos joghurtot hozott. Miközben kipakolt, közölte, hogy rá sem bír már nézni a hússal, egy falat nem megy le a torkán, elege van, e szent pillanattól fogva ő vegetáriánus. Egy kicsit megütköztem ezen a hirtelen fejleményen, de végül is engem megnyugtatót, ha kíváncsi, továbbra is bármikor főz nekem húst, csak azt ne kérjem, hogy ő is egyen belőle.

Furcsa dolog ez, mert mi Édesanyukával annyira egyek vagyunk, hogy egyikünk döntése egy idő után óhatatlanul a másik döntésévé is válik, ami mégsem jelenti azt, hogy ne lenne saját személyiségünk, véleményünk, és csak majmolnánk egymást, sokkal inkább arról van szó, hogy a köztünk meglévő szeretet a maga parttalan áramlásával mindent egybesimít, és megajándékoz egy másik lény kitüntető figyelmével. Én a mai napig megeszem a húst, főképp Gaby oldalán voltam erre rákényszerülve (még ha e kifejezés túlzó is), aki úgy ajándékozott meg saját(os) kitüntető figyelmével engem – és így Édesanyukát is –, hogy büszkén kijelentette, az ő kedvenc ételeit főzte számunkra: fokhagymás sült oldalast, töltött dagadót, s ha nyulat kapott néha egy távoli erdész bácsikájától, azt – mi tagadás – finom kapros szószban tálalta elénk. Ám akkor, amikor még csak mi ketten voltunk a kilencedik emelet lakói, Édesanyuka saját elhatározását követően lassacskán hiába kérdezte, ne ránts-on-e ki nekem néhány szelet húst vasárnap ebédre, csak a fejemet ráztam, és amikor eljött az ideje, sorsommal és *saját* választásommal nagyon is megbékélve fogyasztottam a sóskát főtt krumplival és tükörtojással. Manapság, ha kérdezik (bár ki a fene kérdezi?), mi a kedvenc eledelem, szinte remetei habitusról teszek tanúságot, midőn halk, de csöppet sem szégyellős hangon felelem: valami egyszerű.

Egy pszichológus bizonyára rettenetes dolgokat bányászna elő a lelkemből, ami a gyerekkor veszteségeit illeti, én, gondolom – ennyit én is hallottam harangozni – elfojtottam és kompenzáltam, ám így saját erőből visszaemlékezve (és mi a csuda ez, ha nem amatőr analízálás?) arra kellett jutnom, hogy mindennek elvesztése – Édesapuka, otthon, Kati néni, iskola (mint második otthon), – sem tett teljesen elveszetté. Ami, egészen bizonyos, Édesanyukának köszönhető. Ennyi, egy pillanat alatt kikapcsolt szeretet helyett volt képes magából elegendő plusz szeretetet kipréselni, miközben a napjait lenyesegetett cafrangok hajigálásával töltötte, mintha az életéről vagdosott volna le innen is, onnan is valami rusnyaságot, hogy aztán a végén semmi se maradjon.

Dehogynem maradt: megmaradtam neki én.

Ekkor kezdődött ideológiai nevelésem is, azzal a szinte anti-fatalista attitűddel, hogy csak én számítok, a világ, a sors, a többi ember egy szemernyi sem, mind nagy nulla, legalábbis hozzám képest. Ki ne hinné ezt el szívesen, ám ki ne szembesülne naponta mindennek az ellenkezőjével, csak hogy a legkézenfekvőbbet említsem, az iskolában, ahol egyébként Édesanyuka is teljes joggal várta el a fényes szereplést. Mondhattam volna-e, saját kitűnőségemről mélységesen meggyőződve, egy-egy gyöngébb osztályzat kapcsán, hogy elmentek ám ti a... majd megmondtam, hová?

Nem, soha sem tettem volna ilyet.

Inkább az a meggyőződés alakult ki bennem, hogy valóban mindenki hülye, de mivel rengetegen vannak, a túlerővel egyelőre lehetetlenség felvenni a harcot, ám eljön majd az idő, amikor megvilágosodásuk támad, és rájönnek egészen kivételes mivoltomra (amiről Édesanyuka esti, sötétbeni sugdolózásaikor biztosított, és kinek higgyek, ha nem neki?). Attól kezdve áll majd helyre a világ menete, amikor én uralkodom bölcsen és jó szándékúan (amilyennek magamat mindig is képzeltem), és ez a temérdek hülye, ha csak részlegesen is, normálissá válik, mondjuk, annyira, hogy ne okozzon nehézséget számukra felfogni és elfogadni szerfelett bölcs és jó szándékú (lásd: mint fent) életvezetésemet. Nem ál-

lítom, hogy titokban világmentőre törtem volna, legalábbis semmi esetre sem a vérszomjas diktátorok „világmentő” elméleteihez hasonlóan, csupán... Nem, megadom magam: lehet, hogy semmiben sem különböztem a tíz-tizenkét éves vezérektől.

Arról fantáziáltam – és erről sem tud Édesanyuka, lassan félni kezdek: mi mindenről nincs tudomása, mennyire *egyedül vagyok* a titkaimmal –, hogy én, mint ez a bizonyos bölcs és jó szándékú, ám mégiscsak nagy hatalmú úr, palotában hű szolgálóimtól vagyok körülvéve, akik pedig: a Róka és a Farkas. Ők nagyjából az egyiptomi istenekhez hasonlítottak, azzal a különbséggel, hogy a Róka természetesen vörös volt. Vakon engedelmeskedtek parancsaimnak, s bár már nem rémlik, milyen feladatokkal bíztam meg őket, egészen tiszta szívvel állíthatom, semmiféle disznóságot nem testáltam rájuk. Akkor mire voltak jók mégis? Arra, hogy egy kicsit tompítsam Édesanyuka szuggesztióját: nem vagyok teljesen egyedül, csak azért, mert a legkülönb vagyok, hű fegyverhordozóim segítenek a legjobbnak lennem. Édesanyuka lett volna a Róka és a Farkas egy személyben? De akkor mért bontottam szét e két figurára? És ha az egyik Édesanyuka volt, a másik Édesapuka? Akkor melyik melyik? A Róka a nő, a Farkas a férfi, ennyire egyszerűen?

Semmi sem ennyire egyszerű. Sajnos, egyszerű dolgok nincsenek.

Szoborészlet, Gyulamonostor, 1997

A férfi a londoni metrón

*Annyira tapadt rám az a férfi, ott,
a metrón, éreztem a közelségét, és
akartam is a közelségét.*

*Ilyen a londoni metró?, kérdeztem
akkor, ott, egy kedves lófogú
asszonyságtól. Közben a férfi
már teljesen a hátamhoz
tülekedett, sőt kissé fel is
kúszott a hátamra, a nyakamba
kapaszkodott, két lába közé
kapta derekam, próbált meg-
lovagolni.*

*Bizony, ilyen, mondta a kedves
lófogú asszony, különben pedig
hajoljon kissé előre, hogy az
az úr, ott, jobban magára tudjon
mászni, kedvesem, tette hozzá,
és mosolyogva figyelte a férfi
igyekezetét.*

*Én ösztönösen engedelmeskedtem.
Még vagy két megállót utaztunk így,
aztán a férfi lekászálódott
a hátamról, és aktatáskáját
lóbálva jókedvűen magamra
hagyott.*

*A lófogú asszony csak nevetett:
Látja, kedveském, ilyen ez
a londoni metró, és bizony
a férfiak is ilyenek.*

És siratod majd

*És a kendődöt is siratod,
és a ruhád is. A szétszaggatott
szoknyád meg a blúzt, amely
épp a mellednél szakadt el.*

*És siratod majd a testedet,
hogy könnyedén bánt el veled,
hogy mindened oly esendő,
mint egy apró fehér kendő,*

*és siratod, és elsiratod,
hogy vége, vége, vége,
és nem mondod, mert nem mondhatod,
hogy kaptál valamit cserébe.*

POÓS ZOLTÁN

Működési szabályzat

*Akit az ég szeret, megáldja,
s egy jobb világba küldi ki.
Hol nincs sápadt haj, nincs letört
gomb, nincs vita, se szikraív,
nincs torlasz, nincs sziklarész,
nincs magánélet, nincs magánvaló,
nincs lármacsend, se üres pecó.*

*Akit az ég szeret, megáldja,
s egy jobb világba küldi ki.
Hol avart nem érint fagyos farkasorr,
nincs tollpamacs, mit vadász sasol.
Hol a lombokon átsejlik a szikla,
a történelmi lomok és relék.*

Akit az ég szeret, megáldja,
s egy jobb világba küldi ki,
hol nincs porhó, havas árok,
kőszívű ember és farkasok,
csak áfonya és medveganéj.

Akit az ég szeret, megáldja,
s egy jobb világba küldi ki,
hol ágak alján gyantacseppek,
hol a Csele-patak fordul
és visszanéz. Ott megállsz
a pécsi szilveszterből jövet.
(A buli..., hol kapkodva
szerettek, kapkodva ittak, hol
minden csak folt volt a rongy fölé.)

Akit az ég szeret, megáldja
S egy jobb világba küldi ki.
Hol nincsenek feszes erdők,
hadak, hantok, háztájik.
Parkoló parasztok, és búcsú-
járás, ami színes, mint
a hoteludvar, kétszallagos
emeletes buszokkal.

Akit az ég szeret, megáldja,
És egy jobb világba küldi ki.
Eltereli sziklazugba, eltereli
lány talajra, és rábíz valamit.
Butikot, fagyizót, bérleti
jogot, egy nőt. Valamit.

Die Hand voller Stunden

BETELT ÓRÁK KEZE, úgy értél hozzám – s szóltam:

A hajad nem barna.

Könnyen dobtad a bánat mérlegére, s ott többet nyomott, mint én...

Hajókkal jönnek érte, telerakodnak, és szertekínálják a kéj vásárain –

Kacagva jelzel a mélyből, míg könnyem ontom a tálban, mely könnyű maradt.

Ezt sírom: A hajad nem barna, sós vízzel kínálnak, s te a fürtöddel csalogod őket...

Azt súgod: A világot tömik ki velem, s a szívedben szurdok maradok!

S szólsz: öltsd fel az évek lombkoszorúját – itt az idő, hogy jöjj és megcsókolj!

Barna a lombkoszorú, de hajad nem az.

A halál

[Der Tod]

Yvan Gollnak (...)

A halál egy virág, mely egyszer nyílik csak.

De úgy nem virágzik semmi még.

Nyílik, amint akar, nem számít az idő.

Pillangóként lep meg, mely lengő szárát ékít.

Inas száron hagytaál itt, lennem, azon örvend.

Kristály

[Kristall]

*Nem az ajkammal kutatom a szádat,
nem kint a betolakvót,
nem szemben a könnyet.*

*Hét éjjel fentebb száll a rőt a rőthöz,
hét szív mélyében zörgetik a kaput,
hét rózsza múltán buzog fel a kút.*

MARNO JÁNOS fordításai

Asszony a karámban juhok között, Szék, 1992

CELAN ÉS AZ ÖRÖK VISSZATÉRÉS

Celan halálpontos költő.

Mondom ezt ilyen pongyolán, mert a „halálpontos” jelzőt *rendszerint* pongyolán használja az ember (másképpen nem tudhatja!), tehát amikor Celanról, Celan költészetéről legelőször is ez jut az eszembe (annyi minden mással egyidejűleg), ez, hogy az ő költészete halálpontos, akkor mintha pongyolát, hogy ne mondjam, hálóköntöst kanyarítanék Celan (szellem)alakjára. Olyasféle házi öltözetet, amilyenben Kafka ügyészei (vagy bírói, ügyvédjei, itt igazán egyre megy) szokták volt fogadni, illetve várakoztatni az ügyfeleiket. Nyűgösen, bensőségesen. Lévén az otthonukban. Vagy a hivatalukban (ami szintén egyre megy). Nem különböztödi el határozottan a privát meg az intézményi szféra, a szakrális és a szekuláris, mint ahogyan az álmodó sem választható külön az álomalakjaitól. Hálóköntösöm is, be kell látnom, hogy az is inkább a halált, semmint Celan szellemalakját takarja, inkább a semmit, mint egy létezőt, inkább az Ismeretlent, mint egy ismerős figurát, mondjuk, a költészetből. S hogy a Kafka-párhuzamtól se szakadjak el máris, a pongyola-talár mögött sem annyira a packázó hivatalnokot vélem látni, mint inkább azt a hermeneutát, aki voltaképpen az *ismeret-len-elméletekben* mozog otthonosan. S számára ezért mindennél fontosabb a nyelv, a szó. Pontosan, művészien, körültekintően bánik vele, abban a tudatban, minthogyha ezen kívül semmi nem volna bizonyosan, minthogyha a szón, a nyelven múlna bármely valóság megléte vagy meg-nemléte. Pongyolámat ekképpen egy mágikus hermeneuta viseli.

Aki egyszer csak (de nem egészen véletlenül) megelégszik a pongyola beszédet, s vele az összes argumentáló módozatot, közéjük értve a legművészből, a legköltőibb érvelési formát, a metaforikusát is. Ami természetesen képtelenség. Megelégszni azonban nem az; az általam itt elképzelt mágikus hermeneuta eldöntötte, hogy kilép a hason(lóság!)elvű rendszerekből, ki mindazokból a diszkussziókból és diskurzusokból, amelyek a saját lét(esülés)ük érdekében folyvást valami más(ik)ra utalnak, sőt mutogatnak. Döntése ugyan kivihetetlennek (mert kivitelezhetetlennek, tehát közvetíthetetlennek) bizonyul, ám magát a döntést, hogy kilép a (meg)hasonulás medúzaféjű gépezetéből, nyilvánosságra hozza: törli (miáltal törli is) a beszédet. S teszi ezt azon a nyelven, amelynek a beszélői egykor (nem oly régen) úgy döntöttek, hogy eltörlik a föld színéről azt az emberfajt, amelyiknek történetesen ő is egy származéka. Ám az ő törése (és törlése) nem a megtorlás szándékából születik, s azt hiszem, nem is a megbékülés reményében: hanem, ha egyáltalán mondható itt a tudatos indíték, egyet-nem-értésének kíván így hangot adni. (Költői) szavát kiemeli mind a köznapiság természetesnek tűnő, mind a különféle beavatottságok ezotériáiból, és elindul vele saját dátumainak nyomába. Amelyeknek az ezotériája éppoly ismeretlen előtte, mint mások előtt. Más szóval: járása semelyik hatalmi gépezet járásához sem igazodik.

Lehetséges így? Nem állítja. Nem szól róla, hogy közvetlen kapcsolata volna az Igazgatóval, csupán annyit közöl, s még ezt sem közvetlenül, hogy a közvetett (azaz intézményes, azaz hatalmi) viszonyok egyikében sem akar részesülni, lévén ezek ugyanolyan hozzátétőlegesen képviselik őt afelé, mint amilyen hozzátétőleges képeket ajánlanak fel neki az Igazgatóról. Hasonlatokat szabályoznak, amelyek révén az idegenszerűt, az ismeretlent mintegy affektíve racionalizálják anélkül, hogy pontosan számot vetnének az

ismeretlen vagy az idegen effektív sajátyszerűségével. Nem tudom, vajon a pszichológiában használatos-e az affektív racionalizáció terminusa, mindenesetre Celan költészetében és a költészetről szóló beszédében, a *Meridiánban* ennek a kritikáját is érzékelem; sőt, hogy jegyzetem elejére is visszautaljak, ugyanezt a kritikát érzem tombolni valósággal Kafka „paraboláiban”. Amelyekben a bőbeszédűség nem egyszerűen parodizálja az affektív racionalizálást, hanem vitustáncot járát vele, halálra hajszoja. Extatizálja a diszkussziót, a diskurzust. Ám egyik utolsó, befejezetlen írásában, *Az odúban* már-már visszhangjait is hall(at)ja a másinak, annak, akit Celan a *Meridiánban* az *egészen más*-*síknak* nevez.

Celan az idő előrehaladtával egyre szűkebbre s egyre töröttebbre fogja a szót. S ezt nem ő mondja, én vélem így meghallani bennük az egészen másik beszédét, azét az egészen másikat, akit idegen-önmagunkban dátum szerint hordozunk. Akiért a szívünk szól(!) S hadd szóljak itt egy példával, ami Celan „totális költészet” koncepciójával talán illetlenül fog egybehangzani. De öngyilkossága, halála óta harminc év múlt el, az újabb lírai gyakorlatok és elméletek nagyvonalúan rehabilitálták az összes elképzelhető művészi-mimetikus poétikát, technikát, mint ahogyan a karkai ad abszurdum radikalitásnak még az utánzása is időszerűtlenné vált. (Felhívító adaptálását már évtizedekkel ezelőtt elvégezték amerikai sikerírók.) Celannal ez utóbbi se nagyon tehető meg. Az ő „lucile”-vagy „Lenz”-effektusa, a lélegzetváltás, sokkal populárisabban, sokkal mindennapiasabban éli a „karrierjét”. A pánikbetegsége gondolkodik, amelynek számos és változatos tünete között szinte minden esetben „tünet” a szív is, el-eltüntet egy systolét vagy egy diastolét, azután meglepően, nem várt helyen beüti valamelyiket, alkalmanként egész sorozatokat. Celanul kezd beszélni a szív. Az illető személynek halálfélelme támad, lélekszakadva kiált orvosért, aki Celant valószínűleg nem ismeri, esetleg még a pszichoanalízist is túl körülményes és túl fennkölt kezelési módnak ítéli, s ezért prosacot(!) és hozzá xanaxot ír fel a beteg számára. Nemrégiben éppen az amerikaiak készítették egy remek szappanoperát erre az „alapotívumra”, a film eredeti címe *Sopranos*, a magyar televízió *Maffiózók* címmel sugározta. Mindazonáltal nem gondolom, hogy ha egy orvos mégiscsak Celan-kötetet nyomna a pánikbeteg kezébe, az örömmel ismerne rá a versekben az őbenne zajló történetre, és így bizonyos belső derűvel nézne szembe halálfélelmével.

Nem, és már csak azért sem, mert a celani saját dátumnak a pusztá említése is vissza fogja őt taszítani, vissza a sürgetőbb köz-dátumok időrendjébe-terébe, ahol talán még esélye van újra önfeledtté válni. Hozzávetőleges biztonságban tudni magát újból a hozzávetőleges biztonságra berendezkedett technikai-szociális mozgalomban, mely mozgalom legalábbis tompíthatja, csillapíthatja az ő saját mozdulatából vagy éppen mozdulatlanságából következő megütközést, megrázkódtatást; csendesítheti az extrasystolét. Az irracionálisat. Már azzal is, hogy némiképp valószínűtleníti, mondhatni, (alap)zajfüggőnyt hullat az individuum szíve és füle közé, szöve eme függőnyt a mindenkori (mindennapi) diskurzusok, diszkussziók fonalaiból. Hírekből, szenzációkból, kultfigurák vagy politikusok magánéleti botrányaiból vagy kríziseiből, vagy akár kisépeket irtó kisháborúkból s így tovább, csupa olyasmiből tehát, amik nemcsak függőnyt hullatnak a személy belső szcénái közé, hanem egyszersmind protézissel is ellátják a szóban forgó (s így immár fogyatékos) szerveket. Szokás beszélni, főleg az úgynevezett magaskultúrában, a művészetelméletekben, a filozófiában a metafizika, illetve a metafizikák felszámolásáról, felszámolódásáról, úgy is, mint újabb felvilágosodásról; de vajon éppen a technikai (tömeg)kultúra nem metafizikai (áru)cikkeket gyárt-e a fent említett módon, gyámsága alá helyezve a bármire vevő (vásárlóerő) individuumot? És ugyanez játszódik az úgynevezett magaskultúrában is.

„Léte szükséges teherként nehezedett rá. – Így élt tovább...” Idézi *Meridián* beszédében Celan Georg Büchner *Lenz* című elbeszélésének utolsó, befejezetlen mondatát. S

hogyne jutna erről az eszembe Nietzsche Sils-Marijai „legmagányosabb magány”-a, amelyben ő az „örök visszatérés” gondolatát (nem metafizikáját) revelálta, jöllehet ezt az eszmét még (vagy már?) ő maga sem tudta kielégítően megvilágítani. Mi az, ami örökké visszatér? Vagy ami soha nem is múlik el? Celan sehol nem hivatkozik Nietzsche-re, nem szól a legmagányosabb magányról, de a művészetről, mint ami ennek a terhét mintha(!) le tudná venni (alkalmilag legalábbis) a művészet csinálójának, valamint értőjének a váláról, a művészetről beszél, és nem egészen igenlően! Ellenben Nietzsche a legmagányosabb magány órájának a valóságát el bírja-e fogadni, arra felel igennel, s én ezt az igent hajlok most a celani lélegzetváltással megfeleltetni, azzal a nem-mel, amit a költészettel mondat ki – a művészetre! S felteszem, hogy mind a ketten pontosan (a saját dátumuk szerint) tudták, hogy örültséget állítanak. Képtelenséget. Celan mondja is: „Én öfelségének, az abszurdnak hódolok, mely az emberi lét jelenéről tanúskodik.” És a folytatásban ismét az otthon, az otthonosság fogalmához és persze kérdéséhez érkezik el, amelyet a művészet kerülget minduntalan, ám hasonlataival, másolataival, a legkifinomultabbakkal, legérzékenyebbekkel is szükségképpen elveszíti, mert, mondja Büchner *Lenzét* idézve megint, az ember hiába szeretné medúzafejként hajszára pontosan rögzíteni a valóságos csodát, az én kívül reked ezen a művelten, magára marad. Megkettőzte a valóságot, csapdába ejtette önmagát. S a csapda kirekesztette őt önmagából is.

A (celani) vers (ezért) nemet mond a művészetre, annak az eltagadhatatlan (eltüntet-hetetlen) ténynek a tudatában, hogy tiltakozó (ellenszegülő), a saját dátumára figyelmező „extrasystoléját” is a művészet gyermekágyából hall(at)ja, s amely emígy, hasonlóan a mű(termék) árusorsához, ismét csak nem ama benne-megszólított egészen másik fülébe, kezébe kerül azonnal, hanem, műtárgyak forgalmi rendje-módja szerint, az áruminősítő és -elosztó intézmények „veszik előbb az adást”, és ennek következtében kapja meg Celan 1960-ban (mely valószínűleg nem pontosan az ő dátuma) a Büchner-díjat, illetve írja meg ez alkalomra a *Meridiánt*. Nem, eszemben sincs gúnyolódni. Az extrasystole mint a szív megszakad(hat)ásának a tünete is szervesen bele-verődik az ütemrendbe, s ez utóbbin, az ütemrend tűrőképességén múlik, hogy a félre-verőt kiveti-e magából, vagy értelmezi (racionalizálja). A költészet nem léphet ki a művészet (az automata, a medúzafej) intézményéből, mert azon kívül – nincs, megsemmisül, üres utópiává válik. Más intézmények felügyelete alá kerül, jogi vagy orvosi esetté minősül át, reménye is odavész, hogy elérkezhet ama dátum szerinti címzettjéhez. Celan természetesen nem említi meg ezt a triviális bökkenőt. Míg jóval korábban Kafka egész elbeszélést szentel a témának, a *Jelentés az Akadémiának* című írásában. Csakhogy, ne feledjem, Kafka még álmodja csupán a „Trauma-Cezúrát”, ő még (amellett, hogy prózát ír) *megjátszhatja az alakoskodást*, míg Celannak már „überelnie” kell az eseményt, az ő extrasystoléja nem reflektálhatja komikusan, vagy akár csak ironikusan a történelmi botrányt. Minthogyha azért is kellene törnie a cezúrát, a szavakat, csonkolnia a mondatokat, mondattagokat, hogy a seb, amely szó szerint is gyakran megjelenik a versben, tapinthatóvá váljék a verstest valamennyi pontján. Azaz – érinthetlenné! Mert a (szükségképpen illetéktelen, inkompetens) érintésre azonnal a teljes artikulátlanságba veszik előled a szöveg, abba az érthetlenségbe, amelyből kihordatott. Előhívatott. Tapasztalatból ismerheti bárki ezt a szükségállapotot: a seb lüktet, vágyja a kezét, amely a lüktető fájdalmat elnyugtathatja, s egyúttal rettenet tőle, hogy a kéz csak pusztítani fog. Szemem előtt a *Kikötő* (Hafen) című verse, amit ezzel az alakzattal: „Sebépített” (Wundgeheilt, tehát sebgyógyított) indít, hogy a kettőspont után azonnal az egybeforrottság alakzatait forgassa végig-végig a nála szokatlanul hosszú versbeszédben, dal-aktusban. Hallatlanul finom, (halálos-édesen) érzékeny dal(lamú) ez vers, már a kezdésével *megállít*, hogy így szólít: Wundgeheilt. Benne a (meg)szó(lítás)ban a seb, a csoda, a gyógyítás, a szent, a sérthetetlen. Értelmezésemben

ebből a sebből épül, egészül, gyógyul (de nemcsak fel, hanem hullámmzóan-örvénylően, sorsjáték-szerűen) egybe-eggyé a vers, anélkül, hogy a seb „(be)írója” (Eiskummerfeder, fordításomban jégbánattű, mert így véltem pontosabban visszaadhatónak amaz egészen másik elemi szerepét a *Kikötő*[!]) seb-versben, a tetovált[!] matrózokkal megszállt bordélyházi ivóban, amely helynek a szimbolikus jelentősége, jelentéssősége magáért beszél) egyszer is tettenérhetővé válnék; mint perszóna.

De látom már, végképp elúszom Celan-kép(zet)eimmel, képzettársításaimmal. Muszáj azonban még ugyanebből a versből, a *Hafen*ből (amelynek egészen szoros rokondarabja a jelen számban olvasható BETELT ÓRÁK KEZE kezdetű vers) idéznem, és kommentálnom egy rövid részletet, ahol, úgy érzem, Celan a szerelmet, a coitust, a költészetet, az alkímiát, valamint a bolygósors(játék)ot mind-mind egybejátszotta, egybehevítette. Minél többet nézem, annál lélegzetelállítóbbnak látom-érezem a szöveget: „hogy- / ne / jön-nél összefeküdni velem, mindjárt / a padokon is / Clausen Mamánál, ő aztán / tudja, hányszor daloltam már / fel egész a torkodig, hejhilihó, / áfonyaviolán, / az égerpart összes lombjával, / hejhollali” (és itt zeng fel a mélymerülés!), „Csillagflótám, te, / a túlvilágszélről – ott is / úsztunk / Vetkezőtűkű, úsztuk / lángnyelvű homlokkal / a versszakadékat – fény- / nyersen tör felfelé / útjai után a / nyirkában / áramló arany –”. Szerencsés lett volna talán, ha előbből idézem a szöveget, hogy kitűnjék, mennyire és hogyan hangolódik-fonódik egyflótájúvá (itt bizony szerencsés flótájúvá) a tenger hullámmozgása a föld tektonikus löktetésével, hogyan válik a versszakadék, a seb, az együtt-mozgásban, az ép-ülés, az arany-felfakadás (seb/vers)helyévé. Celan tehát valóban nem azt csinálja, hogy fájdalomnak, sérelmének, vágyának az artikulálásához használja fel a nyelv hasonlításra (ábrázolásra, közvetítésre) alkalmas trópusait, hanem – előnek, önállónak, mintegy saját(os) egzisztenciának tekintve a nyelvet – sebet ejt rajta, s attól fogva (ennélfogva!) beszélgeti, beszél vele, hozzá, szólaltatja magához s így tovább, valóságos szerelmi összefonódásban. Szimbiózisban. Azt hiszem, ez az egyedülálló újdonsága is (de hát a *Meridián* beszédében nem éppen erről beszél?, hogy a költészet, amit ő annak tart, érdemesnek, életfontosságúnak?), hogy nem kívülről tájékozódik, igazodik el a seb-vers trópusai között, hanem a szó szoros értelmében behatólag, mintegy élő szondaként, s így fedez fel olyan (a kultúra, a művészet által rég el-idegenített, elfojtott, sterilizált) „erogén” zónákat, mint az idézett részben a torok, amelyen keresztül ő, a versbeli én fakad dalra. Hatalmas képzuhatagot indít meg ezzel anélkül, hogy külsőleg is *ecsetelné* a látomásfolyamot.

Most pedig azt látom, hogy pongyola indításomból nekivetkezés lett, élménybeszámoló, s nem a pongyolán fölve(te)tt kérdések ráncba szedése. Még a komorabb aspektusok elemzésével is felhagytam, ahogyan ráereztem, ráeszméltem újból a *Kikötő* himnikus(!) bensőségességére(!). S valószínűleg ugyanez történne sok más versének a megolvasásával is. Még a legkésőbbi, legabsztraktabb, legkopárabb szövegekkel is; megdöbbenek: hogy az utolsó, elsivatagosodott, egy-egy vonásra redukált szórajzok micsoda dús, színpompás *világképeket* jegyeznek; s majdnem mind szerelmi kép; vagy a hiányától való megindultság...

Keresztben át a végtelen úton*

Amikor ennek a kiállításnak a megnyitására készültem, még nem tudtam, hogy a meghívókártyán éppen az a kép fog szerepelni, amely az én számomra a legpontosabban foglalja össze a Korniss Péter által rögzített változások lényegét. Az 1992-ben készült képen egy fiatal pár látható a marosszéki táncházban. Egy fiú és egy leány, tizenévesek, egymás mellett ülnek a fal melletti padon. Tánc közben pihenhetek meg, mert a fiú arca fényes, haja csapzott a verejtéktől. Mint az itt kiállított képeken általában, a fény se túl sok, se túl kevés. Nincsenek a részleteket magukba nyelő felületek, és szabad végletek, semmibe nyíló feketék és fehérek sincsenek. A trikó gyűrődései, az arc finom hajlatai aprólékosan kirajzolódnak, és a rengeteg részlet szinte összezsúfolódik, besűrűsödik a szürkének abban a keskeny középső tartományában, amelyet Korniss meghagy a számukra. Hiába szól ez a három évtizedet átfogó *reportage* a keretek fellazulásáról, látható és érezhető, hogy ez nagyon is szűkre szabott határok között zajlik. Hiába a formák felbomlásáról, ha ez nem új formákat, hanem egy és ugyanazon alapszerkezeten belül maradó formavariációkat eredményez.

A lányon a jól ismert széki népviselet, ünneplős parasztruha, amelynek a kalárison kívül minden darabját helyben készítik vagy legalábbis látják el a hely, a község hagyománya által megszabott díszítéssel. A fiú nadrágja és trikója gyári termék, fején az ugyancsak jól ismert széki szalmakalap. Világos a jelzés: ez az ifjú pár éppen az átváltozás, a hagyományból való kilépés határvonalán áll: az egyik még innen, a másik már többé-kevésbé túl a vonalon. Lehet talpig Pierre Cardinbe öltözve sikoltozni, hogy végső pontjáig ért a romlás, íme, már a székiek is hagyják elfelé a százszor szent hagyományt. Az indiánok fellázdak a rezervátumban. Vagy lehet jóságosan és kissé idejétmúltan örvendezni, hogy lám-csak, a haladás a legeldugottabb vidékekre is elér, és a modern, iparosodott emberiség nagy családjába öleli a skanzenek lakóit is.

Nyugalom. Sem sikoltozásra, sem örvendezésre semmi ok. Hiszen a fiú CAMEL MILD feliratú reklámtrikója ugyanarról a rituális díszítőkedvről árulkodik, mint a lány aprómintás fejkendője. Egymást keresztező, s a perspektívát ezáltal láthatatlan enyészponttal lezáró tekintetük is a szigorúan megszabott nemi szerepeknek megfelelő irányokat követ: a lány lefelé és befelé, a fiú kifelé és felfelé pillant. A változás itt ugyanúgy behelyettesítés, mint ahogyan a fejkendő feketé klott anyaga is valamikor már a házilag előállított szövet helyébe lépett, hogy a nem változó keretbe illeszkedve átvegye annak funkcióját. Ahogyan a tiszta szobában a retusált családi fotók helyén látható Michael Jackson-plakát is már egy helyettesítőt helyettesít a jelek és pótlékok végtelen variációs láncolatá-

* Elhangzott Korniss Péter kiállításának megnyitóján a Pécsi Galériában 2001. január 26-án.

ban, amelyet hagyománynak nevezünk. Hiszen a szlávos díszkendőkkel keretezett családi fotók helyét valaha a szentek képmásai birtokolták, és felcserélésük azért volt lehetséges, mert már a szentképek is az ősök bálványai helyén álltak, ezeken a túlvilágivá retusált fotókon tehát az ősök szellemei a megszokott helyükre tértek vissza. És természetesen Michael Jackson sem más, mint túlvilági lény. Ez Korniss fotóján nagyon jól látható. Kísértet, amint éppen kilép a falból. A konyhaasztalon álló televízió dobozában is lidérc lakik.

Egy 1974-ben készült felvételen idősebb kucsmás férfi ballag hóna alatt kenyerrel, kezében bottal, háttal nekünk. A kép főszereplője azonban nem ő, hanem az utat borító fényes, csipkés rajzolatú, dűrűkös sár. Ezt a rajzolatot lábnyomok ezrei adják. Nincs is más ezen a felületen, csupáncsak lábnyomok. Mintha ez a sár megőrizné, megörökítené az erre járók nyomát, holott éppen az a helyzet, hogy ezen az úton senki sem hagyhatja ott a saját nyomát, mert minden nyomba újabb és újabb nyom nyomul. A nyomok nem eltakarják egymást, ez nem archeológia, ahol az új alatt a régi fellelhető volna. Itt az egyik nyom a másik helyébe lép, s ezáltal megsemmisíti azt. Ez a helyettesítések láncolatának másik értelme: a hagyomány mint a nyomok egyetlen felületen zajló, szakadatlan eltörlése.

A fotográfiában nagyon erős retorikai hatást érhetünk el azzal, ha hátulról fényképezünk egy emberi alakot. Távolodni fog, ki a képből, ki a látható világból, búcsúzunk tőle, búcsúzik, mindjárt vége van. Behúzza maga után a horizontot, elviszi magával mindazt, ami a képen látható. Egy férfi, mezei szerzőkkel a vállán, megy befelé a ködbe. Háborús rokkant lépeget falábon, havas kukoricatárló szippantja magába. Mintha ez a kenyeret vivő idős férfi is az elmúlásba távozna azon az úton, amelyen előtte sokan végigmentek már. De ne üljünk fel a retorikának, ennek a képnek nem ő a főszereplője, hanem a sár, és a változás nem így történik. Nem az történik, hogy kifelé megyünk valamiből.

A változás az átlós mozdulat. Ahogyan a meghívókártyán látható felvételen a fiú átnyúl keresztben, és a lány térdére teszi a kezét. A régebbi képeken a kezek helyzete szigorúan megszabott: az összekulcsolt két kéz ülő alakoknál az ölben, álló férfiaknál az ágyék előtt, nőknél kissé följebb, a hason. Ez a lány is így, az ölben tartja a két kezét. Csakhogy a fiú karja közéjük siklik, és ettől a lány kéztartása öleléssé változik. Megmutatván egyúttal a rituális kéztartás értelmét, rejtett erotikus jelentését.

Az átlós mozdulat a rend megbontásának szándékát fejezi ki. A kétségbeesett öntudat aktivitása mutatkozik meg benne. Én, én, én. Miközben a konyhajtóban álló asszony a keze tartásával is jelzi, hogy ő még belül van a küszöbön, *keresztbe* tett karral állni, mint ez a másik széki paraszt a Trabantja és a nyári-konyhája között. A test rituális lezárása helyett a pihenő tetterő, a készség és a készenlét szimbolikája.

Iskolába igyekvő lányok szökdécselnek talán ugyanazon a sáros úton, amelyről beszéltem már. Öntudatos vergődés a struktúrában. Keresztben. Amerre nem vezet út.

Egy 1971-ben készült felvételen fejkendős nőt látunk oldalról, amint siet valahová. A korát nem lehet megállapítani, de inkább fiatal lehet. Egy domb tövében halad, és ez a domb olyan irdatlanul hatalmas, széles és magas, hogy

bár az alakhoz képest óriási darabot vág ki belőle a kép, éppen csak az egyik végét, és annak is csak a tövét látjuk. Jobboldalt, ahol a domb hajlása bekerül a képbe, egy még magasabb, behavazott hegy látszik mögötte. Akármennyire igyekszik ez a fiatalasszony, itt aztán sohasem fog megérkezni. Nincs hová. Ez nagyon jól látható a képen. A végtelenségig kellene mennie, hogy megérkezzen. Itt tartunk most.

Táncház, Szék, 1992

A METAFORA ÉS A MELLÉBESZÉLÉS STILISZTIKÁJA PETRI GYÖRGYNÉL

De miért és mindig a metafora?

Hiszen a költészet nyelve vagy a költői nyelv vagy a költemények nyelve százezre gazdagabb annál, semhogy néhány mégoly fontos elemére, különösen pedig a metaforára leszűkíthessük. Fónagy Iván *A költői nyelvről* írott régi-új könyvében nem minden alap nélkül hívja fel az olvasó figyelmét a költői nyelv mint tárgy elemzésének metafora-központúságára, majd – némi mentegetődző felhanggal – két tényezőt jelez ezzel kapcsolatban. Egyrészt a költői nyelv kutatásán belül a metaforakutatás dominanciáját,¹ másrészt egy „véletlenszerű”, mert személyes tényezőt: „Az egymástól függetlenül íródott szócikkeknek tudhatók be, részben legalábbis, bizonyos aránytalanságok, így a Metafora fejezet eluralkodása”.² (A *Világirodalmi Lexikon* bizonyos szócikkeiről van szó.) És azt is sugallja, hogy a kutatásoknak ez a metaforaközpontúsága összefügg annak a költészetnyelvi anyagnak a természetével, amit a kutatók vizsgálnak. Vagyis a feldolgozott anyagát tekintve igen gazdag kötet szerzője elnézést kér azért, hogy – ami a magyar költészetet illeti – legfrissebb példái egy költészettörténeti periódussal korábbiak, mint a jelenünk. „Távolról sem ismerem úgy mai költőinket, mint Adyt, Kosztolányit, József Attilát, Juhász Gyulát, Füst Milánt vagy Radnótit. És ez nagy veszteség mind a tankönyv, mind a tankönyv szerzője számára”.³

Úgy gondolom, a metaforikára épülő vagy e költészetnyelvi gondolkodásmóddal természetes módon élő költői gyakorlat mai továbbélésének tanulmányozása ugyanolyan fontos, mint e gyakorlat megszakadásának vizsgálata. Ez utóbbit az 1960-as években lezajlott „depoetizáló” fordulatnak és következményeinek a vizsgálatát értem, azét a fordulatét, melyet Tolnai Ottó *Homorú versek* című verseskötete (1963), Tandori Dezső *Töredék Hamletnek* kötete és Petri Györgytől a *Magyarzatok M. számára* (1971) jelez talán a legvilágosabban. A metaforaellenességet e három költő közül az utóbbi életművében vizsgálom (hogy ennek keretében összefüggésbe hozhassam azzal a jelenséggel, amit „a mellébeszélés stilisztikájának” kereszteltem el). E metaforaellenesség kialakulásának és működésének folyamatát három eszményi szakaszban képzelem el, s e három szakaszt három felszólításban foglalom össze: El a metaforától!, Le a metaforával!, Vissza a metaforához! A harmadik imperatívuszt, úgy vélem, nem Petri György fogja követni.

(El a metaforától!)

Azt hiszem, a bevezetőből világosan kitűnik, hogy nem fogok egyetlen tényleges, valóságos Petri-metaforáról sem szólni. A költő eddig megjelent műveiben a *metafora* szó előfordulásait vizsgálom, e szó jelentését kíváncsán felderíteni a költői szóhasználaton belül.

¹ Igen jellemző, hogy „A metafora ma nemcsak központi téma, hanem önálló nemzetközi folyóirat neve”, in: Fónagy Iván: *A költői nyelvről*, Corvina, Budapest, é. n. (1999), 12. o.

² Fónagy Iván: i. m., uo.

³ Fónagy Iván: i. m., uo.

Állításom szerint ugyanis a 20. század utolsó harmadának magyar költészetében jelentős életművek születtek és születnek, melyekre nem csupán a nyelvvel szemben táplált általános és erős bizalmatlanság a jellemző, hanem ezen belül a metaforáktól és általában a metaforikus nyelvtől való fokozatos elfordulás is.

Első verseskötetében (anyaga a szerzői fülszöveg szerint 1968 és 1970 között íródott) a metafora még nem tűnik elvetendő kacatnak. A kötet egyik legszebb költeményének, mintadarabjának címe: *Metaforák helyzetiinkre*.⁴ Túl azon, hogy a metafora szó verscímbe, hangsúlyos jelenlétét regisztráljuk, meg kell jegyezni, hogy egyrészt a „metafora” a költeményben a kiüresedett nyelv ellenében áll („értvényüket veszítik a szavak ott, / ahol már semmi nincs”), másrészt pedig a „magyarázatok” része: utaló jellegével a metafora valami olyasmi helyén áll, ami nem mondható (politikai okokból). De már az *Ami kimaradt* kötetben a *Reggelizőtálca* című vers óvatosságra int a metaforákat illetően (a kötet anyaga időben pontosan nehezen helyezhető el: zömük a „szamizdat” időszakból való, egy tucatnyi az Antall-érából):

*Óvakodjunk
szorítkozni túl kopár
metaforákra:
a bölcsesség öbléből
banalitás kong.*⁵

Jóllehet itt a metafora szót jelzője, a „túl kopár”, erősen leszűkíti, világos, hogy a lát-szatbölcsességet mímelő metafora tartalma nem más, mint a banalitás: valami avított, közönséges vagy hamis. Petri György *Interjúrészlet* című versében a beszéd inverzéről, a hallgatásról van szó, majd ezen keresztül érkezőnk el a kényszerű magyarázat (rossz) eszközhöz, a metaforához. Engedtetsek meg egy kicsit hosszabb részlet:

*Egy igazi hallgatás az nem olyan, ami mögött
valami van.
Az én hallgatásom mögött – – Hát kérlek,
ott hallgatás van.
Ameddig a fül elhall.
De olyan ám, mint őrszobán a KUSS után,
vagy mint egy halott csecsemő agyában,
vagy mint az első
csók után, mikor még
nem illik megszólalni,
mert a szájak
még niagdebúrgi féltekéknek érzik magukat (...).
Nos, ezek persze csak metaforák.
De jobban nemigen megy ezt megmagyarázni,
s ma még egy szonettet kell
el nem kezdenem. (...)*⁶

Azt hiszem, a metaforákkal szemben táplált gyanakvás példáit nem kell tovább sorolnom. És közben az is könnyen megállapítható, hogy ez az *elvszerűnek* tűnő metafora-ellenesség egyáltalán nem jár együtt azzal, hogy maguk a konkrét metaforák gyökeresen kivesszenek egy-egy költészetből. Hiszen itt nem a költők – nem Petri György – saját me-

⁴ Petri György: *Magyarázatok M. számára*, Szépirodalmi, Budapest, 1971. 123–125. o.

⁵ Petri György: *Ami kimaradt*, Aura Kiadó, Budapest, 1989. 111. o.

⁶ Petri György: *Sár*, Jelenkor Kiadó, Pécs, 1993. 25–26. o.

taforáiról van szó. A metafora szó a maga elvontságában itt egy bizonyos költőinek tekintett nyelvi eszményt tematizál, azt a típusú elgondolást, amely hajlamos a „költői nyelv” szinonimájaként a „metaforikus nyelv” szintagmát elfogadni, s amely elgondolás ludas abban is, hogy a költői nyelv kutatásában régóta eluralkodott a metaforakutatás. Valami baj van, nagy baj a metaforával! De mi?

(Le a metaforával!)

Ez a jelszó, gondolom, ismerős. Ismerős lehet a század eleji avantgárd mozgalmak kiáltványából. Amikor a századelő klasszikus avantgárdja a múlttól általában meg kívánt szabadulni, amikor tehát fel akarta szabadítani a jelent a múlt dominanciája alól, és a jövő primátusát kívánta ráírni a mindig múlt és megfoghatatlan jelenre, a múlt részeként annak költészetével, nyelvével, stílusával és metaforikájával is szakítani kívánt – legalábbis a deklarációk szintjén. Már ezt megelőzően így dobta ki megálmodott új (és soha meg nem írt) költészetéből Arthur Rimbaud „a múlt kacatjaként”, Lautréamont az ősök nevetséges limlomjaként a metaforát. Ekkor a metafora szinte állandó jelzője lesz a „hazug”, mert ugyanúgy egy avított, mesterséges, régies és hazug gondolkodásmódra utal, mint annak a nyelvnek egésze, amely szívesen él metaforákkal. Ez a metafora *kulturális* elutasítása. Az elutasítás érvei közül most a hazugot erősíteném fel.

Amikor a legutóbbi Petri-szövegrészben azt olvastam, hogy „ezek persze csak metaforák”, úgy éreztem, mintha idézetet olvasnék. Modern filozófiai „nyelvi fordulat” ide vagy oda, ha a metaforák hazugságának vagy igazságának kérdését kezdjük latolgatni, vagyis ha úgy közeledünk a metaforákhoz, hogy ezek mennyiben eszközei az igazság feltárásának, vagy épp ellenkezőleg, az igazság elrejtéséhez, elkendőzéséhez asszisztálnak, szerintem azt kell mondanunk, hogy mindkét álláspont elfogalható. A két álláspontban egyébként közös az a bölcséleti megfontolás, mely feltételezi az egy és megváltoztathatatlan igazság meglétét. Ekkor kijelenthetem – mint a kései Heidegger tette –, hogy a költői nyelvben a lét igazsága tárul fel, és a lét igazsága csak a költői nyelvben tárul fel. De mondhatnám azt is – mint a lendületes és stilisztikai szempontból káprázatos, bár a PhG-ben (A szellem fenomenológiája bevett rövidítése) oly gyakran pongyolán fogalmazó Hegel –, hogy csínján kell bánnunk a metaforákkal, mert a metafora – az igazság felől nézve – a mellébeszélés nyelve. Ez a metafora bölcséleti elutasítása. Úgy hiszem, a kérdés illetően felvetése nem teljesen abszurd annál a Petrinél, aki jelentős filozófiai műveltséggel rendelkezik, aki mások mellett magyar fordítója Karl L. Popper *A tudományos kutatás logikája* című művének és Marquis de Sade *De la Vérité* (Az Igazságról) írott filozófiai tankölteményének. Feltűnt, hogy amikor Alexandre Kojève a hegeli fenomenológiát végigkommentáló nevezetes könyvében egy-egy nagyon költői Hegel-passzushoz ér, a Petri György mondatához nagyon hasonlóval választja le az igazság eszményi nyelvről a metaforikus nyelvezetet. Csak egyetlen ilyen helyet idézek (figyeljünk a szövegben az igaz és a nem igaz elválasztására!), azt, ahol rólunk van szó:

„Viszont ahol Hegel az »Eitelkeit«-ról, a »hívságos Hívság«-ról beszél – amit »Individualizmus«-nak nevez –, ott igazat adhatunk neki. Az az ember, aki kizárólag az Énjén munkálkodik, amiről azt hiszi, »személyes«, de ami valójában, mivel elszigetelt és önmagába zárt, ezért üres és elvont, vagyis pontosan olyan, mint az összes többi »individualista« Énje; az a hamis felsőbbrendűségénél fogva apolitikus és aszociális ember, aki azt hiszi, hogy »fölötte áll a harcnak« és aki beéri a változások megfigyelésével, és mások konfliktusait csak azért szemléli, hogy bambán tetszelegjen önmagával való folyamatos összhangjának ismételt megállapításában; – nos, ez az ember, a »geistiges Tierreich« valóban méltó arra a névre, amit Hegel adott neki: »tudós vagy értelmiségi állat«. De a ki-

fejezést ihlető ellenszenv dacára vagy inkább emiatt rögtön hozzá kell tennünk, hogy ez itt csak egy metafora (...) *ce n'est là qu'une métaphore.*"⁷

Ám posztmodern hevületünkől fűtve mondhatnánk azt, hogy bár Hegel már *passé*, Kojève már *passé*, de miért lenne *passé* a metafora? Sajnos vagy nem sajnos, de napjaink posztmodern bölcelete is erősen metaforaellenes. Szeretném, ha meghallgatnák a metafora egyik gyönyörű, igazán megrikáto nekrológját 1990-ből. A sírhant fölött, hol a metaforák egész univerzuma súlyodt el (sic!), Jean Baudrillard így beszélt: „A metafora lehetősége minden téren megszűnőben van”, ugyanis a metaforát mint összegyűjtést, mint kondenzálást a metasztázis (a szétszóródás) váltja fel. „Hiszen metafora csak ott lehetséges, ahol megkülönböztető terek és megkülönböztető tárgyak vannak. (...) Lehetséges, hogy innen ered szomorúságunk, mert a metafora még szép volt, esztétikus, a különbözésre játszott és a különbözés illúzióira. Manapság a metonímia (az összesség és az egyszerű elemek behelyettesítése, a fogalmak általánossá vált fölcserélése) telepszik a metafora ábrándjainak hűlt helyére”.⁸ Annak regisztrálása, hogy a metafora lehetősége megszűnt vagy legalábbis megszűnőben van, itt is az időre hivatkozik: volt idő, amikor a metafora élt. De ma halott, az indifferencia halottja.

Petrinél azt is lehet tudni, miként halt meg: kidobták az ötödik emeletről. A *Március 15-ikére* című költemény Antall József miniszterelnökségének első felében íródott, és nemcsak olyan mértékben használ minimális retorikai és poétikai eszközöket, amilyen mértékben más Petri-költemények is. Tudható (benne van a vershelyzetben, mondhatnánk, a költő és a verse helyzetében tudniillik), hogy e nap felszítja, felszabadítja, feltámasztja a retorikára való hajlamot: igazán kedvező dátum a metaforák számára. A költemény így kezdődik:

*Tapaszd füled a
– no nem a földhöz! itt nincs föld,
ez az ötödik emelet:
metaforáknak kívül tágasabb –
tapaszd füled a parkettához,
és meghallod a paták dobaját.*⁹

⁷ „Où l'on voudrait donner raison à Hegel, c'est là où il parle de l'»Eitelkeit«, de la »Vanité-vaine«, de ce qu'on appelle »Individualisme«. L'homme qui ne voit en tout ce qui arrive que des »émotions« qu'il éprouve; l'homme qui veut uniquement cultiver son Moi qu'il croit être »personnel«, mais qui est en fait, étant isolé et renfermé en soi, vide et abstrait, c'est-à-dire rigoureusement semblable au Moi de tout autre »individualiste«; l'homme apolitique et asocial de la fausse transcendence, qui se croit être »au-dessus de la mêlée« et qui se contente d'observer les changements et les conflits des autres pour pouvoir se complaire béatement dans la constatation répétée de son propre accord permanent avec lui-même; – cet homme du »geistiges Tierreich« semble vraiment mériter le nom de »bête savante ou intellectuelle« que lui donne Hegel. Mais en dépit, ou il vaut mieux dire en raison, du dégoût qu'il inspire, il faut tout de même dire que ce n'est là qu'une métaphore”. Alexandre Kojève: *Introduction à la lecture de Hegel. Leçons sur la Phénoménologie de l'Esprit, professées de 1933 à 1939 à l'École des hautes-Études, réunies et publiées par Raymond Queneau*, Gallimard, Paris, 2-e édition, 1947. 403. o.

⁸ Jean Baudrillard: *A Rossz transzparenciája. Esszé a szélsőséges jelenségekről*, Klimó Ágnes (ford.), Balassi Kiadó–BAE Tartóshullám-Intermedia, Budapest, 1997. 12–13. o.

⁹ *Petri György versei*, Szépirodalmi, Budapest, 1991. 282. o. és uő.: *Ami kimaradt*, 119. o.

(Vissza a metaforához!)

Ebben a megközelítésben tehát a metafora létalapját az szünteti meg, hogy világossá válik: a metafora a hazugság nyelvének bázisa. Épp a metafora az, amely a nem igaz beszédet, a mellébeszélést megalapozza. A metafora az egyik hordozója annak az antikvitástól induló hiedelemnek, amely nem más, mint a Tulajdonképpen és a Képletes „nagy elbeszélése”. Amennyiben a metafora az alakzatok egyike, úgy egy hosszú és mitikus történet része a nyelvfelfogások históriájában, mondja Barthes.¹⁰ Feltámasztani a metaforát csak úgy lehet, ha visszatérünk egy régi, a retorika történetének kezdetén megtett különválasztáshoz, a *színielt* és a *fiktív* szó megkülönböztetéséhez. Ekkor a fiktív szó ismét a költők birodalma lehet, akik, miközben visszautasíthatják a hazugság vádját, elutasíthatják az igazság követelményét is, vagy az igazság kimondásának terepeként a fiktív szót (és a metaforát) jelölhetik meg.

Amikor írásom címébe „a mellébeszélés stilisztikája” kifejezést beiktattam, nem arra a látszólag kézenfekvő olvasmánytapasztalatra utaltam, amely szerint Petri György költészetében javarészt egy spontánnak tűnő, az előbeszéd közvetlenségét és henyességét imitáló nyelv jelenik meg. Egyrészt e nyelv csak látszólag „spontán”, csak látszólag henyé, valójában nagyon tudatosan konstruált. Másrészt nem szabad Petri (és társai) költészeti nyelvi törekvéseinek jellemzésekor a „depoetizálást” és a „deretorizálást” túlhajtani. Ami az előbbit illeti, e költészet számos tradicionális poétikai eszközzel él a strofizálástól a rímelésen át az antikos lejtésű szabályos sorokon keresztül a szonettforma felhasználásáig. Igaz, hogy ezek a poétikai eszközök többnyire mintegy idézőjelbe vannak téve az ironikus formaalakítás következtében, de tény, hogy a depoetizálás mérsékelt („kedvelem a szemérmes technikát”, írta a költő egyik versében). A retorikától való elfordulás sem ilyen egyszerű: Petri csak a szövegek egy bizonyos típusú retorizáltságától fordul el, miközben odafordul azokhoz az eszközökhöz, melyeket a quintilianusi retorika terminológiai függelékében a következő címszavak alatt találunk meg: *Felesleges szószaporítás, Bőbeszédűség, Elkalandozás a tárgytól, Felfüggesztés, Habozó kérdés*,¹¹ Petri-nál pedig így: *Periphraszisz, Elhallgató közbeszakadás, Felfüggesztés*.¹² És ezek nem a logorrhea, nem az üres locsogás eszközei, legalábbis Petrinél nem, és egyáltalán nem „feleslegesekek”. Nagyon távol állnak a metaforikus mellébeszéléstől: a metaforikus mellébeszélés helyére tolakszanak be a költeménybe, a *pontos beszéd alakzataiként*. A kitérők, elhallgatások, megakadások problematizálják költészeti nyelv és gondolkodás eredetileg egyszerűnek tűnő viszonyát: és ezt éppen a *pontos*, az *igaz* beszéd, még pontosabban az erre való makacs törekvés követeli meg. Az „amit mondok, igaz” formula természetesen nem azt jelenti, hogy amikre gondolok, azok igazak, azok igazságok, hanem a lejegyzések igazak: *valóban* azt jegyzem le, amit gondolok. Ekkor a lejegyzés kínja jelenik meg az elkalandozásban, a felfüggesztésben, a megakadásban, stb.; – a pontosság követelményéből eredő kín. Hiszen a túl kopár, a banális metaforák mintegy maguktól (olvasmányainkból, neveltetésünkből, múltunkból és jelenünkből) önzlenek: ezek mellébeszélését kell a metaforák elkerülésével elkerülni.

¹⁰ Roland Barthes: *A régi retorika*, Szigeti Csaba (ford.), in: *Az irodalom elméletei III.*, Thomka Beáta (szerk.), Jelenkor Kiadó, Pécs, 1997. 163. o.

¹¹ M. Fabius Quintilianus *szónoklattana tizenkét könyvben*, II. kötet: VII–XII. könyv, Bonnell szövege szerint fordította Prácer Albert, Franklin-Társulat, Budapest, 1921. Függelék: Magyar–latin–görög műszótár, 570–584. o.

¹² „A periphraszisz eredetileg nyelvi terelőút volt, hogy elkerüljék a tabu megjelölését. (...) Az elhallgató közbeszakadás vagy aposiopézisz a beszédnek a szenvedély hirtelen megváltozásából adódó megszakítását jelöli meg (a vergiliusi *Quos ego*). A felfüggesztés az elmondás késleltetése a beékelte hozzatoldás eszközével, közvetlenül a megoldás előtt: megakadás a mondat szintjén.” Roland Barthes: i. m., 162. o.

S végül van egy harmadik jelentése a mellé-beszélésnek: az az elkerülés, amit néhány francia ironikusan csak így nevez: *évitisme*.¹³ A nem mondható nyelvként létező nyelv elkerülése, bizonyos nyelvi fogalmak elkerülése, törlésjel alá helyezés és az idézőjel használata, ironizálás és parodikus kontextus, mint *A delphoi jók hamiscsődöt jelent* költeményben:

*A semmi szó használatától
sokáig megtartóztattam magam:
„semmi ágán”, „nichtendes Nichts” után?
(Ahogy Martin H. ízes németiséggel
tudta mondani a „semmiző semmit”.)
Erkölcsei-copyright megfontolások.
(Meg az epigonok.)
Próbáltam (azt hittem)
mondani (mondok) valamit.
Hogy miről? Hát, tudjátok, erről a...*¹⁴

És nyilván *nem* a metaforáról.

¹³ Jacques Derrida így kezdi a Szellemről szóló könyvét: „A visszajáró szellemről, a lángról és a hamuról fogok beszélni. No meg arról, mit jelent Heideggernél az *elkerülni* szó. Mit jelent valamit elkerülni? Heidegger visszatérően használja ezt a megszokott kifejezést: *vermeiden*, vagyis elkerülni, tartózkodni, kitérni”, stb. Jacques Derrida: *A szellemről. Heidegger és a kérdés*, Angyalosi Gergely és Babarczy Eszter (ford.), Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 5. o.

¹⁴ Petri György: *Sár*, id. kiad., 57. o.

Kőfaragómester háza, Magyarvita, 1997

MEMO-ÁR, AVAGY A HAGYOMÁNY RETORIKÁJA¹

Vas István emlékiratairól²

„Soha nem kellene úgy beszélnünk egy ember meggyilkolásáról, mint egy alakzatról, vagy akár mint valamely jelképi logika, zászló vagy vértanú retorika példászerű alakzatáról. Egy ember élete, mely éppoly egyszeri, mint a halála, mindig több, mint paradigma, és más mint egy jelkép. És éppen ez az, amit egy tulajdonnévnek kellene megneveznie.” (Jacques Derrida)

„Megfoghatatlan magának is az ember.” (Fanni)

„Mert hiába, hogy az új egyenes folytatása a réginek, mégiscsak majdnem húsz évvel később fogtam hozzá: nemcsak az anyaga bővült, a módszer és a szemlélet is megváltozott. Hogyan? – ezt nem az én dolgom elemezni.” (Vas István)

Premagyarázzkodás

Mottónk bizonyos szempontból olyan, mint a rossz vicc, magyarázatra szorul, fogalmiban: kontextualizálásra. Dolgozatom tétje egy önéletrajz újraolvasása. Az önéletrajzról pedig tudjuk – legalább Goethe óta –, hogy az önmegértés kísérlete. Az „én” saját gyökereihez hatol vissza, hogy megtalálja az út kezdetét, amelynek törvényszerűen az elbeszélő én visszaemlékező pozíciójához kellett visszavezetnie, és amely út számára az egyetlen lehetséges, másoknak követhetetlen. Ahogy a mindennel összemérhetetlen személyiség modernista paradigmájának önéletrajzíró megteremtője, Jean-Jacques Rousseau írta: „A természet eltörte az öntőformát, amelyben alkotott.” A posztmodernitás horizontjából szemlélve azonban ez a számomra vonzó paradigma erősen kérdésessé vált. A múlt hozzáférhetősége, az én identikussága, folytatólagossága a múltbéli énekkel, illetve a múlt megértő távlataink által nem befolyásolt önazonossága bizonytalanná vált. Ezt érezte meg egy Rousseau-kortárs regényhősnő az individuum utánozhatatlanságának éppen csak formálódó diskurzusában. És amint a mottóban is olvasható, így kiáltott fel: „Megfoghatatlan magának is az ember.” Épp ezzel a felismeréssel kényszerül szembenézni az utómodern és a modernitás utáni önéletrajz. Ezzel kényszerül szembenézni korunk legnagyobb hatású posztmetafizikus gondolkodója, Jacques Derrida is. Fent idézett mondataiban alighanem tetten érhetők a hiány, a nosztalgia alakzatai. Lehetséges-e az

¹ Hálas köszönet Katona Gergelynek, Mekis D. Jánosnak, Nagy Imrének, Rácz I. Péternek és Takács Józsefnek, akik, részben tudtukon kívül, nagyon sokat segítettek munkámban.

² *Nehéz szerelem I–II.*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1983., *Mért vijjog a saskeselyű I–II.*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1981., *Azután I–II.*, Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1991.

európai, ahogy Oswald Spengler mondja, fausti kultúra öntudatának alapszava: a személyiség a maga individuális halálával, az istenektől csak rá mért sorsával, személyes tragédiája lehetőségével? A két mottó egymás mellé helyezésének, kontextusba hozásának (már amennyire ez szükséges volt, tekintve, hogy a szövegek létmódja intertextuális, vagyis minden olvas mindent, így Derrida Fannit és viszont) rejtett feszültsége, hogy Fanni beszéde a posztmodern filozófusé, és Derrida válik dialógusukban egy szentimentális regény hőségé. Előrevetíti az elemzés kérdésirányait a két beszélő státusza is. Fanni ugyan regényalak, fikció, de tudjuk, Kármán József fiktív szerzőként építette szövegébe. A regény recepciótörténetét elemezve Szilágyi Márton rámutat, hogy hosszú ideig Fannit tekintette az irodalomtörténet önnön hagyományai empirikus szerzőjének. Derrida persze igazából nem regényhős, szövegen kívül létezik, empirikus valóság. Azonban, ha jobban megnézzük, még sincs senki a szövegen kívül. (Il n'y a personne du hors-texte) Amikor az irodalomtudományos diskurzusban megemlíjtük, ennek a tulajdonnévnek a referenciája nem a személy, hanem a korpusz. Derrida-szövegek. Derrida hagyományai.

Annak a regényfolyamnak, Vas István életrajzának, amelyről beszélni szeretnék, is hasonlóak a kérdései. Hogyan férhetek hozzá önmagamhoz, akihez hozzáferek, én magam vagyok-e, valamint, hogy *az és én* azonosak vagyunk-e önmagunkkal. Ezen kívül fikció és realitás elválása, elválaszthatósága a történetmondásban/írásban, illetve a narratív identitás kérdése. Utoljára átadva Fanninak a szót, az a kérdés, hogy „magamat, ezt a nagy mesét” miképp tudom elmesélni.

1. Az interpretáció tétje

Vas István életműve a magyar klasszikus modernség reprezentatív korpusza.

Szigorlati tantétel. Csak éppen nincsenek eleven kérdéseink a megszólítására. Elérte a klasszikusok sorsa, a klasszikusoké a gadameri értelemben. Noha horizontjaink folyamatosan átrendeződnek, Vas életművét mindig ugyanúgy olvassuk. Belekövélt a klasszikus modernség kánonjába. Mivel nem hiszek a klasszikusok gadameri meghatározásában, úgy vélem, produktív lehet az ilyen tiszteletreméltó szövegek újraolvasása, Barthes-tal szólva újraírása, annál is inkább, mert meggyőződésem szerint az arra nagyon is érdemes szövegcsoporthoz kanonikus érvényű interpretációja nem született meg. Noha azt hiszem, a Vas-líra is tartogathat meglepetéseket, például a Petri-értés számára, ebben a dolgozatban önéletrajzi köteteivel szeretnék foglalkozni.

Bár nem szívlelem a recepcióelemzésnek azt a fajtáját, amely csak önmaga legitimálására használja föl tudós elődeinek szövegeit, az irodalomértés történetét üdvtörténetté (nagy elbeszéléssé) alakítva, mégis feltűnő, hogy a Vas-memoárok eddigi értelmezői (talán Somlyó György kivételével) mennyire elhanyagolták a regényfolyam poétikai szerveződésének vizsgálatát. Károlyi Csaba például a *Jelenkor* 1992/4-es számában megjelent, egyébiránt okos és érzékeny dolgozatában többször hangsúlyozza, hogy a regény felépítése problémátlanul lineáris, nem kérdez rá a múlt elbeszélhetőségére, nem tematizál és problematizál semmit, amit problematizálnia és tematizálnia kellene/lehetne, pedig, úgy hiszem, egyszerűen csak arról van szó, hogy ezeket a problémákat a mű nem teszi explicitté tematikus szinten állandó önreflexiókkal, és ez nem biztos, hogy a kárára válik. A regény cselekményének parafrázálásánál és a mű kivételes őszinteségének méltatásánál egyébként sem nagyon jutott előbbre a kritika. Egy részük egyszerűen Vas élete felől olvasta a művet, a rafináltabbak pedig ráolvasták Vas narrátorának a Vas-lírák elemző passzusait a Vas-versekre. Vagyis csak a verseket értelmezték, és nem magukat a memoárokat. A legtöbb, amit megállapítottak, hogy Vas István személyisége rendkívül komplex, önnön ellentéteit dialektikus egységbe szintetizálva válik oszthatatlan egésszé az ész segítségével. A kartéziánus egóval

állunk tehát szemben. Roland Barthes írja egy helyütt: „A klasszikus metafizika számára semmiféle gondot nem okozott a személyiség megosztása. Éppen ellenkezőleg, a két ellentétes fogalomra épülő személyiség úgy működött, akár egy jó paradigma; az egymással szemben álló részek egyetlen értelemnek, az Ember értelmének megalapozásában békéltek meg. Ezért aztán, ha ma a megosztott alanyról beszélünk, ezt nem abból a célból tesszük, hogy elismerjük egyszerű ellentmondásait, kettős posztulációit, stb.; a cél egyfajta széttöredezettség, olyan folyamatos szétforgácsolódás, amelynek áramában már nincs fő mag, sem értelemstruktúra: nem ellentmondásos, hanem szétszórórt vagyok.” A fenti személyiségkép, mint látjuk, visszaírja Vast a modernista paradigmába, pedig úgy vélem, írása elmozdul a szétszórtság barthes-i eszménye felé.

2. Interpretáció

Az első kötet az 1957-es előszóval indít. Kérdés, hogy ezt a szöveget a szerző vagy a regény narrátora által írt paratextusként olvassuk-e. A második lehetőségnek ellentmondani látszik az a mondat, amelyben az előszó beszélője „a szerző”-ként határozza meg önmagát. Azt is tudjuk viszont, hogy a narrátor maga is szerző, méghozzá többek között épp az olvasott könyv szerzője a szövegben, amelynek narrátora és egyben főszereplője is. Semmi akadályja nincs annak, hogy az előszót a szöveg narratív struktúrájába ágyazottnak tekintsük. (Úgy tűnik, valóban olvassák egymást Fannival, itt is megjelenik egy fiktív szerző.) Itt meséli el az elbeszélő a szöveg megírásának módszerét. Nem lineárisan képzei el a történetmondást, de mégis szisztematizáltan. A történet tematikusan van felosztva. Témáit koncentrikus körökben tervezi elrendezni, először „az élet keretének” történetét, lakásainak egymásutánját, aztán a költészetét, a társadalomét, a szerelemét és így tovább. Az eredeti, a lineáris, metonimikus kapcsolódásokkal építkező elbeszélést felváltó koncepció azonban nem érvényesül a memoárkötetek további részeiben. A beszéd minduntalan átcsap a koncepció zárt keretein. Az élet szegmensei nem választhatóak le egymásról. Ennek a belátásnak az explicitté tétele a *Nehéz szerelem* második kötetének alcíme is: *A félbeszakadt nyomozás*. A narrátor bevallja, hogy a nyomozásra nincsen lehetősége. Hiszen ez azt feltételezné, hogy birtokolhatjuk, elrendezhetjük a múltat és főleg, hogy kinyomozhatjuk, megismerhetjük maradéktalanul, illetve, hogy a múlt csak egyféle lehet, önidentikus struktúra, amelyet kutatva a „nyomozó” félreteheti történeti szituáltságát, ahogy azt a nyomozás objektivitásezménye elvárja.

A kinyomozás eszményének végleges feladása a *Mért vijjog a saskeselyű* prologusában jön el. A cím: *Búcsú Poirot mestertől*. A kinyomozás lehetősége már csak azért sem realizálható, mert nem lehet meg a rálátáshoz szükséges metapozíciónk. „[...] az összehasonlításra kerülő kör természetesen magába foglalja magát a nyomozót is.”, „Ha mindezek után mégis folytatni próbálnám a nyomozást, könnyen keverednék a képmutatás gyanújába, mintha kívülről vizsgálnám az ügyet, mintha magamat nem számítanám bele.” – írja az elbeszélő. A múlt nem csoportosítható, mint Sherlock Holmes híres szivarhamu-gyűjteménye, a beszéd szétfeszíti a konstrukciót. A könyvet olvassa meggyőződéseim szerint Márton László *Jacob Wunschwitz*a, ahol a krónikás igyekezete, hogy minden összefüggést feltárjon, végül szintén összeroppantja a történetet. A szuperolvasható (Riffaterre és Barthes terminusát összevonva) „az olvasható dekonstrukciója” lesz, Barbara Johnson, Barthes *S/Z*-jét elemző cikkének kifejezését kölcsönvéve. (Helikon, 1994/4.) Amennyiben feltételezzük, hogy az előszavak beszélője nem a Vas István nevű szerző, hanem a Vas István nevű narrátor, abban az esetben a koncentrikus körökben elképzelt építkezés meghíusulása nem a szerző, hanem az elbeszélő kudarca lesz, vagyis a kompozíció része s az előbb taglalt belátások narratológiai érvényesítése. Az előszó az utóidejűség pozíciójából beszél hozzánk, a mű megírásán

túlról, mintegy utószóként. Tanulságai csak erre a műre érvényesek, (noha már e mű második felében félbeszakad a nyomozás), az egészelvűség igénye jegyében a narrátor lezártnak tekinti írását. Ezt az előszót (s így az egésznek hitt alkotást is) újraírja a következő kötet, mely mozgásba hozza ismét a lezártnak vélt múltat. A következő előszó, a második kötet már említett prologusa, sokat veszít a paratextusok előíró, az olvasatot preformáló jellegéből, mert megjelennek benne a könyv többi részében addig is funkcionáló lapszéli jegyzetek. Ezek egy másik nézőpontból átironizálják a főszöveg beszédét, egyúttal jelzik a szövegrésznek a szöveg többi részéhez tartozását, így a paratextus megszűnik a hatalom beszéde lenni. Amennyiben az előszavakat nem előíró, szerzői, hanem az elbeszélés többi részével dialógusba léptethető elbeszélői szólamként gondoljuk el, joggal vélhetjük úgy, hogy a regénynek nem kettő, hanem legalább három elbeszélője van. Az *Elvesztett otthonokat* követő utószó szintén egy utóidejű beszédpozícióból szól hozzánk. Megtudjuk tőle, hogy regénye különböző fejezetei más-más időben készültek, tehát nemcsak az elbeszélt idő, de az elbeszélés ideje is folyton változik.

A harmadik narrátor (a fikció szerinti szerző) rendezte össze saját utólagos pozíciójából a különböző idősíkokban mozgó történetet. A szövegből három különböző helyről származó beszédet hallunk ki, az elsődleges beszélőt, egy másikat, amely ennek beszédét kommentárokkal látja el, s végül a mindkettőjüket „olvasó” fiktív szerző fejezetek közé ékelődő elő- és utószavait, elbeszélő szólamait. Amit még fontos elmondani az első könyv paratextusáról, hogy már itt létrejön a lejeune-i önéletrajzi szerződés, a továbbiakban ez egy percig sem lesz kérdés. Az önéletrajz utolsó könyvkettőse lesz az, amely igazi jelentőséggel bír elemzésünk szempontjából. Az *Azután I-II.*-ről a kritika, noha még a friss gyász tompította hangját, (ugyanis a recenziók zöme közvetlenül Vas halála után látott napvilágot) úgy vélte, hogy jóval kevésbé jelentős, mint a memoárok megelőző darabjai, legalábbis erre enged következtetni, hogy még azok az írások is, amelyek kifejezetten az *Azután* recenzióját tűzték ki feladatukul, inkább a *Mért vijjog a saskeselyűvel* foglalkoztak, az *Azutánt* inkább csak amolyan toldaléknak tekintették. Maga Vas is ilyesmit sugall címadásával, már minden megvolt, Eti, Kassák Lajos nevelt lánya, (aki az *Egy ember életének* is szereplője) az elbeszélő első felesége meghalt, *azután* pedig csak a fölösleg, a reszli maradt. Ez a könyv már csak ráadás a lényeghez – Etihez – képest. Ez olyan erős – nem kis részben a kritika által teremtett – dichotomikus metafizikai konstrukció, mely szinte felkínálja magát a dekonstrukciónak. Hideg–meleg, férfi–nő, örök, megbonthatatlan, teljességében utolérhetetlen remekmű-reszli. Tudjuk, a dichotómiák mindig tartalmaznak egy látens értékítéletet, ez preformálta az *Azután* olvasatát is. Hagytuk magunkat átverni Vastól. Pedig ha a szupplementaritásnak a dolgozat egyik mottóíró védőszentje, Derrida által – egyébként az egyéniségmítosz szentimentális megalkotójának Rousseau-nak szövegét elemezve – bevezetett terminusával operálunk, rögtön látszik, hogy nem ilyen egyszerű a helyzet. A *Mért vijjog a saskeselyű* cím Arany János-idézet. Vagyis az önmegértés hermeneutikai aktusa a szövegahagyományt szövege meg. A múltat mint szöveget. A „mért” kérdésére a múltat olvasva keresi a választ. De mi van akkor, ha a múlt olvashatatlanná válik? Hiszen a beszélő pozíciója nem állandó, nem időn kívüli, a beszéd időtartamának megfelelően folyton elmozdul, áthelyeződik. És más távlatból másként mutatkozik meg a múlt. A szöveg, melynek minden pillanatban változnak a betűi. Soha nem érheti el az elbeszélő önmagát, az egészelvűségről le kell mondanival, minden pillanat széttöri az egészet, ahogy – Bókay Antal különösen esetünkben rendkívül szemléletes, a szupplementaritás mibenlétét demonstráló példáját kölcsönvéve –, a lexikon minden újabb kiegészítése is fragmentálttá teszi az addig teljesnek vélt lexikont. A struktúrák folytonosan szétcsúsznak az időbeliségben. Ez az, amit a hagyomány elkülönítődésének, a hagyomány retorikájának neveztem. Ezt a nyomozást befejezni nem lehet, csak félbeszakítani a halál pillanatában. (Mellesleg Vas tovább akarta írni már addigra is hatalmas terjedelműre dagadt memoárjait, s ebben csak a halál akadályozta meg.) Persze

kérdés, hogy így van-e. Hogy valóban átrendezi-e a két utolsó poszt-Eti kötet a memoárok strukturáját, vagy valóban csak reszli-gyűjtemény. Az első fontos momentum, amire felfigyelünk, az az *Elvesztett otthonok* megírását elbeszélő rész. Az *Elvesztett otthonok* ugyanis a memoárkötetek legelső része. A könyv saját történetét meséli nekünk. A fikció visszaíródik önmagába, az elbeszélő én és az elbeszéltnél én egymásba érnek, az ominózus kígyó pediglen enfarkába harap. A múlt szövegszerű létmódja innentől még radikálisabb. Ami eddig élet volt, az könyv lesz. A referencialitás referencialitását veszti. Az *Elvesztett otthonok* színtag-ma a szerzőnek az empirikus valóságban megtalálható lakásaira, a könyvre vagy a könyv részeként megidézett fikcióra utal? Ez mindenesetre felülírja a könyv eddigi részeit. A *Mért vijjog...*-hoz hasonlóan az *Azután* is halállal végződik. Eti korai halála tragédia, méghozzá sorstragédia. A Sors a tragédia lehetősége, a tragédia a katarzisé. Eti halálán túl már sejtjük a komor jövőt, a háborút, amely minden eddiginél borzalmasabb lesz (mi persze a narrátorhoz képest az utóidejűség tapasztalatából olvasunk). Az *Azután* azonban nem így végződik. Örley az ostrom utolsó perceiben hal meg, a felszabadulás előtt közvetlenül, Vasék pedig csak az ostrom befejeződése után tudják meg halálhírét, mikor átérnek Budára. A felszabadulás nem a visszanyert sors, nem a katarzis pillanata. Örley halálának nincs önmagán túlmutató jelentése, halála szinte komikusan értelmetlen. Nincs tanulság, jelentésvesztes van. A tragédia értelme éppúgy elveszett, mint a felszabadulás boldogsága, a katarzis lehetősége. Pedig tudjuk, Vas felesége, Marika szerelmes Örleybe, Vas pedig Szántó Piroskába. Örley halálával bebizonyosodik, pusztán illúzió az, hogy minden a helyére kerülhet. Marika és Vas egymás és ezáltal az őket összehozó háború és ostrom foglyaivá váltak. „Mentünk csak, mint az elítéltek” – fejeződik be a regény. Budapest ostroma soha nem ér véget. Az egyéni sors lehetőségének kérdéssé válása végső soron szintén a személyiség felszámolódásához vezet. Kertész Imre szép szavával – sorstalanság. A tragédia lehetőségének átértékelése ismét csak a *Mért vijjog...* radikális fölülírása.

E tapasztalat nélkül nem teljes, az *Azután* szupplementumává válik és persze viszont. Mint ahogy a korábban említett, és már Rónay György és Kőszeg Ferenc által észlelt lapszéli jegyzetek is a főszöveg szupplementumai, amelyek át is írják azt, s így csak általuk lehet egésszé. Olvassák és kommentálják. A másik elbeszélő kontrollálja, parafrazálja, karikírozza az elsődleges elbeszélő mondatait, és létrehoz egy másik történetet. Hasonlóan a magyar klasszikus modernség másik reprezentatív regényéhez, az *Iskola a határon*hoz. De míg ott Medve Gábor szövegét Bébé írta felül, Vas mindkét (mindhárom) elbeszélőjét egyformán Vas Istvánnak hívják. Ennyiben radikálisabb ez a szöveg, amely ezzel a megoldással megkérdőjelezi az egyugyanazoként hozzáférhető történet, a történet lehetőségét, csakúgy, mint elbeszélője önazonosságát. Vagyis éppen a személyiség lebontása, az én decentralizálása irányába halad. Úgy hiszem, Vas művének végső fokon a folyton átrendeződő hagyományban való stabil jelenlétét veszélyezteti, ha lerögzítjük e számomra különben szimpatikus modernista olvasatnál, mely a személyiség bármi egyébbel való összemérhetetlenségét hangsúlyozza. Ez persze még önmagában nem lenne nagyon izgalmas, illetve joggal mérülhetne fel – Takáts József kifejezésével – a „modernné olvasás” gyanúja ezzel az elemzéssel kapcsolatban, mintha egy szöveg csak akkor lehetne érdekes, értékes, ha megfelel posztmodern elvárásrendszerünknek. Ezt feltételezve a kritikus tudomást sem vesz a szöveg másságáról, idegen igényeiről, saját előfeltevéseit olvassa rá mechanikusan. Vas regénye nem azért nagyszerű, mert elbizonytalanítja az individuum önazonosságát. A regény egyéb jellegzetességei (így a szöveg folytonos felszólítása a referenciális olvasásra, a látszólag problémátlanul hömpölygő történet és egy rendkívül karakteres beszélő személyiség megkonstruálása, akit szövege mögé kell képzelnünk) éppen ennek az önazonosságnak a problémátlanlanságát sugallják. A regény éppenséggel olvasható a korszak legrészletesebb, legjobban megírt pletykagyűjteményeként, egy magyar literary gentleman anekdotacsokraként is. Ez a referenciális olvasás nem annyira poetológiai kompetencia, mint inkább ol-

vasói attitűd kérdése. A könyv így is nagyon szórakoztató. És – ezt a megjegyzésemet képtelen vagyok a fogalmi nyelvbe transzformálni – a könyveknek van valamilyen szívóhatása. Ha ilyen naivan olvassák is – sőt akkor igazán –, fogságba ejt, nem lehet szabadulni tőle. „Az ember elmerül ebben a végeérhetetlennek tetsző regényben” – írja Farkas János László. A kétféle írásmód és elvárásrendszer keveredik, mindkettő megerősítést nyer bizonyos fókig, és egyúttal mindkettő leépül.

És épp ez teszi érdekessé a könyvet. Farkas Zsolt írja egy helyütt Derridának az interpretáció két lehetséges interpretációjáról szóló híressé vált sorairól, (melyek szerint van, aki az eredethez, valamilyen transzcendentális jelölthöz való visszatérés reményében gondolja el az interpretációt és van, aki szakít az eredettel, a szövegen kívülvel, és hagyja érvényesülni a jelölők szabad rögzíthetetlen játékát), hogy „[...] bizonyos játékelméleti megfontolások alapján azt mondhatjuk, nem túl szerencsés ez a szembeállítás. Implicit módon bár, de annál élesebben jelöli ki a – mindig mobilisként elgondolt – játékimmanens szignifikáció és a – mindig stabilisként elgondolt – transzcendentális jelölt terének határvonalait; jöllehet (szerintem) *a jó játék mindig mozgásban tartja mindkettőt*, s ha nem így lenne, elvesztené minden erejét/hatalmát.” (kiemelés részben tőlem – V. Gy.) Túl azon, hogy ezt alighanem Derrida sem gondolja másként, hiszen szerinte sem kell választanunk a két interpretáció között, maximálisan egyetérthetünk ezekkel a mondatokkal. És Vas István szövege játssza ezt a párhuzamos játékot, folytonosan mozgásban marad „fixáció és fluktuáció” között. Tisztában van vele, hogy „az, hogy egy szöveg(rész) egyértelműen kétértelmű, körülbelül annyira érdekes, mint az egyértelműen egyértelmű”.³

Adódik a kérdés, hogy ha Vas és Ottlik szövegei olvassák egymást, miért van az ottliki életműnek nagyobb megbecsülése. Elbeszéléstechnikájukat tekintve Ottlik és Vas között korántsem akkora a különbség, mint amekkorát radikálisan eltérő kanonikus pozíciójuk feltételezne. Valószínűleg Ottlik 80-as évekbeli felfedeztetése és kultusza részben – és a körülményeket figyelembe véve teljesen érthető módon – ideologikus töltésű volt. Ezeknek a törekvéseknek jobban megfelelt a polgárság mítoszát átörökítő, ritkán megszólaló, megfontolt író képe, akinek a kortárs marxista kritika nem látta be nagyságát, mint a kommunista-ellenzéki Vas Istváné, aki ráadásul irtózatosan nagy kiterjedésű korpuszt hagyott ránk, így a ritkán, de akkor nagyot szóló író imidze sem volt megkreálható számára.⁴ Hozzá kell tennünk, hogy az Ottlik szövegeit egy másik távlatból olvasó irodalomtudós, Szegedy-Maszák Mihály, bár hosszan és meggyőzően elemzi az *Iskola...*-beli időszerkezetet és az elbeszélői pozíció(ka)t Ottlik-monográfiájában, Vas nevét mégiscsak egy-két életrajzi adalék kapcsán említi (például, hogy 1944–45-ben Ottlik bújtatta Vast), amelyekről valószínűleg maga is a Vas-memoárokból értesült. Pedig Szegedy-Maszák kísértetiesen hasonló eredményre jut Ottlikot elemezve, mint ez a Vast analízáló dolgozat. „Bébé gyakran tömbyszerűen beszél el a múltat... Az emlékező támpontokat keres a múltban. Nem vonalszerűen halad előre, ehelyett körüljár néhány olyan eseményt, amely pontosan rögzítődött a tudatában.” – írja Szegedy-Maszák. Ezek a sorok akár Vas elbeszélőjének az első könyvek után feladott kísérletéről is szólhatnának, melyben a múltat tematikus egységekbe rendezve kísérte meg elmondani. Nem sokkal később ezt olvassuk: „a kiindulópontnak” választott „események legalább egyszer visszatérnek. A második változat rendszerint eltér a korábbiától.” Ezen a ponton szólnunk kell Somlyó György e dolgozat szempontjából rendkívüli jelentőségű észrevételéről. Somlyónak feltűnik, hogy a regény két különböző pontján különbözőképpen számol be az elbeszélő Eti haláláról, az eseményről, amely a köteteket elválasztja egymástól (azelőtt-re és *Azután*-ra). Csak míg Ottliknál elsősorban Bébé és Medve különböző nézőpontjai generálják a különböző értelmezéseket, addig Vasnál főleg az elbe-

³ Az idézőjeles szövegrészek szintén Farkas Zsolt-citátumok.

⁴ Az Ottlik és Vas kanonikus pozíciójáról szóló fejtegetés Takáts József ötletéből indul ki.

szélő időbeli elmozdulásaival módosuló kérdéshorizontok. Ugyanakkor éppen Eti szemé-
lye különbözteti meg a két művet. Míg az *Iskola*... időszerkezetében Szegedy-Maszák sze-
rint három szakasz különíthető el, az *Iskola* előtti, „melyben könnyen felismerhető rend
uralkodik, mely a benne élőknek biztonságérzetet ad”, aztán a kőszegi évek, amelyeket
„igencsak részletes bemutatásból ismerünk meg”, míg „a rá következő évtizedekből mind-
össze néhány töredéket ragad ki Both Benedek, ...mintegy azt sejtetvén, hogy... egyedül a
határ menti városkában töltött három évnek van mélysége”. Az iskola utáni, a civil élet már
„nem ébreszti rá az embert olyan fölismerésekre, amelyek létének lényegére vonatkoznak”.
Ezt a hanyatlástörténetet csak látszólag ismétli Vas regénye. Itt az Eti halála utáni dolgok a
fentebb elemzett szupplementáris játék révén dekonstruálják az Ottliknál megfigyelhető lé-
nyegi-akcidentális dichotómiát. Az *Azután*ban többször és hangsúlyosan előkerül a masz-
turbáció motívuma, amelynek Farkas János László és Somlyó György is nagy jelentőséget
tulajdonít. Vas a halott Eti testét maga elé képzelve maszturbál, mintegy Etit pótolva. A
maszturbáció, mint tudjuk, a *Grammatológiának* is meghatározóan fontos „szereplője”, a
szupplementaritás derridai elképzelését szemlélteti. Derrida kimutatja Rousseau állás-
pontjának tarthatatlanságát abban a kérdésben, hogy a maszturbáció pusztán az igazi sze-
retkezés pótléka, az önkielégítés, Derrida értelmezésében, az eredeti és a pótlék dichotomi-
kus logikájának érvénytelenítése lesz. A maszturbációnak mint szupplementáris motívum-
nak az értelmezését felerősíti, hogy Vas önszeretétén kívül Etit két nő is pótolni hivatott, Pi-
roska és Marika, akik egymásnak is szupplementumai. Marikára – az elbeszélő érzése sze-
rint – Eti áldását adta, sőt „Mintha egyenest ő küldte volna azzal, hogy ez való nekem”. Te-
hát van „igazi” és „nem igazi” helyettesítés, mint Platón *Phaidroszában*, amelyben – Derrida
elemzése szerint – szintén elkülönül a jó és a rossz pótlék. Vas – Platónnal szemben – végül
mégis a „rossz”, „nem igazi” Piroskát választja. A kanonizáció kérdésére visszatérve, el-
képzelhetőnek tartom, hogy a kánon bizonyos értelemben mégiscsak monolit struktúra.
Ugyanolyan karakterű alkotásokból mindössze egyet tűr meg, azt, amelyik reprezentálni
hivatott az adott alkotásmódot. Ottlik egyébként az *Azután* kulcsszereplője lesz. Ez jellem-
ző az *Azutánra*, bedolgozza magába egy kánonlista darabjait, egyúttal pozicionálva is ma-
gát ebben a kánonban. Történetesen a Holocaust-kánonra gondolok. Somlyó György *Rám-
páját* explicit módon is megidézi a regény és motivikusan is. A Budára átkelés jelenete meg-
található Somlyónál éppúgy, mint Vasnál és közös a kirándulás eredményessége is. Somlyó
regénye is lezáratlanként gondolja el a Holocaustot, amelyből nem jöhet ki egy integer sze-
mélyiség. Ennyiben mindenképpen rokona a *Sorstalanságnak* és Vas művének. Közös gesz-
tusuk a radikális szembehelyezkedés a Holocaustról szóló tucatirodalommal, mely – ahogy
Kertész Imre mondja – „humanista frázisokban” képes csak beszélni Auschwitzról, nem te-
szi ki magát Auschwitz megértésének, mert csak így tudja fenntartani azokat az álhumanis-
ta téziseket, melyek szerint a Holocaust nem kérdőjelezte meg alapvetően a jó és rossz közt
választani képes személyiséget, a kategorikus imperatívuszt és mindenfajta etika vagy tör-
ténétfilozófia lehetőségét.

A regények nyelvfelfogása korántsem ennyire újszerű. A szövegben a nyelv még egy-
fajta összetartó erőként tételeződik, hagyományként, Arany János örökségeként, akit Vas
tulajdonképpen nagyapjának tart. Az elbeszélő avantgárd-korszakát Illyés *Nehéz földjének*
olvasása zárja le. Rádöbben arra, hogy a nyelvet nem tudja szétszedni, a nyelv hagyó-
mányától nem tud szabadulni, az erősebb, mint használói. Barthes is figyelmeztet erre az
Írás nulla fokában. Ahogy ő mondja: „Az avantgarde az a dacos nyelv, mely végül felfalja ön-
magát”. A nyelv az odatartozás biztosítékává válik, amely elhelyezi az elbeszélőt a világ-
ban, önazonosságának lehetőségévé lesz. Sőt a zsidóságából eredő tudathasadást is leküzdi
a nyelv, amelybe az otthonról hozott jiddis szavakat integrálja a narrátor, létrehozva a csak
rá jellemző versnyelvet. A nyelv tehát az elkülönültség, a mindenki mástól különböző sze-
mélyiség biztosítéka. Ezen jut túl a posztmodern önéletrajz, Garaczi *Leműr*-kötetével, ame-

lyek a személyiség nyelvi megelőzöttségének horizontjából szólnak hozzánk, de tulajdonképpen Kertész Imre prózája – közte *A kudarc*cal, melynek hátsó borítóján létrejön az önéletrajzi szerződés – is ebbe az irányba mozdul el. A *Sorstalanság* villamosjelenete éppen a nyelv kikerülhetetlen retoricitását tematizálja. Auschwitzról nem mondhatjuk, hogy olyan, mint a pokol, mert a trópusok hazudnak. El kell jutni az igazság nyelvéhez, de ez csak tautilógia, semmit(se)mondás árán lehetséges: Auschwitz, az Auschwitz esetleg Auschwitz olyan, mint Auschwitz. *A kudarc* eleji közbevetések, pontosítások – ahogy arra Szirák Péter rámutat *Folytonosság és változás* című könyvében – szintén a reménytelen küzdelmet mutatják a nyelvvel az igazságért. „Az epikai körülményeskedés” azt sugallja, hogy a sorstörvények felismerhetők, de a nyelv „közbejötté” miatt közvetíthetetlenek. Vasnál azonban a nyelvbe vetett naiv bizalom szükséges ahhoz, hogy a XX. századi filozófia másik kulcsproblémájával, az idővel fel tudja venni a harcot. Tudjuk, a szépirodalmi alkotás kimeríthetetlenül jelentésgazdag. A regény még számtalan módon újragondolható. Az egyik lehetőségre Szilasi László hívja fel a figyelmet a *Holmi* hasábjain napvilágot látott Darvasi-kritikájában. Bán Zoltán András érvelésének ismertetésével indít, mely Kundera *Elárvult testamentumok* című regényének „téziseit” felhasználva arra a következtetésre jutott, hogy a magyar regénytradíció csonka, hiányzik belőle egy korszak, nem volt, úgymond, első félideje. Szilasi szerint Darvasi László, Láng Zsolt, Márton László és Háry János szövegei a XVII–XVIII. századi emlékirat-irodalmat visszaírták a magyar irodalmi hagyománytörténelembe, ezáltal megteremtve a hiányzó „első félidőt”. Ezután a megállapítása után arra hívja fel a figyelmet Szilasi, hogy műfaji értelemben feltehetően már Parti Nagy Lajos (Sárbogárdi Jolán), Garaczi készülő Lemúr-trilógiája, de Esterházy, Nádas, Ottlik, sőt „lehet, hogy már Déry Tibor és Vas István” is továbbírta a régi magyar emlékirodalmat, még ha ez utóbbiaknak „az e körülményt méltó módon figyelembe vevő újraolvasásuk ez ideig még nem történt is meg”. Figyelembe véve Vasnak a regényben tematizált, rendkívüli vonzódását Rákóczi emlékirataihoz, valamint, hogy Bethlen Miklós önéletírása is Vas művének jelölt intertextusa, talán valóban érdekes lenne megkísérelni Vast a régi magyar emlékiratszerzők vagy a régi magyar emlékiratszerzőket Vas felől olvasni, az emlékiratokat mint emlékiratokat szemügyre venni.

Posztmagyar-ázkodás (esszé)

Az egyetemi oktatás első félévében célszerű felvenni egy az irodalomtörténet és a filológia alapp problémáit tárgyaló bevezető kurzust. Azt, amelyikre én jártam, Nagy Imre tanár úr tartotta. Csütörtök délután voltak az órák, szegény, nem szegény, sűrűn lestem az órát. Az óra vége után 20 perccel indult a vonatom Budapestre. Sürgős volt a dolog, addig nem nagyon voltam távol hosszabban a családomtól (bár már nagyon szerettem volna), és néha az az egy hét is sok volt. Az egyik órán Nagy tanár úr, már nem emlékszem, milyen apropóból, publicisztikus fejtegetésbe kezdett a kultúra veszélyeztetettségéről. Példaként egy Vas István nevű szerző emlékiratait hozta fel. Vas megkapta a 100-kötetes Jókait édesapjától 13. születésnapjára, azzal a feltétellel, hogy még néhány évig nem nyúlhat hozzá. Persze stikában mindet kiolvasta, és mire nekiállhatott volna, régen túllépett Jókain. Budapest ostroma alatt – ha jól emlékszem – a romok maguk alá temették a Jókai-összest. A kultúra olyan, mint Nápoly, egy tűzhányó szélére épült – zárult a történet. Ez akkor nekem nagyon tettszett, nem tudom miért, nyilván, mert a második világháborúról, ahogy nagyanyám emlegeti, a háborúról szólt, amelyről otthon már túl sokat hallottam, amelyhez, mondhatnám, egzisztenciálisan is közöm volt. És így bizonyos fokig közöm lett Vas Istvánhoz is. Emlékeztem a könyvre, tudtam, hogy megvan apám könyvespolcán, feltűnően vastag, nagyon szép borítója van (Szántó Piroska festménye) és misztikus címe: *Mért vijjog a saskeselyű?* Jár-

tasságom a 19. századi irodalomtörténetben csekélynek volt mondható, (s ez a helyzet érdemben sajnos azóta sem változott), többnyire Ginsberget, Corsót, Ferlinghettit és Kerouacot olvastam, s így fogalmam sem volt arról, hogy ez idézet Arany *Keveházájából*. Noha a filológia tiszteletreméltó, gyakran méltatlanul bántott tudománya azóta sem vonz, mégis hasznosnak bizonyult számomra a kurzus. Elhatároztam, hogy a könyvet alkalmasint – minél előbb – elolvasom. Aztán persze nem került rá sor. Egészen egy bokaszalag-szakadásig. Másfél nap alatt olvastam el a *Mért vijjog...* két kötetét, alvás nélkül. Átéltve minden konfliktust, drukkolva egyszerre Kassáknak, Vasnak, Zelknek, sőt egy kicsit talán még Illyésnek is. Végigizgultam a magyar avantgárdot, Palasovszkyt, Déryt, az előbb említett Kassákot és Illyést, satöbbi.

Több közöm volt arra a másfél napra Babitshoz és Kosztolányihoz, mint a barátaimhoz. És persze a végén – a *Kis herceg* óta nem fordult elő – alaposan megsirattam Etit, életem második nagy szerelmét. (Akkor már az elsőt túl voltam.) Vannak sikerült elhítnie velem, hogy Eti a legtokéletesebb, legvonzóbb, legizgalmasabb nő. Azt hiszem, ma is kicsit ezt hiszem. Pedig azóta már viszonylag sok minden történt. Mondom, a könyv foglyul ejt, feloldódsz benne nem tudsz tőle megszabadulni. Ekkor értettem meg – bár jóval később olvastam –, mit értett Barthes gyönyörölváson, a szövegbe való *önfeledt* belevezésén. A könyv iránti nehéz szerelmem szöveggé formálásához az utolsó lökést Barthes írása adta meg, mely egy helyütt közszemlére tenné azokat a szövegeket, amelyek valaha örömet szereztek valakinek. Gondoltam, kezdem én, rajtam ne múljon.

Kendermosás, Desze, 1975

„S MI VAGYOK ÉN, KÉRDED...”

Az Arany-önéletrajz narratív rétegei

Arcom vonásit ez ábrázolatban
Szemed, hiszem, hogy híven fölleli.
De úgy, ha amit a festő hibázott,
A költő azt utána képzei.¹

„Bizony, szép olvasónők, az arc, mit ezennel bemutatunk, nem valami érdekes primo amoroso szenvedélyes, ábrándos arca, nem is huszonöt éves, nőtlen fiatal óriásé, ki a főváros járdáin öntelten futkosva azt nézi, ki bámulja meg, mert hiszen tudja, hogy ha még pár évig ki nem bámultatja magát, aztán legfőleg csak azok tudnak róla, kikkel együtt cimboráskodott; – ez arc egy igen közönséges prózai emberé, kinek felesége, gyermekei vannak, kinek élete nem frivol kalandokban, de munkában folyik le, ki oly egyszerűen él, rendes időben eszik, iszik, lefekszik és fölkel, mint egy szegény mesterember – de ez arc egyszersmind egy rendkívüli költői szellemé.”²

Vajda János mutatja be ezekkel a lelkes szavakkal 1857-ben a *Nővilág* (hölgy)olvasóinak Arany János arcképét. Vajda arról a képről beszél, amelyet Barabás Miklós készített a *Hölgyfutár* Arckép-albuma számára, és amely „féltékenységre” készítette Tompát, aki a következőképpen ír minderről Aranynak magának: „...megjövén hoztam a Bereczék-féle albumot is, melly Miskolczon Lévainál volt letéve, s feleségem a helyett, hogy a nyakamba esett volna, neki esett csúf képednek az Albumban, és ugyancsak megcsókolgatá.”³ Vajda nagyon „tud” valamit, vagyis tudni véli, hogy a *közönséges embert* ábrázoló csalóka kép csupán a látszat, amely elfedi, és egyben – éppen az ellenpontosítás erejénél fogva – fel is nagyítja a felszín alatt bizonyosan ott lévő zsenialitás való(di)ságát. Látszat és valóság dualitása, mindennapiság és rendkívüliség kettőssége, a közönséges ember és a génusz egyetlen figurába projektálása a mindenkori Arany-értelmezés alapvető toposzai, amelyek már 1857-ben is közkeletűnek tekinthetők a fenti idézet tanúsága szerint. Vagyis mintha 1857-re már kialakult volna (vagy legalább alakulóban lenne) annak a toposzrendszernek az alapszerkezete, amely a mindenkori Arany-kép gerinceként hagyományozódva, az Arany-diskurzus elemi magvát képezi. Vajda fenti tudását a Berecz Károly-féle album életrajzából meríthette, amely viszont feltehetőleg jórészt Arany 1855-ös önéletrajzi levelére alapozódik. A Gyulai felkérésére írott önéletrajzi levél képezi az alapját azoknak az Arany-életrajzoknak, amelyek a kanonikus Arany-kép, vagyis az Aranyról mint „emberről” való tudás mindenkori szótárát meg-alapozzák és újramondják.

¹ Arany János: *Arcom vonásit ... Petőfi rajzára*. (1847)

² Vajda János: „Arany Jánosról”, in: *Vajda János válogatott művei*, Németh G. Béla (vál.), Budapest, 1988. 940. o.

³ Tompa Mihály Arany 1856. február. 27. *Arany János Összes művei* [a továbbiakban AJÖM], Keresztury Dezső (szerk.), XVI. kötet. *Arany János levelezése (1852–1856)*, Sáfrán Györgyi, Bisztrai Gyula, Sándor István (s. a. r.), Budapest, 1982. 676. o.

Arany János halála után nem egészen egy évvel (1883-ban) jelenik meg sógorának, Ercsey Sándornak a költőről szóló emlékirata (*Arany János életéből*), amelyet – mondhatni, természetesen – Gyulai Pál lát el bevezetéssel. Gyulai Ercsey művét a *hiteles forrás* státusával tünteti ki, amely *valóban* közelebb viheti az olvasót a költő életének megértéséhez. Amikor Gyulai hitelességről beszél, akkor Ercsey művét a magától értetődő adat, tény stb. funkciójával ruházza fel, megkülönböztetendő a „vitázni”, „cáfolni”, „igazolni” hivatott életrajzírói narratívától, amely szerinte szükségszerűen torzít: „egy szóval [Ercsey Sándor] nem kíván életrajzíró lenni s megelégszik a hiteles följegyző szerepével. Mindenesetre nem henyé kérdés: vajjon [sic!] valamely kitűnő férfiút nem hívebben rajzolnak-e művei, levelei s a róla írt hiteles följegyzések, mint a kidolgozott életrajzok, mikor az író bizonyos eszmék szerint csoportosít, fejteget, színez s néha egészen más világításban mutatja fel az egyént, mint amilyen volt, vagy túleszményítve vagy túlegyénítve. A művek levelek s hiteles följegyzések alapján magunk is megalkothatjuk az illető egyén hű képét, ellenben az életrajzíró könnyen megigéz s félrevezethet bennünket rajza eleveenségével s dialectikája erejével.”⁴ Gyulai végső soron tehát kritikával illeti az életrajz-írást, amennyiben az nem felel meg annak az elvárásnak, hogy úgy mutassa föl tárgyát, „mint amilyen volt”. Az életrajz-írás elégtelenségét Gyulai az eszmék szerinti „csoportosítás”, a „fejtegetés” és a „színezés” technikáinak szükségszerű használatából eredezteti, amelyek a vita, cáfolás, igazolás processzusában játszanak fontos szerepet. Más szóval Gyulai a személy *valóságosságának elvét* érzékeli abban a kódban, amelyet az életrajz megkonstruálásának szükségképpen velejárójának tekint. Gyulai az életrajzzal szemben a „hitelesség”, valóságosság biztosítékát azokhoz az elbeszélésekhez köti, amelyek vagy egyenesen magától az életrajz szubjektumától erednek, vagy pedig az adott szubjektummal személyes kapcsolatban lévő kortanútól („hiteles följegyzőtől”) származnak. Hayden White terminológiáját kölcsönvéve,⁵ Gyulai a „tények”, vagy „adatok” szövegcsoportjának leválasztását és meghatározását végzi el, amelyek egyrészt „önmagukat mondják”,⁶ vagyis mindenfajta narrativitástól mentes valóság illúzióját keltik; másrészt pedig olyan nyersanyagként funkcionálnak, amelyek cselekményesítésével szerzője értelmezését és ideologizálását végezheti el az életrajzíró. Gyulai pontosan tudja ugyanis, hogy az életrajz diskurzusa nem egyszerűen az alany bemutatását szolgálja (mintegy a portréhoz, fotóhoz hasonlatosan), hanem – a legenda narratívájától meghatározottan – annak olyan funkciót tulajdonít, amely a szubjektumot nem mint személyt, hanem mint valamely szakralizált szerep betöltésére alkalmas figurát/ál-arcot mutatja fel.

Az 1855-ös önéletrajzi levél⁷ (a továbbiakban: Önéletrajz) Gyulai felkérésére egy olyan kiadvány számára készült, amely katalogizálni hivatott a különféle szereplőket, akik részesei a „társas” (társadalmi) életnek, másképpen mondva: a társadalmi nyilvánosságnak. Arany életrajzában szerepe ebben a katalógusban egyrészt a nyilvánosság előtt már ismert, különféle irodalmi szövegek által körülírt „üres helyként” funkcionáló

⁴ Gyulai Pál: „Előszó”, in: Ercsey Sándor: *Arany János életéből*, Budapest, 1883. IV. o.

⁵ Hayden White: *A történelem terhe. Előszó*, Braun Róbert (ford.), Budapest, 1997. 21. o.

⁶ Vö.: Michel Foucault: „A diskurzus rendje”, in: *Holmi*, 1991/7.

⁷ Éppen Arany 1855-ös életrajzi levelével kapcsolatos az „örökségért” folytatott vetélkedés első állomása, miszerint Toldy Ferenc, aki Gyulaitól megkapta Arany levelét, hogy ő is készítsen belőle életrajzot a Kézikönyve számára, a levelet soha nem adta vissza jogos tulajdonosának: halála után az Akadémiához került. Vagyis az ereklje státusával tüntették ki a kritikusok Arany levelét, amelynek birtoklása mintegy a szent hagyományának ápolására is jogosítványul szolgálhatott.

név (élet)történettel való „feltöltése” lenne, másrészt viszont a számbavétel gesztusa magának az 'Arany János' névnek szerzői névként való szerepeltetését is jelenti egyben.

Gyulai Pál – valószínűleg személyesen, mert levelezésükben nincs nyoma – eredetileg az *Újabbkori Ismeretek Tára*⁸ részére kért önéletrajzt Aranytól, ám végül az ennek folytatásaként megjelent *Jelenkor. Politikai és Társasélet Encyklopédiája*⁹ című kiadvány közli a már Gyulai által megírt, Arany levelét nyersanyagként felfogó, és azt szigorúan követő életrajzt. Az enciklopédiában való megjelenés a katalógusba vétel eseménye, amely nyilvános használatra szánt arc-kép megkonstruálását követeli meg. A katalógizálás egy bizonyos, aktuális állapot (az önéletrajz megírásának állapota) kimerevítésén alapul, amely azután minden időkre jelenteni és egyben *helyettesíteni* fogja a befejezetlen szubjektumot. Vélhetőleg Arany maga is tisztában volt a lexikoncikk *tárgyasító* hatásával, és végső soron értelmetlennek tartja a pusztá életrajzi adatok felsorolását, amint arról id. Szinnyi József felkérésére válaszolva nyilatkozik: „Nekem magamnak is volt volna alkalmam néhányszor, külföldi felszólításra, életrajzi adatokat küldeni, de csekény [sic!] fontosságot látván abban, hogy ilyes adatok, az író bővebb ismertetése nélkül, lexikoni összeállításban, világszerte összegyűjtetnek, mindannyiszor elmellőztem a felhívásnak megfelelni, oly reményben, hogy így nevem, nagyobrszt [sic!] speculációra, és csakis arra, számított gyűjtélék halmazból kimarad...”¹⁰ Úgy tűnik, hogy mind az Önéletrajz írója, mind pedig az életrajzíró tudatában van a nyilvánosságra szánt legenda létrehozásának tétjével és szabályaival, és természetesen mindketten e szerint is cselekszenek; vagyis nyilvánvalóan az adott kulturális/társadalmi kontextusba problémamentesen illeszkedő, és egyben a kontextust továbbépítő arckép felmutatását szükséges elvégezniük.

Az efféle korabeli „katalógusok” valamiféle szekularizált hagiográfia részét képezik: talán nem véletlen, hogy az 1850-es évek második felében sorra jelennek meg az olyan kiadványok,¹¹ amelyek katalógizálják a magyar kultúra elhunyt és még élő szereplőit, hiszen valamiféleképpen szükséges volt jelezni az autentikus és szuverén nemzeti kultúra életképességét a Bach-rendszer Magyarországon. Ezt a legitimációs processzust szolgálja a katalógusba szedett írók szakralizálása, amely részben a morális feddhetetlenség, részben pedig a haza/nemzet szolgálata iránti elkötelezettség kultuszában nyilvánul meg. (Arannyal kapcsolatban egy példa a Danielik-féle „katalógusból”: „Imádója hazájának, s e haza romlatlan, ép lelkű népének, – példás szerető férj és atya, hű és melegen ragaszkodó barát; bir mindazon erényekkel, melyeknek felkent apostola, édes ajku hirdetője költeményeiben, ezen őseréjű, zamatos, gazdag kiömléseiben egy erényt, hazát, szabadságot melegen szerető magas és nemes szellemnek...”)¹² A korabeli Arany-élet-

⁸ Ide Tóth Lőrincz írt (-h szignóval) Aranyról egy rövid szócikket még 1851-ben, amelyben megemlíti jegyzőségét a Szemere-kormányban, a Toldi sikerét, Petőfi barátságát, illetve *Az elveszett alkotmány* jutalmazását. „Minden művét valódi népies szellem s erőteljes sajátosságos nyelv, de e mellett gazdag és mély költőiség jellemzi, melly tulajdonok Toldyja [sic!] olvasásakor annyira elragadták Petőfit, hogy azonnal hozzásietett (Pestről Szalontára,) ismeretségét és barátságát keresni.” *AJÖM, Keresztury Dezső* (szerk.), XV. Kötet. *Arany János levelezése (1828–1851)*, Sáfrán Györgyi, Bisztray Gyula, Sándor István (s. a. r.), Budapest, 1975. 914. o.

⁹ *Jelenkor. Politikai és Társasélet Encyklopédiája. Különös tekintettel a Hírlapok olvasóira. Az Újabbkori Ismeretek Tárának folytatása*, Pest, 1858. 1–9. o.

¹⁰ Arany levele Szinnyi Józsefnek 1867. szept. 18., in: *Magyar Könyvszemle*, 1964. 65. o.

¹¹ Pl. a Berecz Károly által szerkesztett, és a Hölgyfutár előfizetőinek több részletben elküldött *Magyar Írók Arczképalbuma*. (Arany úgy sejtí, hogy Gyulai ide kéri az önéletrajzt.); *Jelenkor*; de ide sorolható Toldy Ferenc *A Magyar Költészet Kézikönyve* is, amely szintén tartalmaz életrajzokat; vagy a Danielik által szerkesztett *Magyar Írók Arczképei és Életrajzai*. (Pest, 1858.)

¹² *Magyar Írók Arczképei és Életrajzai*, Pest, 1858. (A továbbiakban [Danielik], 1858.) 157. o.

rajz(ok) elbeszélése olyan morális autoritás létrehozására irányul, amely a nemzeti tovább- és túlélés (a korabeli „katalógusok” formájában realizálódó) nagy elbeszélésebe integrálódva tölti be szerepét.¹³

Talán igazából innen értelmezhető, hogy Arany miért is testálja át az olvasható/olvasandó életrajz megírásának feladatát Gyulaira (illetve közvetve Toldy Ferencre):¹⁴ „Most tehát röviden a tények elsorolására fogok szorítkozni, állítsd belőle össze, a mit tudsz.”, vagy a levél végén: „...így lettem, mint munkáim nagyobb része töredék. Csinálj te belőle egészet...”¹⁵ A felhatalmazás annak belátását jelenti, hogy az életrajzi adatok valamely elbeszélés formájában (White terminológiájában: narrativizálva), vagyis *egésszé* kerekített történetként tölthetik be azt a funkciót, amely már nem a történet főhősének szerepét játszó Arany, hanem az életrajzíró-kritikus Gyulai illetékességi körébe tartozik, az ő ellenőrzése alatt áll. Az életrajzírás abszurditásával kapcsolatban Arany már levele kezdetén kifejti ironikus álláspontját: „Megvallom, hozzá is fogtam [tudniillik az autobiográfiának] nagy tudós képpel, amúgy a harmadik személyben beszélgetvén magamról, mint afféle elhunyt celebritásról, de megijedtem tőle, halva képzelvén magamat.” Arany visszariadása a harmadik személyben elbeszélt (ön)életrajz megírásától talán annak köszönhető, hogy önmagát szükségszerűen „halottként”, vagyis befejezett, *lezárt* történetként, illetve hírességként kellene szemlélnie, mintegy valamiféle külső nézőpont érvényesítésével, amely történet megírásának szabályai ráadásul a műfaj által előírtak, vagyis nem a tételezett személyesség egyszerűségét és egyediségét emelik ki.¹⁶ A lezárt történet szükségképpen egy olyan figura megkonstruálását végzi el, amely az önéletrajz írójáról leválasztott, annak egyetlen aspektusára koncentráló szerző-funkció/szerep létrejöttéről tudósíthat, hiszen az önéletrajz megírásának oka és egyben célja egy olyan katalógusba való bekerülés, amely a dokumentálható szépírói tevékenység nyomán (vagyis az addig létrehozott szövegek által körülírt „üres helyként”) konstituálódó író-figuráról számol be, illetve egy ilyen író-figurát hoz létre.¹⁷

A „elhunyt celebritássá” válás paradoxonáról 1857-ben Arany a következőket írja sógorának azzal a róla készült Barabás-képpel kapcsolatban, amelyet Szalonta város rendelt nagy fiáról: „Örvendek, hogy az arcz-kép história nem történt nagyobb lármával, bár ennyi is elég zajos. Valahogy olyformán érzem magamat, mikor erről hallok vagy olvasok, mintha már nem is volnék én én, mintha minden halálom után történnék. Van benne valami halottias. Szinte félek, ha majd Szalontára megyek, hogy fog bámulni és lesni az ifjabb nemzedék, mint valamely – múmiát.”¹⁸

Arany önéletrajza ráadásul magánlevél formájában íródik, amely pedig (a műfajhoz kapcsolódó olvasói és írói elvárások következtében) a személyes megszólalás intenciójával terhelt, s így abszurdnak tűnik egy külső nézőpont (ahonnan nézve celebritásnak te-

¹³ Ezzel kapcsolatban ld. Hayden White: *A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében* című tanulmány konklúzióját. White, 1997. 103–142. o.

¹⁴ Egyébiránt a Szinnyei-nek írt 1867-es levelében a Toldy-féle életrajzot tekinti kanonikusnak: „Az én biográfiám elég bőven s elég szabatosan megolvasható Toldy Ferencnél: A Magyar Költészet Kézikönyve II. kötet. Pest, 1857.” Más szóval Szinnyeit ehhez az életrajzhoz utasítja.

¹⁵ Érdekes párhuzam van Kölcsey Szemeréhez írott 1833. március 20-i önéletrajzi levele és Arany írása között anélkül, hogy a konkrét filológiai kapcsolat bizonyítható volna pl.: „Biográfiámról új és új ideáid vagynak, de kétségkívül látni fogod, hogy ezen ideák az én fejemben formáltatni s toltam által leíratni nem foghatnak. Azokat csak te dolgozhatnád legjobban, mert természetesen te más szemmel nézsz engem, mint magam magamat. Adatokat közölhetek; s íme, mindjárt néhány.” In: *Kölcsey Ferenc válogatott művei*, Fenyő István (vál.), Budapest, 1975. 1014. o.

¹⁶ Vö.: Paul de Man: „Az önéletrajz mint arcrongálás”, Fogarasi György (ford.), in: *Pompeji*, 1997/2–3. 103. o.

¹⁷ de Man, 1997. 101. o.

¹⁸ Arany levele Ercsey Sándorhoz 1857. júl. 1. In: Ercsey, 1883. 124. o.

kinthető az önéletrajz alanya) érvényesítése. Az efféle harmadik nézőpont¹⁹ (a beszélő-levélíró, hallgató-levélovasó mellett) érvényesülése egy helyütt idézetként fordul elő a szövegben, amelyet az elkezdett, de meg nem írt (ön)életrajz részének tekinthetünk: „E szakaszát életemnek csupán így szeretném összefoglalni: »Néhány havi sanyarú vándorlás s hányattatás után, mi életében forduló pontot képez, ugyanazon év nyarán, már Szalontán leljük őt, stb. «”

Nem véletlen tehát, hogy Arany lemond a történet megírásáról, amely (amint Gyulai-tól megtanultuk) „bizonyos eszmék szerinti csoportosítás, fejtegetés és színezés” technikájának használatát követeli meg. Viszont ezzel az önéletrajz mimézisen alapuló mítosza és olvasata – amely „az önéletrajzot a fikcióval állítja szembe”,²⁰ vagyis mindennemű narrativitástól mentes elbeszélésként tételeződik – tarthatatlannak bizonyul. Arany, elvetve a „cselekményesítés” szándékát és processzusát, szövegét annales-szerű tényfelsorolásként határozza meg: „Most tehát röviden, a tények felsorolására fogok szorítkozni...” A tényfelsorolás az objektivitás illúzióját próbálja sugallni, illetve igyekszik elhitetni, hogy az alábbi dokumentumszerű írás mentes mindenfajta értékelő, értelmező stb. mozzanattól, vagyis maga a közvetlen póre *valóság*, ezzel együtt pedig az önéletrajz-író igyekszik mentesíteni az elbeszélés terhe, szövegét pedig az elbeszéltség fikcionalitásának lehetséges vádjá alól.

Csakhogyan ennek a sugalmazott intenciónak – a nagyon is kézenfekvő elméleti ellenvetéseken túl – maga a szöveg mond ellent számos helyen, amikor is mintegy szakítva az adatközlés szikár pozitívizmusával, láthatóvá teszi az önéletrajz „műfajából” következő történetmondás teleologikus determináltságát, amely a puszta tényközlés helyett az írójának az írás jelenében feltételezhető önértelmezése felé beszél el egy történetet, amelynek elemei előzmény–következmény (ok–okozat) korrelációban állnak egymással, például: „...az ének és a szentírás vonzóbb helyei lettek első tápja gyöngé lelkemnek, s a kis bogárhátú viskó szentegyház vala, hol fülem soha trágár szót nem hallott... Azt hiszem, hogy a kora komolyság ettől van kedélyemben. Testvéreim nem voltak, más gyermekekkel ritkábban volt alkalmam játszani, természetes, hogy a lélek komolyabb irányt vőn.” Ez az oknyomozás végső soron önidézetnek tekinthető, vagyis részét képezi egy olyan önértelmezésnek, amely éppen az életrajzi levélben, az elmondás aktuálával válik kerek egész történetté – mítosszá; tudniillik nővére halála kapcsán hasonlóképpen nyilatkozik egy korábbi levelében Tompának: „Én nem ismertem más testvért ezen kívül: nálam sokkal korosabb volt, annyira, hogy emlőjéből szoptam is (azt mondják) mint csecsemő; egyedül, testvérek nélkül, nőttem jámbor szüleim körében: s hiszed-e hogy ennek eltörlőhatetlen befolyása lett jellememre?”²¹ Az önéletrajz teleologikus jellegéből következően az életrajz szükségszerű válogatás (csoportosítás) eredményeként jön létre, és *természetesen* nem lehet mentes az önéletrajzíró használta nyelv figuralitásától sem.

A közvetlenség, valóságosság már inkább *ideologikus* célzatú megsértése az életrajzírónak szánt instrukcióban nyilvánul meg,²² amely a „színész-kaland” elbeszélésének módját írja elő: „Jelenlegi állásom, hol a külsőre is kell tekinteni, nem engedi, hogy életrajzom teljes legyen. Ha meghalok, ám jegyezze föl a biograph – ha lesz. De neked

¹⁹ Philippe Lejeune arról ír, hogy a harmadik személy használata az önéletrajz narrációjában egyrészt a gőg, másrészt pedig az alázat jegye az önéletrajz műfajának hagyományában. Philippe Lejeune: *Le pact autobiographique*, Paris, 1996. 16. o.

²⁰ de Man, 1997. 94. o.

²¹ Arany Tompának 1853. dec. 4. *AJÖM* XVI. 350. o.

²² Kölcsey hasonlóképpen instruálja Szemerét: „De a név szentebb, mint ide írhassem; szentebb, mint a közönség e tárgyról valamit tudhasson. Talán valaha, midőn nem leszek, fog a maradék írásaim között egy-két szót találni, ami legfellebb csak a pszichológusnak vagy annak, ki dalaimat még akkor is olvasni örömmel fogja, lehet érdekes.” Kölcsey: i. m., 1015–1016. o.

megvallom privatim! és te nem fogsz visszaélni a bizalmammal. [elmeséli a színész-kalandját] E szakaszát életemnek csupán így szeretném összefoglalni: »Néhány havi sanyarú vándorlás s hányattatás után, mi életében forduló pontot képez, ugyanazon év nyarán, már Szalontán leljük őt, stb.«” Toldynak 1857-ben hasonlóképpen nyilatkozik a *Magyar Költészet Kézikönyvébe* készülő életrajz kapcsán: „Az én életpályám, noha büntől, ártalomtól ment, egy pár oly gyöngeséget tüntet fel, a mit nem szeretnék, hogy már életemben olvassák. A K[ézi] Könyv nagy részben ifjak kezébe jut... kik talán épen vezetésem alatt lesznek... A tanulói pálya, mit oly töredékesen futottam, s az erre következő kóborlás szégyenítőleg hatna rám, ifjú emberekkel szemben, kik meg nem foghatnák hogyan lehet ily előzmények után tanszékre ülni. [a levél végén visszatér a témára: nem akarja, hogy kalandos története] ...köz ajkon forogjon még most. Gyöngeség, de engem teljes életemben ily gyöngeségek kínoztak. Tudom, hogy mások helyzetemben az efféle kiugrásokat geniestrich gyanánt árulnák, de engem (hogy szójátékkal fejezzem ki) nagyon geniroznak. Ha nem leszek akkor...”²³ És valóban, Arany életében a színész-kaland (majdnem) szó szerint ebben a formában rögzült és ismétlődött azokban az írásokban,²⁴ amelyek Gyulai, illetve Toldy életrajza nyomán születtek. (A Kertbeny-féle biographia még közli a színészkedést, vagyis Arany még nem tiltotta le annak elbeszélését – igaz, nem is volt akkor még tanár, akinek erkölcsileg teljesen feddhetetlennek kell lennie, legalábbis ilyen arcot kellett felmutatnia.)

Az önéletrajz objektivitása tehát két „irányból” is sérülni látszik: 1) az önéletírás maga már műfajánál fogva sem képes levetkőzni egyfajta teleologikus meghatározottságot, amely pedig az eredet, előzmény stb. alakzatainak és trópusainak használatát teszi kötelezővé, és így a tényregisztrálás rigorózsága, „üvegtisztasága” helyett különféle elbeszélések hálójává „válík” a dokumentumnak szánt irat; 2) az önéletrajz funkciója nyilvános legenda létrehozása, amely pedig szükségszerűen ideologikus (rituális) célokat szolgálva, „manipulatív” eljárásoknak van alávetve.

Ennek alapján Arany önéletrajza nem a szöveg dokumentarista igazságértékénél fogva (vagyis az életrajzi adatok helytálló vagy téves volta miatt) tarthat számot érdeklődésre jelen esetben, hanem sokkal inkább azok miatt a narratív sémák miatt, amelyek meghatározzák az életrajz adatainak elbeszélését (cselekményesítését) magát.²⁵ Valójában az Arany-önéletrajz alább tárgyalandó narratív struktúrájának feltárása nem azért fontos, mert „leleplezi” Arany önmítoszáinak generálódását, hanem mert a recepció – tudva vagy tudatlanul, reflexíven vagy kifejtetlenül – azok szerint a többnyire mitologikus sé-

²³ Arany Toldy Ferencnek 1857. *AJÖM* XVI. 1022. o. (A „Ha nem leszek akkor...” félmondat, mint-ha a Kölcsey-levél ismeretét tételezné, mégpedig olyan szintű ismeretet, amelyre elég utalni, ahhoz, hogy Toldy elérte.)

²⁴ Gyulainál: „Néhány havi sanyarú vándorlás és hányattatás után, mi életében forduló-pontot képez, még azon év nyarán visszatért Szalontára. Alig pár héttel haza érkezte után anyja hirtelen meghalt kolerában, atyja pedig szemevilágát teljesen elveszte.” Gyulai, 1858. 234. o. Toldynál: „Néhány havi sanyarú vándorlás és hányattatás után, mi életében forduló-pontot képez, ugyanazon 1836. év nyarán ismét Szalontára érkezett, hol atyját megvakúlva találta, anyja pedig alig pár héttel haza érkezte után cholerából hirtelen elhalt.” Toldy, 1858. 242. o.

²⁵ Itt nem csupán a Hayden White-i elmélet értelmében használom a narratíva fogalmát, hiszen nem egyszerűen arról van szó, hogy a meglévő adatokat miként mondja el Arany, hanem David Carr „kontinuitás-elméletét” is segítségül hívom, amely szerint „Az elbeszélés nem pusztán a fikatív vagy történeti írás irodalmi formája, hanem közvetlenül tetten érhető maguknak az ember életében zajló eseményeknek a szintjén is.” (David Carr: „A történelem realitása”, in: *Narratívák 3. A kultúra narratívái*, Thomka Beáta (szerk.), Budapest, 1999. 70. o.); vagyis nem azt tételezem, hogy létezik egy „valódi”, elbeszéltégtől mentes Arany János, hanem azt, hogy csak narratíváktól meghatározott Arany létezik, aki önéletrajzában ennek a narratívák rendszerében „realizálódó” szubjektumnak a körvonalait rögzíti írásban.

mák szerint értelmezi Arany életét, amelyek alapján magát az önéletrajzi levelet olvasni tudja (mert olvasni lehet). Természetesen ez a látens „felkínáltság/kínálkozás” nem jelenti azt (vagy legalábbis nem minden esetben), hogy az önéletrajz írója tudatosan irányítani próbálja biográfusát/biográfusait, hiszen maga is kiszolgáltatottja annak a kulturális tradíciók intertextusaként funkcionáló elbeszélésnek, amely az önéletrajzi diskurzust szervezi.

A nép(mese)i hős – a „legkisebb fiú”

Az önéletrajz strukturálódásának alapvető kódja mintegy adottnak tekinthető, amennyiben az elbeszélést a kronológia szervezi. Az időrend „adottsága”, szikár objektivitása magától értetődővé teszi az elbeszélt élettörténet valóság(osság)ját. Ugyanakkor a szükségyszerűen teleologikus történet – minthogy a vég nem ismert, hiszen az elbeszélés ideje esetleges, és a történet igazi vége az elbeszélő számára elmondhatatlan amúgy is – saját beteljesülését a kezdetben, a genezisben igyekszik megtalálni, illetve a megtalált (elmondott) jelekből előrevetíteni, megjósolni. Így a gyermekkor-történet nem egyszerűen a felnőtt jellemének pszichológiai forrása (amint egyébként Arany erre utal, komolyságának okát keresve), hanem valamiféle mitikus *felhatalmazás* története. Az Arany születésének körülményeit elbeszélő történet számos csodás motívumot hordoz: a nyomatékosan „öreg szülők” említése – mintegy a terméketlenség lehetőségének jelöléseként – azokhoz a biblikus történetekhez utalja az értelmezőt, amelyek a csodás fogantatás mitológéájával jelzik a kiválasztottságot (Izsák, Keresztelő János stb):²⁶ „Szüleim már mindketten öregek, mikor születtem, s én egyetlen fiok, a mennyiben a legidősb leányuk már régóta férjnél vala [...] a többi számos testvéreim pedig, kik közül én egyet sem ismerék, előttem mind elhaltak. Így hát én valék öreg szüleim egyetlen reménye, vigasza...”

A kiválasztottságra utaló toposz a 'legkisebb fiú' történetének népmesei narratíváját kínálja – mégpedig a Babszem Jankó-típusú szüzsét²⁷ – a gyermekkor-történet elbeszélésének és értelmezésének lehetőségeként. A „kiválasztottság” a csodagyerekek számító Arany iskolai szereplésében konkretizálódik, és természetesen irodalmi téren nyilvánul meg: először a latin imák elmondásában, majd a versírásban: „Valahára eljött a költészeti osztály s én halomra írtam verseimet. [...] Arra emlékszem, hogy mielőtt a nagyobb világ tudná, a szalontai kis világ s a környék már ismert, mint afféle poétát s ez nem kevésbé hízelgett hiúságomnak.” Az irodalom iránti elkötelezettség – minthogy nyilván az irodalmi érdemei miatt kéri Gyulai az önéletrajz megírására – áll Arany történetének középpontjában. Talán innen lehet magyarázni, hogy az önéletrajz az anyáról igen kevés szót ejt, míg az apa szerepét erőteljesen kiemeli, hiszen ő vezeti be az olvasás, (írás) birodalmába, ő indítja el az irodalom felé vezető úton: „Alig három-négy éves koromban apám, ki értelmes, írástudó paraszt-ember volt, hamuba írt betűkön megtanított olvasni...”²⁸ Az anya szerepének elhalványulása/elhalványítása mögött ott lapang az az interpretációs lehetőség, miszerint csupán a szellemi értelmű születés és eszmélkedés a hangsúlyos Arany élettörténetében, amely pedig az apai törvény megtanulásával megy végbe, hogy a későbbiekben tápja legyen morális és vallási nagyságá-

²⁶ A születéstörténet itt nem teljes egészében a szótérikus, megváltó gyermek születésének Vergilius IV. *eclogájából* is jól ismert toposzaira referál. Erről ld. *Az írófejedelem kultusza*. Takáts József és Szörényi László beszélgetése, in: *Új Horizont*, 2000. 3. szám. 35. o.

²⁷ Vö.: Dr. Berze Nagy János: *Magyar népmesetípusok*, Pécs, 1957. II. kötet. 239–241. o.

²⁸ A hamuba írt betű szép képe Riedl Frigyeset arra indítja, hogy metaforává avatva, az olvasni tanulás helyett az írás megtanulását kösse hozzá, és egyben Arany költészetének szimbólumát lássa benne: „Tőle tanult fia írni is, hamuba írt betűkön – ami mintegy sejtelmes előjele méla költészetének.” Riedl Frigyes: *Arany János*, Budapest, 1982. 9. o.

nak.²⁹ Továbbá: Ercsey emlékiratában arról számol be, hogy az idős anya, aki a szülésbe belebetegedett, nem tudta szoptatni (táplálni) a kisfiút: „Így aztán az első napokban a közelbe lakó oly nők, kiknek éppen kis gyermekök volt, jöttek el megszojtatni a kisedt Aranyt; később pedig saját egyetlen nővére, ki már akkor férjesült állapotban volt s kinek éppen akkor az idő tájban született gyermeke, szoptatgatta a kisedt testvért... S csakis ezen testvéri feláldozó ritka szeretetnek köszönhető, hogy Arany életben maradt.”³⁰ Más szóval Aranyt nem egyetlen anya,³¹ hanem tulajdonképpen a nép maga táplálta: a nép kebléből szívta magába a nemzet iránti elkötelezettséget. Így aztán végső soron azt a szakirodalmi közhelyet is az életrajz értelmezése legitimálhatja, miszerint „Aranyt is a nép küldte [Kiem. tőlem – M. R.], s ő a magyar néplelékekkel újra összeforrott nemzeti szellemnek legjellemzőbb képviselője [Kiem. tőlem – M. R.].”³² Mindez szépen (és talán nem véletlenül) referál arra a Gyulai által kimondott, majd Riedl Frigyes által kifejtett nézetre, mely Aranyban a nemzeti típus *megtestesülését* fedezi fel, ezt erősítheti továbbá a legkisebb fiú népmesei toposza is, aki elindul szerencsét próbálni: vagyis (Aranyra vonatkoztatva) elindul, hogy a népi elemet beoltsa a magas irodalom ágába: „Arany gyermek- és ifjúkori viszonyai bármily kedvezőtlenek voltak, mégis nagyban befolytak arra, hogy mint költő és esztéta a nép-nemzeti irányt teljes diadalra juttassa költészetünkben.”³³

A kezdetben népmesei figuraként körvonalazódó főhős (a legkisebb fiú) Arany népies-ségének determináló tényezőjeként értelmezhető például Danieliknél: „Arany János; a magyar népnek, Vörösmarty és Petőfi társaságában, legkedveltebb, szívéhez szólóbb költője [...] ki megtanulta a legfensőbb költői szépségeket is a népnek élvezhető alakban adni elő, – született a tős-gyökeres magyar nép egyik ősi fészkeben, egyszerű földműves szülői nád-fedeles kunyhójában, [...] [szülei] istenfélő, bibliaolvasó, tiszta eszű s erkölcsű emberek voltak, – valódi ép példányai azon romlatlan őfajnak, melyre oly gyakran akadni még a tisztántúli magyar községekben.”³⁴ Az Önéletrajz az egyszerűség, tisztaság és naivság forrását így fogalmazza meg: „rendkívül vallásosak lévén [ti. öreg szülei] e hajlam reám is korán elragadt: az ének és a szentírás vonzóbb helyei lettek első tápja gyöngye lelkemnek, s a kis bogárhátú kunyhó szentegyház vala, hol fülem soha trágár szót nem hallott, nem lévén cseléd vagy más lakó, mint öreg szüleim és én.” Ez a kép a recepcióban az idealizált nép-képzet ikonjává vált, például Beöthy Zsoltnál: „Ennek a háznak az élete a költőnek az a legrégibb emléke, melyből a Családi kör szövődött, ez a legkitünőbb magyar paraszt-idill, a munka, a megelégedés, jó szív és vallásosság egyszerű világából.”³⁵ Az egyszerűség, erkölcsi érzék,

²⁹ „Első tanítója az édes apja volt, ki az alig három-négy éves fiúcskát megtanította olvasni s beléoltotta a maga mély vallásosságát és erkölcsi érzékét. Az első könyv, melyet fia kezébe adott, a biblia [sic!] volt.” Szinnyi Ferencz: *Arany János*, Budapest, 1909. 2. o.

³⁰ Ercsey, 1883. 3. o.

³¹ Rozvány György is megemlíti 1890-es emlékiratában (eredetileg megjelent: Nagy-Szalonta és vidéke című hetilapban 1890. január 12. és május 11. között.), hogy a Kölesér utcai nők szoptatták Aranyt: „Századunk ezen leginségesebb két évét azért hozom fel itten, hogy a t. olvasó könnyen kimagyarázható okát értse meg annak: miért nem ápolhatta Arany Györgyné saját anyai tejével 1817. márc. 1-én [sic!] született Janika fiát, – miért kellett a Kölesér-utcai kisgyermekes anyáknak Arany Györgyné segítségére lenni, és végre miért kellett éppen a kis csecsemő 20-22 évvel idősebb nénjének Sárának, az időben már férjezett Jámor Jánosnének, a kis csecsemő dajkálását egészen magára vállalnia?” Rozvány György: „Arany János életéből”, in: Sáfár Györgyi: *Arany János és Rozvány Erzsébet*, Budapest, 1960. 137. o.

³² Arany Négyessy Lászlótól. A költő születésének százados évfordulója alkalmából a Kisfaludy-Társaság ajándéka a magyar tanulóifjúságnak. Budapest, 1917. 4. o.

³³ Gyulai, 1883. 277. o.

³⁴ [Danielik], 1858. 153. o.

³⁵ Beöthy Zsolt: *Arany János*, Budapest, 1923. 8. o.

vallásosság stb. örökségét viszi Arany a szülői házból: „Ez a családi kör, a tűzhely e megszentelt köre rányomta bélyegét a zsenge ifjú lelkére s e bélyeg, mely az egyszerűség, az erény és az igénytelen nagyság megszentelt jele volt...”³⁶ Az igénytelenség és egyszerűség kétségtelenül sztoikus jellemvonásában őrződött meg Arany népi származása Szász Károly Arany halálakor megjelent írása szerint: „Valóban Arany Jánosnál egyszerűbb s igénytelenebb embert képzelni sem lehet. Az igazi nagyság nem ritkán párosul nagy igénytelenséggel...”³⁷ Vagy Császár Ferenc „tudományos”³⁸ alapozottságú elemzésében, így ír: „Arany igazi fajmagyarok között született, ott nevelkedett ebben a tiszta magyar környezetben, olyan emberek voltak ősei, akiknek lelkében évszázadok óta büszkén élt magyarságuk tudata. [...] Szüleinek köszönheti tiszta, józan, romlatlan erkölcsi érzékét is és talán fejlett költelességtudatát is.”³⁹

Az Önéletrajz népmesei narratívája egy olyan központi figurát invokál, aki *felhatalmazását* és egyben *feladatát* is a származásából nyeri. A *felhatalmazás* a magyar nemzeti géniusz „tiszta forrásból” származó karakterének őrzésére, továbbvitelére vonatkozik,⁴⁰ feladata pedig az öreg szülők „*egyetlen reményeként és vigaszaként*” – a ’Babszem Jankó’ szüzsének megfelelően⁴¹ – az eredet szolgálatában áll, vagy ahogyan Arany azt Petőfihez írott első episztolájában jóval az önéletrajz előtt megfogalmazza: „S mi vagyok én, kérde. Egy népi sarjadék / Ki törzsömmek élek, érette, általa; / Sorsa az én sorsom s ha dalra olvadék, / Otthonn leli magát ajakimon dala.”⁴² Jancsó Benedek emlékezésének elején a fentiek értelmében a következőképpen kiált fel: „...hadd lássuk, miként nemesül meg a magyar faj az egyszerű szalontai földművelő fiában...”⁴³ vagyis Arany élettörténete – a magyar faj nemesülésének történeteként – nem (vagy nem csupán) a személyes lét betű szerinti, hanem személy fölötti (így kimondatlanul is szakrálisabb) allegorikus jelentés szintjén tarthat számot közfigyelemre.

A tragikai hős – a „tékozló fiú”

A legkisebb fiú népmesei narratívája nem vonul végig az Arany-önéletrajzon: maga a szerző jelenti be a váltást, amikor a Kollégium elhagyását⁴⁴ élete második szakaszának kezdeteként

³⁶ Jancsó Benedek: „Arany János”. Kölcsey-egyesületben tartott emlékezés 1882. dec. 17-én, in: *Figyelő*, 1883. 4. o.

³⁷ Szász Károly: „Arany Jánosról”, in: *Vasárnapi Újság*, 1882. okt. 29. 694–695. o.

³⁸ „Taine elmélete szerint az ember egyénisége a faj, környezet és az időpont összehatása alatt alakul ki. Alkalmazzuk ezt az elméletet Arany János életére és egyéniségére...” Császár Elemér: *Arany János*, (Egyetemi előadás), Budapest, 1938. 10. o.

³⁹ Császár, 1938. 11. o.

⁴⁰ „Talán kevésbé kifejezője korának, mint Vörösmarty és Petőfi, de inkább megtestesül benne mindaz, a mi fajunk szellemét és természetét jellemzi. Leginkább arra törekszik, hogy nemzeti egyéniségünket minél hűbben kiemelje, fölmutassa. Maga is nemzeti típus...” Gyulai Pál: „Arany János emlékezete”, in: *Budapesti Szemle*, 1883. 287. o.

⁴¹ Vagyis minden kaland, azaz a történet végső célja a szülők szolgálata (anyagi felemelés, megfiatalítás stb.).

⁴² Arany Petőfinek 1847. február 11. AJÖM XV. 52. o.

⁴³ Jancsó, 1882. 4. o.

⁴⁴ Az 1855-ös dátummal szereplő, de valószínűleg csak 1856-ban megjelenő Berecz-féle album életrajzírója (–tk szignóval, talán Tóth Kálmán lehetett) csaknem szó szerint ismétli meg Arany levelének idevágó passzusát, vagyis Gyulai átadhatta Arany levelét Berecznek: „1836-ban egyszerre unni kezdé az iskolai egyhangúságot, hosszallani a pályát, majd festő, majd szobrász vágyott lenni, a nélkül, hogy tudná mint kezdjen hozzá, s végre önkényt minden anyagi, vagy erkölcsi kényszerítés nélkül odahagyá a kollégiumot soha vissza nem térendő.” „Arany János”, in: *Arckép-album. Műmelléklet a Hölgyfutárhoz*, Pest, 1855. 41. o. [Továbbiakban: *Arckép-album*, 1855.]

értelmezi: „De én kalandos életpályáról ábrándoztam, únni [!] kezdtem az iskolai egyhangúságot, hosszalni a pályát, majd festő, majd szobrász vágytam lenni, a nélkül, hogy tudnám, mint kezdjek hozzá: végre 1836. februárban önként, minden anyagi vagy erkölcsi kényszerítés nélkül, odahagytam a kollégiumot, soha vissza nem térendő. / Eddig van barátom, életem ez első időszaka s itt következik a fordulat.” A „fordulat” bejelentése nem pusztán az élettörténetben bekövetkező – nyilván egyfajta értelmezésen alapuló – változást, hanem egyben az elbeszélés eddig követett népmesei narratívájának lecserélését is jelenti.

A szolgálaton, a képviseleten, a determináltságon alapuló ’népmesei hős’ figuráját fölváltja az *önmegvalósításon*, a *szabad akarat*on és *küzdelem*en alapuló ’tragikai hős’ alakja. Arany ez idő tájt (1854–55) készített *Széptani jegyzeteiben* a tragikumot a sorssal, világrenddel szemben lázadó hős bukásában látja: „...a tragikai hős, (tehát egyén) feltámad a fennálló világrend (sors, emberek) ellen, s ezen vakmerőségért halállal lakol, de elve diadalt ül. Küzdelem tehát az, nagyszerű küzdelem: mi a tragédiában gyönyörködött; küzdelem nélkül nincs tragikum.”⁴⁵ Az Önéletrajz zárlatában erről a tragikai küzdésről, illetve a küzdésre való személyes alkalmatlanságáról a következőt írja: „Egyszerű élet ez, de mégsem nyugodt, csendes, mint némely gondolná: folytonos küzdelem, melyben én voltam a gyöngébb fél. Több erélylyel, szilárdsággal, kitartással tán lett volna belőlem valami, de ez hiányzott mindig. [...] erélyem hiánya mindig hátra vetett s így lettem, mint munkáim nagyobb része, töredék.”

A Kollégium elhagyásának oka Kertbenynél a következőképpen szerepel: „Mégis csakhamar megunta a tanulás egyhangúságát, s ellenállhatatlan vágy gyulladt keblében a kalandosabb, a művészetnek szentelt élet iránt.”⁴⁶ Vagyis a népmesei hős pályájának *természetes* irányától a művészet fordítja el, irányítja más – mint látni fogjuk – *tévtutakra*. A művészet mint a *mesterkélttség* (színészet!) régi toposza tűnik itt elő, amely a népköltészetből szervesen fejlődő népi-nemzeti művészettel való szembeállítás kiváló lehetőségeként bukkanhat fel a későbbi recepcióban. Riedl Frigyesnél például: „Ez a szerencsétlen ötlet, mely őt természetével merően ellenkező pályára vitte, életének előbb említettem első nagy fordulatát idézi elő.”⁴⁷ Gyulai életrajzában az iskola elhagyását a következőképpen írja le: „Határozatlan vágyak izgatták. Unta az iskolai életet és nagy pályákról álmodozott. Egészen a művészet iránti szeretet töltötte be lelkét s most színész, majd szobrász akart lenni.”⁴⁸ Toldy Ferenc nem tér el ilyen mértékben Arany önéletrajzától: „...a költő kalandos életpályáról kezdett ábrándozni, únni az iskolai egyhangúságot, hosszalni a tanidőt; majd festő, majd szobrász, majd színész vágyott lenni a nélkül, hogy tudná mint fogjon hozzá...”⁴⁹ Gyulai értelmezése a „határozatlan vágyak” jegyében előre vetíti későbbi, az *emlékbeszéd*ben kifejtett értelmezését, amely a „szentimentális” Aranyt a schilleri tipológia segítségével próbálja láttatni mint a „naiv” Petőfi ellenpontját. A „határozatlan vágyak” szintagma ráadásul a művészet kívülről jövő inspirációjának jeleként is olvasható, amely egyelőre ugyan tévútra csalja a hőst, ám előre is vetíti kiválasztottságának vitathatatlan voltát. A színész-kaland ezen a szálon átlényegül egyfajta próbatétellel, az eposzi kellékként is értelmezhető „pokoljárás-sá”, vagy ahogyan Riedl értelmezi: „Ez Arany rövid, de egész életére fontos vándorszaka. A magyar költőknél mintegy hagyományos az ily bolyongás [...] Mintha valami rossz tündér vándorbotot tenne a magyar költő bölcsőjéhez...”⁵⁰ Riedl értelmezésében a színész-kaland szimbolikus értéke a lényegi, amennyiben a költővé válás útjának hagyományos sza-

⁴⁵ Arany János: „Széptani jegyzetek”, in: *Arany János Összes prózai művei*, Franklin Kiadó, Budapest, [é. n.], 1560. o.

⁴⁶ *AJÖM* XV. 687. o.

⁴⁷ Riedl, 1982. 11. o.

⁴⁸ Gyulai, 1858. 232. o.

⁴⁹ Toldy, 1858. 242. o.

⁵⁰ Riedl, 1982. 15. o.

kaszaként aposztrofálódik. A homályos vágyak, a művészi ösztön egyelőre azonban nem találják a helyes irányt, ami természetes is, hiszen éppen a helyes iránytól tér el a hős az elbeszélések szerint. „Megállapodott eszmék és életterv nélkül, csak szilaj vágyaktól korbácsoltatva, hagyta el a debreceni főiskolát [...] Az élet iskolája csakhamar kiábrándította a tévutakon járó, és néhány hónapi inséges vándorlás után, 1836 nyarán megtért az ősi egyszerű tűzhelyhez Szalontára.”⁵¹ Jancsó Benedek – egyrészt Gyulai intenciójához hasonlóan – a művészet első hívását véli felfedezni a színészkalandban, másrészt pedig – mivel ekkor „a színészek voltak az ősi dicsőség felelevenítői”, a „nemzet napszámossai, kik terjesztették a nyelvet” – így érthető, hogy a nemzet leendő költője közéjük állt: „Mi volt tehát természetesebb, mint hogy Arany János is, kinek a szíve földjét és faját kimondhatatlanul szerető magyar nép mély érzésével szerette nemzetét, beálljon a hazafiság, a magyar nyelv apostolai, s a nemzet napszámossai közé.”⁵²

Az „ősi tűzhelyhez való megtérés” mitológemája a saját bűnét belátó, azt megbánó hőshöz kapcsolható elbeszéléseket mozgósít az élettörténet további értelmezése során. Arany önéletrajzi elbeszélésének így másik archetipikus sémájához a tékozló fiú története szolgáltatja a keretet, amely a bűn – megtérés – vezeklés fogalmak mátrixában helyezi el az elbeszélés főhősét. Ercsey visszaemlékezésében például a szülők visszafogadó gesztusának leírása a bibliai történetre emlékeztet, amennyiben a visszafogadás örömeit hangsúlyozza: „Hazaérkezéssel szüleit életben ugyan, de mindkettőt szánandó helyzetben találta. Az öreg atya ugyanis már ekkor mindkét szemére megvakulva, anyja pedig szintén elgyengült beteges állapotban volt. S e szánandó helyzetök dacára az öreg szülők nem győztek eleget örülni fiok hazajövetelén...”⁵³

A képviselő és szolgálat hivatása nem engedi kibontakozni a tragikus hős történetét, és mintegy visszahívja az elkőborolt fiút. Tudniillik a színészletbe, illetve a vele járó életmódba való megcsömörlés („Képzeld a nyomort! padon hálni, kabáttal takarózni s kölcsön kérni ruhát, míg az ember mosat. És ez rajtam történik, kit szegény öreg szüleim, minden vagyontalanságuk mellett, kissé mégis elkényeztettek. Rajtam, ki ú.n. élelemes ember sohasem voltam, rajtam, kit életemben minden legkisebb csekélység végtelenül affligált. Ha volt is kedvem a színészethez, a mint hiszem, Debreczenben, jó társaságnál volt, – végképp elment az, e lumpok közt...”) nem egyedüli motivációja a visszatérésnek, hanem „...a mellett az öntudat gyógyí, *szegény apám sanyarú nyugtalansága* [Kiem. tőlem – M. R.], martak éjjel nappal.”, azaz az eredet visszaszólító ereje erősebbnek bizonyul az önmegvalósítás akaratánál. Az örökölt nyugtalanság az ősi rendhez való visszatérésre szólít, amit egy félig-meddig csodás esemény erősít és katalizál: „Magányosan bolyongék Sziget hegyein, az Iza partján, elmélkedtem, vezeklettem. Egy nap hasonló gyötrelmek közt álom ért rám – s jó édesanyámat halva láttam. A benyomás oly erős volt, hogy többé nem vethetém ki fejemből, ellenállhatatlan érzék haza menni...” Az apáról fiúra hagyományozódott, örökölt öntudat mint interiorizált törvény, belső szükségsszerűséggé emelt világrend készíteti a hőst tépelődésre, a helyes út keresésére, viszont a végső elhatározáshoz szükségesnek bizonyul az egyfajta eposzi „helyettes halott” vagy keresztény „megváltói” szerepét betöltő anya áldozata.⁵⁴

⁵¹ [Danielik], 1858. 153. o.

⁵² Jancsó, 1883. 7–8. o.

⁵³ Ercsey, 1883. 17. o.

⁵⁴ Azt nem lehet tudni, hogy a *Hölgyfutár* életrajzírója honnan vette a következőket: „Két éve céltalan vándorlásban telt el, s ezután visszatért szülővárosába, hol atyját megvakulva, anyját halva lelé”. *Arckép-album*, 1855. 41. o. Elképzelhető, hogy Gyulai nem a teljes levelet adta át a *Hölgyfutár*-nak, hanem csak részleteket, ezért a két hiba (két éves bolyongás a „néhány havi” helyett, ill. az anya csak pár héttel hazaérkezése után halt meg), valamint az a tény, hogy Arany intenciójának megfelelően a színészkedés mint a vándorlás oka egészen kimarad, azt támasztja alá, hogy Gyulai meglehetősen cenzúrázott adatokat, részleteket adhatott át.

Kertbeny közli a jelenetet, ám sugallatként határozza meg az Aranynál álomként elmondottakat: „Ilyen állapotban mászott, egy nap 1836-ban a mármaroszi sziklákön, – amikor egy belső hang azt súgta neki, siessen haza, mert anyja meghalt.” Ez ellen az értelmezés ellen Arany szót is emel a Gyulainak írt levél függelékében: „Anyám halálát álmodtam, nem csak úgy éreztem meg,” vagyis tényként kezelve az álmot, elutasítja a sugallat mitizálását (viszont felerősíti a csodaként, isteni jelként való értelmezés lehetőségét). Kertbeny életrajza amúgy is kimondja, mintegy továbbgondolja, és ezzel történeté kerekíti a későbbi önéletrajzból ismert jelenetet, például a „sors intéseként” értelmezi a sugallatot, holott – bár elképzelhető, hogy az 1850-es levélben tesz erre vonatkozó megjegyzést Arany – az önéletrajz (tartva magát a tényközlés szikárságához) nem értelmezi így. (A Petőfihez írt első episztola ezen sora: „Jött a sors kereke és útfélre vágott.” – a Kertbeny-féle életrajz elbeszélésével cseng egybe.) Mint ahogy az Önéletrajz nem mondja ki az anya halála, apja megvakulása⁵⁵ és a fiú bűne közti kapcsolatot sem: „Alig pár héttel hazaérkeztem után szegény jó anyám meghalt kolerában, hirtelen. Apám, az én kóborlásom ideje alatt szeme világát teljesen elveszté (mi néhány év múlva ismét, orvoslás nélkül megjött)...” Kertbeny történetében egyértelmű, hogy az anya halála az eltévelyedés miatti büntetés: „A fiatalember kedélye az eset következtében annyira elkomorodott, hogy hőn szeretett anyjának halálát kalandvágya büntetésének tekintette, s komolyan föltette magában, hogy úrrá lesz dicsőségvágyán és csak közönséges szerepet játszik mint annyi mások, annál is inkább, mivel öreg megvakult édesatyja most segítségre szorult.” Ilyen egyértelműséggel a későbbi életrajzírók nem mondják ki a kapcsolatot a szülők tragédiája és a színészkaland között, de általában a Gyulaitól, valamint Toldytól öröklött fordulattal egymás mellett említik, és ezzel a titokzatos kapcsolat (bűn–büntetés–bűnhődés) lehetőségét fenntartják, lebegtetik. Például Alföldy Jenő tizenkét éveseknek írott, iskolai tankönyvében így szerepel: „A törekeny testű zárkózott és érzékeny fiatalember nem a színészi pályára termett: lelkiismerete rövidesen hazahajlítja öreg beteg szüleihez; anyját nemsokára el is veszíti.” A Mohácsy Károly-féle tankönyv már levonja a tanulságot: „A kalandos botlásnak tetsző színészkedés el nem múló nyomott hagyott életén: nemcsak az örökös lelkifurdalást szülei sorsa miatt, hanem az állandó retteget is vágyainak esetleges kiélésétől, a büntudatot minden egyéni öröm és boldogság miatt. Örökké szégyellte életének ezt a kisiklását, a züllött vándortrupban töltött heteket.” Mint láttuk, az a kijelentés, hogy örökké szégyellte a színészkalandot, nem teljesen igaz, hiszen már az 1850-es életrajzában is említi, illetve Petőfihez írott első levelében hangsúlyozza is; vagyis a Toldynak 1857-ben írottak értelmében – „Tudom, hogy mások helyzetemben az efféle kiugrásokat geniestic gyanánt árulnák, de engem (hogy szójátékkal fejezzem ki) nagyon geniroznak.” – bizony Petőfinek „geniestic gyanánt” próbálja elmesélni, hiszen amúgy csak „hétköznapijairól” számolhatna be a lángelkű géniusz előtt: „Hogyan érdekelhetnék Önt az én hétköznapijaim? – Nem épen [sic!] homályosan futott iskolai pályám derekáról ábrándim színész csoporthoz vezettek, melynek művészete, mint nyakon öntés jeges vízzel, akárkit is kiábrándítottak volna.”⁵⁶ Ebben a levélben nem a lelkiismeret hívásán van a hangsúly, hanem a társulat művészi színvonalának alacsony, kiábrándító voltán, vagyis ekkor még nem az eltévesztett pálya, a kötelesség, bűn és bűnhődés stb. fogalmai szervezik életét ezen szakaszának elbeszélését.

Az elkövetett bűn utáni vezeklés a művészi ábrándokkal való szakításban, az eredet

⁵⁵ Különben már az 1831-es, praeceptorságot kérő levelében is hivatkozik arra, hogy apja „megvilágtalanodott”: „Mert szüeim, akik 8 esztendő lefolyása alatt gondosan taníttatni igyekeztek, előregedvén, különösen édes-atyám megvilágtalanodván, a további taníttatást nem teljesíthetik.” Arany Balogh Péternek 1831. április 29. In: *AJÖM XIII.* Arany János *Hivatali iratok* 1. Nagyszalonta–Nagykőrös–Budapest (1831–165). Sajtó alá rendezte: Dánielisz Endre–Törös László–Gergely Pál, Budapest, 1966. 7. o.

⁵⁶ Arany Petőfihez 1847. február 11. *AJÖM XV.* 53. o.

szolgálatában és a cselekvésről való lemondásban artikulálódik, és az élettörténet elbeszélésében egy újabb váltást tesz szükségessé.

Az eposzi hős – a „közönséges ember”

Az apai házhoz visszatérő, a sorssal szembeni küzdelemben belebukó tragikai hős az akarat és önmegvalósítás helyett a kötelesség és szolgálat étoszát tartja követendő magatartási mintának, ugyanakkor ez a „nagy emberré válás” ellenében hat: „Ha eddigi viszonytagságom meg nem tanított volna is, hogy belőlem soha sem lesz nagy ember: most föl kelle ébredni a kötelességérzetnek, s meggyőzni engem, hogy ősz atyámat nem lehet, nem szabad többé elhagynom.” A kötelességteljesítés mint valamely szubjektumon kívüli – tőle független – erő az alanyt szolgálatra kötelezi, s így lehetetlenné teszi a „nagyság”⁵⁷ megvalósulását. Ugyanakkor felerősödik az a sztoikus etikai alapú narratíva (ami az Arany egyéniségéről, jelleméről kialakult tudás egyik alapsémája lesz),⁵⁸ amely az önköréből elvágyódó, és így bűnössé váló ember élettörténetét irányítja, és élettörténetének elbeszélését meghatározza. Ennek az etikai normának a csorbulását érzékelhette Ercsey Sándor, Toldy Arany-életrajzának azon passzusát bírálva, amely így hangzik: „többször megfordulván 1848-ban Pesten, az itteni élet fényét meg kezdé kívánni, mi természetesen elégedetlenné tette alacsony helyzetével”, sőt magának az Önéletrajznak a hitelességét is kétségbe vonva így ír: „...s ha nem tudnám azt, hogy Arany mennyire meg gondolta mindig, a mit gondolt vagy megírt: hajlandó volnék annak igazságát kétségbe vonni [tudniillik az Önéletrajz kijelentését]. A kik ugyanis Aranyt ismerték, tudni fogják, hogy habár ő is mint ember a gyarlóságtól szintén nem lehetett egészen mentes és a gyarlóságnak bármi más nemével bírhatott, de a jelzett nagyravágyási hajlam vagy fény után vágy sem akkor, sem egész élete folytán tulajdona nem volt.”⁵⁹ Ercsey tehát még Aranyt magát sem tartja autentikus forrásnak, amikor a hozzá kapcsolódó sztoikus képzetek homogenitását látja sérülni, ugyanis Ercsey könyve – amint azt a mű végének Arany egyéniségét tárgyaló szakaszaiból kitűnik – azt célozza, hogy Aranyban a régi „tisza erkölcsök”⁶⁰ sztoikus őrzőjét mutassa föl.

Az apai házhoz való visszatérés egyben visszatérést jelent a népmesei hős narratívájában felvázolt kötelesség és szolgálat étoszához, viszont – minthogy magához a népi hőshöz kapcsolódó elbeszélés folytatását lehetetlenné tette a színészkaland tragikai vétsége – egy újabb narratív séma használatát írja elő az élettörténet elbeszélésének folytatása. A cselekvésről való lemondás és a szabad akaratral való élés visszaadása a képviselő és szolgálat jegyében a konstruálódó Én elbeszélését egy újabb narratív sémához utalja. Az Önéletrajz elbeszélésének harmadik narratívája az ’eposzi hős’-höz kapcsolódó szótár fogalmainak és képzeteinek alkalmazását jelenti. Arany a már említett *Széptani jegyzetekben* a következőképpen határozza meg az eposzi és a tragikai hős közötti különbséget: „Ez [tudniillik az eposz főhőse] intézi az egészet, azonban nem működik teljesen szabad akaratára szerint, hanem valamely fensőbb, isteni akaratnak a végrehajtója, s ebben különbözik a drámai hőstől. [...] Így az eposz főhőse, gyakran mellékhősei is – többnyire végtiszűrések (fatális), kiknek sorsa Isten által már eleve el van határozva, s jóslat által tudtokra adva. [...] Különbség az eposzi és drámai jellemzés közt az, hogy az

⁵⁷ A Gyulai-féle életrajz nem egyszerűen nagy emberré válásról beszél, hanem a „művészi ábránd” szintagmával behelyettesítve, konkretizálja azt. Gyulai, 1858. 234. o.

⁵⁸ Arany egyéniségéről, jelleméről való tudásunk szerkezetét, kialakulását egy másik tanulmányban fogom elemezni.

⁵⁹ Ercsey, 1883. 45. o.

⁶⁰ Ercsey, 1883. 210. o.

eposz hőse állandó jellemmel bír, pl. Achilles, Aeneas éppen az a darab végén, ami az elején volt; ellenben a drámai jellem fokozatosan fejlődik ki, pl. Machbet a darab elején még csak nagyravágyó, ami magában nem bűn, sőt nemes tettek forrása is lehet, de őt a nagyravágyás [...] zsarnokká teszi... [...] Az eposzban az események uralkodnak a személy felett, egybeült megfordítva..."⁶¹

Az 1854–55-ös *Széptani jegyzetek* gondolatmenete még nem közvetít semmiféle értéktételest, amely a két hóstípus közötti különbségtevésre szólítana fel, és így a választás lehetőségét, illetőleg kényszerét írná elő. Az 1859-es *Zrínyi és Tasso* című székfoglalóban azonban az eposzi hős szerepét már egyértelműen pozitív s így követendő/követhető magatartásmintaként értelmezi: „Mily rendítő nagyság ez a nyugodt elszánás, szemben a végzettel! A drámai hős felidézi a sorsot maga ellen, daczol, küzd vele, s e küzdés alatt bámulatos erőt fejt ki; de mihelyt a fátum legyőzhetetlen voltát megismeri, azonnal zsiszbad erélye, vergődik ugyan még, de csak magát hálózza be vergődése által, s küzdelme nem küzdelem tovább, hanem a haldokló vonaglása. Ellenben az eposz halálra jegyzett hőse már az első percztől megadja magát a sorsnak; de éppen e megadás által tünteti ki nagyságát. A veszély a halál bizonyos tudata nem csüggeszti el, egy perczig sem gátolja működését, de sőt növekszik erélye, a mint közelebb közelebb jut az örvényhez. [...] Szóval, a tragikai hős bátor a sors ellen, míg leküzdhetőnek hiszi; az eposz hőse bátor *noha* nem hiszi annak.”⁶²

Dávidházi Péter nem jogosulatlanul nevezi az eposzi hőst istenítő „dicshimnusz-nak”, illetve egyfajta vágyott „önarcképnek” Arany idevágó nézeteit.⁶³ Ugyanakkor mintha az eposzi hős különösen etikai értelmű megítélésében valamifajta változást fedezhetnénk fel az 1854–55-ös és az 1859-es megnyilatkozások között. Arany Tompának írt 1854. okt. 18-i levelében végső soron „betegség” következményeként értelmezi saját eposzi hős voltát: „...én igazi *eposzi* hős lettem, ki szabad akaratából nem működik, s csak addig mehet, meddig egy fensőbb hatalom bocsátja. E fensőbb hatalom az én örök tépelődésem, határozatlanságom, & c. szóval betegségem. Mert betegség ez, édes Miskám: tudom napját és óráját, mikor beköszöntött. Azóta más vagyok, egészen más...”⁶⁴ A legszembetűnőbb különbség, hogy ekkor még a *cselekvés* fogalmát a szabad akarat meglétéhez köti, és ezzel csakis a drámai hős attribútumaként tudja azt elgondolni. Más szóval az a *cselekvés*, amely nem az egyén szándékából ered, igazából nem teljes értékű; úgy tűnik, hogy Arany ekkor még nem talált rá arra a lehetséges válaszra, amely az eposzi hős küzdelmét – éppen reflektált reménytelensége és végzetszerűsége okán – etikai értelemben magasabbra helyezi, a változtatni akaró és a változtatás lehetőségében hívó drámai hős küzdelménél. Az eposzi hős reménytelen küzdelme ugyanis valami nálánál magasabb célért és valami rajta kívüli erő felhatalmazásával zajlik, míg a drámai hőst legfeljebb önnön céljai vezérelhetik.

Az apa *szolgálat*a a művésszé válás hübriszként lelepleződött vágyát váltotta föl az életírásban, és mint erősebb törvény amaszt lényegében elfojtani látszott: „Ez idő alatt, 1836–1840, nem szüntem meg folytatni olvasmányaimat, de inkább csak szórakozásból, mint ábrándos céljaim létesítendő, melyekről, ha nem mondtam le végkép, nem volt reményem őket valaha elérni.” Gyulai a maga életrajzában átírja Arany szövegét: „Ez idő alatt 1836–1840 nem szűnt meg folytatni olvasmányait, de inkább csak szórakozásból, mint művészi vagy írói törekvésből, melyekről végképp lemondani látszik.”⁶⁵ A változ-

⁶¹ Arany: *Széptani jegyzetek*, Arany, [é. n.], 1543. o.

⁶² Arany: *Zrínyi és Tasso*, Arany, [é. n.], 194. o.

⁶³ „Lenyűgöző jellemzés, valóságos dicshimnusz az eposzi hőshöz, de ha jobban megfigyeljük, önarckép és vágyalom egyszerre.” Dávidházi Péter: *Hunyt mesterünk. Arany János kritikai öröksége*, Budapest, 1994. 139. o.

⁶⁴ Arany Tompának 1854. október 18. *AJÖM* XVI. 493. o.

⁶⁵ Gyulai, 1858. 234. o.

tatás csak árnyalatnyi ugyan, de leleplezi Gyulainak azt a törekvését, miszerint olyan hőst szeretne kreálni saját elbeszélésében (ezt persze az eredeti önéletrajz is megengedi, sőt részben sugalmazza is) aki nem saját akaratából, hanem valamiféle kiválasztottság okán lesz íróvá. Ez igen szépen látszik az *Emlékbeszéd* bevezető sorainak anaphorikus szerkezetében: a Ki gondolta volna..., a Ki jósolta volna meg..., Ki hitte volna..., a Ki remélte volna... formulában. Ez a kultikus cselekményesítés nem Gyulai „találmánya”, hiszen nem egyéb ez, mint az eposzi hős *elhívásának*, valamifajta kívülről jövő *megbízásnak* és egyben *felhatalmazásnak* az alapstruktúrájára referáló képzetek komplexuma.

Az *Önéletrajzban* az olvasás marad az irodalommal kapcsolatos ambíciók metaforája, hiszen az olvasás passzív cselekvésként aposztrofálódik, s így az irodalomtól való távolodás első fázisát jelöli. Az irodalomtól való elszakadás következő stációja a házasság, amelyben az olvasásról való lemondás szimbolizálja a teljes szakítást az irodalommal és vele az „ábrándos vágyakkal”: „Mindez házasságomig tartott, akkor fölvettem magamban, nem olvasni többet, hanem élni hivatalomnak, családomnak, lenni közönséges ember, mint más.” A nagy emberré válás és a család ellentéte nyilván azoknak a romantikus toposznak a hatását mutatja, amely a zsenialitást csak a gyorsan eléggő, elhivatott művészfigura megkonstruáltságában tudja elképzelni. A család és a zsenialitás egymást kizáró ellentéte igen gyakran kerül elő Petőfi és Arany levelezésében,⁶⁶ természetesen Petőfi zsenialitását bizonyítandó.⁶⁷

Ugyanakkor az eposzi hős sorsa determináltságánál fogva mindig beteljesedik, nincs esélye kikerülni végzetét, nem áll módjában, hogy a kapott feladat teljesítéséről lemondjon. Arany önéletrajzában a hivatásra való ráismerés katalizátora – bizonyos értelemben a deus ex machina funkcióját⁶⁸ is betöltve – Szilágyi István lesz: „Barátom, később asztali társam, tehát mindennapos vendégem lévén, természetes, hogy a társalgás legtöbbször irodalmi tárgyáról folyt. Ő minden könyvet, ami szeme elé akadt, hozzám hozott, kéretlen, sokszor tukmálva, ellenemre.” Szilágyi István alakja igen sokféle értelmezést kap a későbbiekben. Arany Petőfihez írt első levelében még egyértelműbben fogalmaz, mint a későbbi *Önéletrajzban*: „...talán sohasem érinték vala lábaim az írói pályát ha a sors iskolatársamat Szilágyi Istvánt nálam két évig mindennaposná nem teszi.”⁶⁹ Petőfi válaszában a „gondviselés eszközének” nevezi Szilágyit: „Eszköz volt ő a gondviselés kezében, melly ha elrejté is gyöngyeit, rendel számára halászatokat, kik azt fölhozzák.”⁷⁰ Kertbenynél egyenesen „csábítóként”, „kisértőként” szerepel: „Arany kezdetben inkább kerülte, mint kereste, mert sejtette, hogy Szilágyi még visszacsábíthatja az irodalomhoz. [...] Arany – saját szavai szerint – úgy járt, mint az iszákos em-

⁶⁶ „Ezért nem is házasodom, mert megeshetik, hogy a mit nem akarnék, özvegyet és árvákat hagy-nék magam után. Nem házasodom, barátom, pedig hejh be képzelem, milyen szép lehet az a ház-asélet, milyen boldog lehetsz te benne!” (Petőfi Aranyhoz 47. február 23.) *AJÖM* XV. 57. o.

⁶⁷ 1848. január 7. Arany Petőfinek: „Napjaimat kénytelen vagyok a hivatalnak, estémet családom-nak szentelni, s így csak reggelenként van egy fél óráim. [ti. a Toldi estéjének írására]” Az első le-velében írja: „Parlagi muzsám, mint együgyű porleány elpirul a dicséreten s összefüggéstelen sza-vakat rebeg”, vagy ugyanitt később „Hogyan érdekelhetnék Önt az én hétköznapijaim?”, ennek a szerénykedő formulának a kissé ironikus változatával él a 47. május 27-i levélben: „milly szeles vagy, milly gyermekesen viseled magadat dicsően kivitt fénykörödben, mint nem tekintesz le büszkén Parnasszod légzetes (luftig) tetejéről az alant négykézláb mászókra etc.” *AJÖM* XV. 98. o.

⁶⁸ „...minden kor és minden eposzíró föl-föl lebbentik a jövő események fátyolát, meg hagyják olykor pillantani a damoclesi kardot, mely e vagy ama hős felett függ. Ez két módon történik. Vagy jóslat, isteni kijelentés stb. által, ekkor fatum s a hős maga végzettszerű; vagy egyenesen a költő által, mit főnebb epikai előlegzésnek (anticipatio) mondék...” Arany János: *Zrínyi és Tasso*, Arany, [é. n.], i. h.

⁶⁹ Arany Petőfinek 1847. febr. 11. *AJÖM* XV. 53. o.

⁷⁰ Petőfi Aranyhoz 1847. febr. 23. *AJÖM* XV. 57. o.

ber, aki bár erősen elhatározta, hogy többé nem iszik, mégis, mihelyt egy csepp ital éri ajkát, ismét visszaesik régi bűnébe...”⁷¹ Gyulai életrajzában ugyancsak egyfajta „kísértésként” aposztrofálja azt a hatást, amit végső soron Szilágyi István fellépése váltott ki, bár ő már itt is – az Emlékbeszédben pedig még erőteljesebben – vitatja, hogy egyedül Szilágyi töltené be a „lélekvezető” funkcióját. Az Emlékbeszédben írja: „De az ösztönzéseknek csak annyi hatása volt [Kiem. tőlem – M. R.], hogy Arany megtanult angolul [sic!], fordított valamit Sophoclesből s néhány alkalmassugallta költeményt írt, inkább időtöltésül, mint komoly célból. Így keletkezett 1845-ben egy satirai költeménye hexameterekben Elveszett alkotmány címe alatt, minden terv nélkül kezdve.”⁷² Szilágyi István érdemeinek kicsinyítése – tulajdonképpen az Önéletrajz intenciójának ellenében – Gyulainál azt a célt szolgálja, hogy Petőfi közvetlen hatásából eredeztesse Arany igazi íróként, a *Toldi* írójaként való fellépését: „Petőfi sikere fölbátorította s meg volt győződve, hogy Petőfi *János vitéze* után ő is merhet egy naiv költői beszélyt...”⁷³ Ez a tétel – Petőfi és a *János vitéz* döntő befolyása a *Toldira* – magától értetődő természetességgel hagyományozódott tovább, holott például Arany önéletrajza egyáltalán nem említi, sőt Gyulai első életrajza is inkább Petőfi versengő féltékenységről beszél: „Petőfit, ki már akkor híres költő volt, sérté e nagy dicsőítés s olvasni kívánta a kéziratot.” Igaz, alább megjegyzi (Arany levelében semmi nyoma ennek egyébiránt), mintegy megelőlegezve későbbi koncepcióját: „A nép dalain, meséin csüggő naiv műzsája félt az irodalomban megszólalni és elrejtőzött. Alkalmasint Petőfi lírai szerencséje bátorítá föl.”⁷⁴ Gyulai története természetesen egy olyan átfogó irodalmi fejlődési sorba igyekszik integrálni Aranyt, amelynek a népi alapú nemzeti irodalom kialakulása a célja: „Valóban Arany utolsó képviselője azon nemzeti iránynak, mely költészetünkben egy félszázad alatt teljes kifejlésre jutott. Kisfaludy Károly, Vörösmarty, Petőfi, Arany széle értelemben mind ugyanegy korszak szülöttei s csak a fejlődés különböző stádiumait jelölik.”⁷⁵ Ebben a fejlődési sorban mintegy kvázi-organikus kapcsolatot kell teremteni Petőfi és Arany között, erre szolgál a Petőfi-hatás pozitív irányú felnagyítása, és ezért nem tulajdonítható döntő hatás Szilágyi Istvánnak, akinek Petőfi költészetéről igen rossz véleménye volt.⁷⁶ Holott az önéletrajzban Petőfi neve csupán négy alkalommal szerepel, és ami ennél is érdekesebb, hogy sohasem hangsúlyos helyzetben. Vagy legalábbis nem azzal a súllyal, amelyet a recepció által keltett várakozás megkövetelne.⁷⁷

Szilágyi hatására a már az olvasással is felhagyni látszó költő újra az „olvasás ragályába” esik, azután pedig feltartóztathatatlanul az eposzi cselekvés kényszerű felvállalásáig jut, amely a *Toldi* megírásában realizálódik. A *Toldi* megírása és annak sikere új fejezetet nyitott Arany életírásában is, hiszen a „közönséges ember”-t a közönség / közösség, nyilvánosság emberévé avatta. A *Toldi* olyan kezdőpont, amely egyben határt is képez az addigi és az azt követő életút között. A határ itt éles szakadásként artikulálódik, mint-hogy nem összeköti, hanem elválasztja egymástól az élettörténet *Toldi* előtti és utáni szakaszait. Mintha a *kiüldetés* elfogadása, a sors determinálta életút felvállalása egyben lemondást is jelentene a személyes létről, vagyis az eposzi hős maga alá gyűri a közönséges embert, de nem tudja maradéktalanul helyettesíteni. Arany valószínűsíthető ön-

⁷¹ Kertbeny, 1851. *AJÖM* XV. 687–688. o.

⁷² Gyulai, 1883. 279. o.

⁷³ Gyulai, 1883. 280. o.

⁷⁴ Gyulai, 1858. 236. o.

⁷⁵ Gyulai, 1883. 275–276. o.

⁷⁶ Vö.: Szilágyi Arany 1847. ápr. 9. *AJÖM* XV. 81. o.

⁷⁷ Ez az írás egy nagyobb tanulmány sorozatba illeszkedik, amelynek az Arannyal kapcsolatos diskurzus a tárgya, a Petőfi–Arany viszonyoknak egy külön dolgozatot szentelek, ahol részletesen foglalkozom majd ezzel a kérdéssel.

szemléletének kettőssége amelynek a *meghasonlás* lehetne a kulcsszava, szintén a *Toldi* megszületéséhez kapcsolható, hiszen onnantól kezdve a közösségi és az intim szféra összecszegeztethetetlennek bizonyuló kettősségében őrlődő szubjektum történetét követhetjük nyomon: „Most meg vagyok hasonolva enmagammal: örömet visszaternék a régi ösvényre, de nem lehet többé. Oh! Barátom, ha én Toldi-t nem irtam légyen: nem volnék most vagabundus.”⁷⁸ A „vagabundus” mint az otthontalanság, gyökértelenség metaforája a *Toldi* megírását egyfajta mitikus romlástörténet kezdeteként jelöli meg, amely után a „nem az vagyok, aki voltam” panasza váltja fel a „lenni közösséges emberré, mint más” programját.

⁷⁸ Arany János Tompa Mihálynak 1853. június 28. *AJÖM* XVI. 252. o.

Alvó pásztor a legelőn, Szék, 1973

MILÁN A VILLAMOSON

Füst Milán: Teljes napló

„Emlékezteté desztillálni szándékom...”

(Petri György)

„...megmondhatom hát neked, hogy ebből származik az igék feltételes módjának múlt időben való használata is. Mi lett volna, ha lett volna, – én ezen a címen értekezést is akarok írni. – Jól teszed, ha írsz róla, – felelte az agg, – mert ez maga a meddőség. Semmi se származik belőle, csak bánat és bánat. Életünk irracionalitásának egyik jelképe éppen ez.”

(Füst Milán: Ez mind én voltam egykor)

„Az illető így szólt: – Én az egész dolgot Patzeugel Jánoska kisasszonytól teszem függővé. – Viszont milyen dolgot? Nem volt itt semmiféle dolog. S ha hozzávesszük ehhez, hogy ilyen nevű hölgy nem is létezik talán... Majd: – Oh van szerencsém, – kiáltott fel olykor, – van szerencsém. Maga az Patzeugel Jánoska kisasszony? – Pedig nem is volt telefonkagyló a kezében. – Ezt az egész dolgot Snethlage kapitány nem engedi meg és Patzeugel kisasszony sem, – kiáltott bele a teljes magányba. – Hát nem örült az ilyen ember? – kérdezzük az olvasótól. – S meg kell vallanom, én vagyok ez az ember.”

(Napló, 1942, 543. o.)

„S milyen dologról volt itt szó? – ismételjük el a kérdést. A dolog csak annyi volt, hogy válni szerettem volna a feleségemtől. S hogy mért? Semmi költészet benne, – ez volt a végleges panaszom. S mármost ki volt ez a Snethlage kapitány, akinek panaszkodni akartam? Megintcsak senki, valljuk meg az igazat. S mármost lehet az boldog ember, aki ilyen beszélgetésekbe bonyolódik? Aligha, – ezt is ideírhatjuk most mindjárt, az elején.”

(Napló, 1942, 543. o.)

Patzeugel Jánoska kisasszony és Snethlage kapitány között nem jöhet létre kapcsolat, ők – egy és ugyanazon pillanatban – egymástól teljesen függetlenül tárgyalnak az íróval az üres dolgozószobában 1942 komor telén, miközben dül a második világháború, holott talán fontos lenne, hogy a feleségétől való válás bonyolult kérdéseit, így, ahányan vannak, tisztázni tudják. *Függővé tétel, magány, panaszkodás, költészet, örület, boldogtalanság* – ebben a kis képzeletbeli (és a képzelet működéséről szóló) szarkasztikus és mégis patetikus önportréban Füst Milán naplójának szinte valamennyi kulcsszava jelzésszerűen felbukkan, na persze a végére tartogatott szó (az ellenkező értelmezést is nyitva hagyó negáció), az „*aligha*” mondja ki talán legpontosabban a szerző bonyolult és végső soron kimondhatatlan viszonyát teljességhez és boldogsághoz. A nagy panaszkodóban, ahogy múlik az idő, csupa boldogsághoz és nagy kielégüléshez hasonló vibráló érzést vált ki a teljes kétségbeesés,¹ a csömör

¹ „Boldogító úgy sírni, hogy az ember elalél. Sírni, siratni – ebben nagy, forró boldogság van.” (1916, 231. o.) – A kötet számát nem jelzem, mert az évszámból adódik, hogy az első vagy a második kötetben található a szöveg: az első kötet 1914-től 1923-ig tart, a második 1923-tól 1944-ig, valamint itt találhatók Füst korai naplóinak („Jegyzetek 1905-ből”, „Húsz éves korom jegyzetei”, stb.) késői átdolgozásai is.

vagy öngyűlölet, agyondolgozott mondatai lüktetően elevenek, töredékességükben is a teljesség érzetét keltik, modorossága maga a természet, hóbortos helyesírása pedig jobban őrizi egy egyszer volt lény hanghordozását, mint a fonográf.

Mivel naplóírói módszere – legalábbis a kezdetekben (és semmi sem utal arra, hogy ezen a módszerén lényegesen változtatott volna) – az, hogy valahonnan, egy kisebb alakú noteszből, papírfecniről, számla hátoldaláról *bemásolja* egy úgynevezett „kisnaplóba” azokat a szövegeket, amelyeket első hallásuk vagy elgondolásuk pillanatában nagyon gyorsan rögzített, akár társalgás közben is,² s a nagyobb naplóba való beírás közben máris javít rajtuk, korrigálja, kontrollálja őket, *íróként* foglalkozik velük (mondhatni *ideiglenesen véglegesíti* őket, távolabbi publikációjukra is gondolva, amikor majd tovább fogja csiszolni mindezt – a panasz zord „véglegessége” finom utalás az időlegességre), azt kell gondolnunk, hogy valamiért fontosnak tartotta kikalapálni az örökkévalóság számára ezt a bolondos kis pszichológiai szkeccset.³ Mindenesetre kéjesen rögzíti e párbeszédet képzelete „talán nem is létező” fantasztikus teremtményei és önmaga között („Semmi sincsen egészen úgy” – végül is ez a Hábi Szádi-könyvek nyitó tétele, és ehhez ő tartotta magát), ráadásul úgy tesz, mintha ez a bekezdésnyi csapongás egy megírandó mű nyitánya lehetne. Nem lehet nem észrevenni a *Feleségem története* nem sokkal korábban befejezett fáradságos munkálatainak utóhatását a szövegen: az író némely jegyzeteiben mintegy kiáztatja magából a hét éven át írt és ebben az évben publikált regényt, habár a „semmi költészet benne – ez volt a végleges panaszom”, sok-sok naplójegyzetét figyelembe véve valódi panasz is lehet feleségével, Helfer Erzsébettel szemben, aki, ellentétben Patzeugel Jánoskával, nagyon is létezik, akitől éppen *függ*, és ennyiben – talán igazságtalan és könyörtelen – élettrajzi adat, mellesleg a házasságuk nagyszerű működésének egyik titka, tehát éppen nem a válásra ösztökélő dolog.⁴ Erre a bizonyos személyektől való *függésre* mint Füst Milán egyik legfontosabb létélményére és napló-témájára még visszatérünk. Mondhatni mi is függeni fogunk ettől a függéstől.

Fura dolog: ha Füst viszonylag sokat foglalkozik is a naplóban megjelent vagy éppen íródi műveivel, és be is másolja néhány versének első változatát – egy-egy terve, ötlete, novellakezdeménye, dialógustöredéke mellett leginkább a már megírt műveivel szembeni kortársi reakciókat rögzíti pedáns, sőt mazochista aprólékossággal, főként a *Boldogtalanok*-ra, a *Catullusra* és a *IV. Henrikre*, valamint a *Feleségem történetére* vonatkozó dicsérő és kritikus megjegyzéseket,⁵ olyan emberként, aki egyszerre dolgozik kőkeményen azon, hogy

² „Sötét az íróasztala is, gondosan kulccsal van zárva, naplójegyzetei szunnyadnak benne, azok a díszesen kötött, rézkapoccsal is ellátott vastag kötetek, melyeket jegyzési kényszere folytán korai ifjúságától fogva ír, emberekről és állatokról, zenéről és utazásairól, mindenről, ami eléje került élete során. Szeretne feledni. Nem tud. Emlékeznie kell mindenre, mégpedig pontosan. Egyszer valaki éjjel sürgős-levelet kapott tőle, melyben arra kéri, hogy postafordultával értesítse, mit felelt ő az illetőnek egy kérdésére három és fél esztendővel ezelőtt, nyáron, a Duna-parton, amikor együtt sétálgattak.” (Kosztolányi, Nyugat, 1934/7)

³ Ha játékos névelanalízissel próbálkozhatunk: Patzeugel Jánoska nem más, mint a sokszor elképzelt *hímzős* partner, aki mégis *elpaccolja* a dolgokat, aki miatt elszűrődnek a dolgok, Snethlage kapitány pedig maga a fokozódó szükséghelyzet (németül: Notlage, régies helyesírással Nothlage).

⁴ „...Nincs benne zene, – nincs pénze, nem jó háziasszony, nem rendes, nem szorgalmas, – ízlése sem jó, – nem szép, nem eszes, nem szerez érzéki boldogságot, nincs kedélye, társaságban esetlen, nem bájos, – mondja az ördög... Mije van? Csak a jósága!” (1924, 116. o.) – írja házasságuk második évében. Érte rajongó tanítványai közül az egyik feleségül ment hozzá: a függés fordult meg tehát. Füst Milának komoly létszükséglete volt, hogy olyan emberektől függjön, akik bizonyos tekintetben ugyan fölötte állnak, de minden más szempontból kinszenvedés a velük való együttlét – a naplók első két évtizedében az anyja és a költő korán elhunyt apját helyettesítő, félistenként tisztelt (később megvetett, de örök mesterének) tartott Osvát Ernő, második két évtizedében pedig Helfer Erzsébet az, akitől való tényleges függése (a házasságuk) ugyanakkor mérhetetlen indulatrohamok okozója is.

⁵ Az *Advent*, a *Szakadék*, az *Aranytál*, a *Nevetők* is sorra kerül.

műveit befogadják, és olyan emberként, aki művészetét valóban tökéletesíteni akarja, vagyis külön módszertana van a művei befogadására vonatkozólag, arra, hogy ezt miként kell kezelnie, saját viselkedését, a többiek hozzá való viszonyát megpróbálja (igaz, sikertelenül) irányítani, ám ugyanakkor rögzíteni is kívánja kortársai meg-nem-értését, későbbi önigazolás céljára, és végül: pepecselve, kéjjel ábrázolja a saját – leginkább irigységből, féltékenységből fakadt, gyűlölethez hasonló – elementáris indulatrohamait, amelyeket a munkáival (vagy a kortársak sikereivel) való irtózatossá lelki tusakodás közben érez.⁶

Paradox jelenség, hogy bár többek között nyilván azért kezdte vezetni a naplóját – s az első években a gyorsan odavetett, rövidítésekkel teli mondatok után nagy sűrűséggel feltűnedező „(R.)”, azaz „regény”, és „(Dr.)”, azaz „dráma” jelek is erre utalnak –, hogy gyűjtőmunkát végezzen, témákat gyűjtsön, végül megírt jelentősebb művei mintegy *kívül* maradnak e naplókra (leginkább talán a IV. *Henrik* szerepel benne, de az is mintegy beleillesztve, mint egy foglalatba, a naplóba, nem igazi munkanapló ez tehát). Mintha e naplót szándékosan a művek *mellett* vezetné, külön szabályok szerint, önmagáért: a nagy ötleteket sohasem itt fejleszti ki, és amelyik ötletet ide beírja, azt ritkán valósítja meg (mintha az ötlet beírása már maga elég volna, az ötletszerűség ábrázolása), de ha mégis foglalkozik vele, akkor – a napló teljes terjedelmét tekintve nem is olyan sokszor – leginkább könyörtelen szellemkritikai és esztétikai teherpróbának veti alá, de inkább vesztetül vív vele, birkózik, mint Jákob az angyallal, küzd, akár egy láthatatlan ellenféllel, a formával, de leginkább *ezt a küzdelmet akarja rögzíteni*, hogy micsoda vérveritűes, gör-

⁶ A napló legelején, az első oldalon: „1914. ápr. 20. Álmomban dühöngési rohamom volt – mi ez? Beidegződik a dühöngés, végleges betegséggé lesz? Ordítottam.” (A „Teljes napló” elején – valójában Füst már 1904 óta vezet a naplóját, de az első tíz év anyagából csak későbbi átiratai maradtak meg, tehát a „Teljes napló” joggal kezdi az 1914-es bejegyzésekkel, melyeknek jellege még némileg elüt a későbbi, folyamatosan feldolgozott jegyzetektől – még sűrűbben találkozunk konkrét dátumokkal, később már többnyire csak havonta, a hónap első napján írja be a dátumot, amikor rendezi az előző hónapban felgyülemlett jegyzeteket, a kapcsos könyvek pedig nem annyira naplóként, mint inkább gondolatok gyűjtőedényeiként szolgálnak – ezért ahol nincs külön nap megjelölve, ott az évszám mellett mindig megadom az oldal számát is.) „1914 ápr. 22. Anya: Maga ezt eldobja? – Hogy szabad ezt eldobni? Keres valamit, h. haragudhasson. Ilyesmit csak nem dob el. Kár az ilyesmit eldobni. – Anya: A dühre praedestinálva jár-kel... Üres az élete különben...” – írja az anyjáról (és magáról). Tíz évvel később ez már így módosul (a feleségével való egyik veszekedés után): „A természetben mindenütt viharok, – a lélekben is szükségyszerű!” (1924, 114. o.) – szokása szerint egyre tágitja, filozófiai érvényűvé teszi alkatának ezt a sajátos momentumát, amely nyilvánvalóan az anyjával való nagyon szoros, fülledten szoros és függő kapcsolata révén égett bele lelki alkatába („Ha ingerelnék, nagy kéj teljesen kíméletlen dolgokat mondani [anyám tulajdonsága.]”) (1915–1916, 162. o.) „Egy ilyen vita anyával teljesen beárnyékolja egész napomat. Ölni képes indulat: káromkodás előbb – neki tudtam volna menni anyámnak – bejött aztán: menj ki, ne is lássalak, mert a fejedhez vágom az egészet, – aztán káromkodó toporzékolás: az istenedet, menj, mert megfojtalak. Menj innen: disznó, disznó! – Nem volt semmi tárgya a veszekedésnek: egymásra mordúltunk, mint a sakálók.” (1915–1916, 174. o.) Ez lesz végül alkotás-lélektani princípiummá: „Csak az indulat tudja kilöki belőlem a mondanivalót.” (1918, 406. o.) A dolognak etológiai alapot is akar adni: „Ne feledd, az oroszoknak muszáj megennie áldozatát... úgy tesz, mintha haragudnék arra, amit megöl! – Oh, ismerlek, ravasz természet.” (1937. január 1-jén) Ezt az indulatosságot gondosan átépíti a feleségével való kapcsolatába: „Rettentő indulatok dolgoznak megint bennem... Vannak napok, hogy egy kitörés nem is elég... többször keresem az alkalmat, hogy dühönghessek. – Az indulat néha melanchóliába hajt: – valóságos melanchóliás rohamaim vannak... s ami még nagyobb baj: – semmi hajlamot nem mutatok, hogy uralkodjam magamon, – egész oda adom magam a semmiségek nyomán támadó szenvedélyességnek... Szívdobogás, reszketés kíséri az ilyen rohamot, – majd kiugrik a szívem ilyenkor... – Ha ő nem volna oly türelmes, oly szelíd, oly csendes, ha nem alkalmazkodnék mindenben hozzám: – egészen csúnya élet kezdődne, – csúnya torzsalkodások... Mások előtt sem kímélem: s csúnya hangon, a másoknál megszokott undok jeleneteket provokálom... kuss! – mondtam neki, – aztán pofont ígértem neki...” (1924, 87–88. o.), és később, önkínzó

csös és izzadságos dolog ez: a jegyzetek arról szólnak *ahogyan* dolgozik, nem arról, hogy *mit* csinál, és valójában ezekben a formára vonatkozó jegyzetekben is inkább a saját *jellemét*, mint a művek *jellegét* elemzi (a kettő nyilván át is fedi egymást).

De nem is életrajzi e napló. Füstnek úgy sikerül életrajzát kiiktatni az életéből (legalábbis ez egyik nagy ambíciója, nem hisz az életrajzokban), hogy a művei a lényének szinte fizikai részévé válnak, részben a velük való bívelődés, részben a tőlük meg-nem-szabadulni tudás által (Füst híres vers-kijavító – van olyan verse, amihez háromszor-négyszer is viszszaír, évtizedek távolából is). Amit a művek hibájául felró, azt mind saját jelleméből vezeti le (és talán joggal), jellemének viszont nincs története, mert, legalábbis a bejegyzések tanúsága szerint, semmit sem változott a negyven év alatt. A napló tehát nem művekről, hanem egy gondolkodásmódról szól, nem műveket tartalmaz (bár van benne vagy harminc elsőrangú novella- vagy kisregényrészlet, amelyek egy részét én magam is szívesen megírnám), hanem létfilozófiát, nem életrajzot, hanem olyan eseményeket, amelyek egy világnézethez kapcsolódnak: a benne található minden kisszerű személyeskedés avagy patetikus önmarcangolás a szerző létfilozófiájának kifejtéséhez szükségeltetik. Maga a kifejtés a filozófia, az, *ahogyan* egy módszer állandóan demonstrálja önmagát. Ennyiben ez a napló páratlan valami. A nagyon személyesnek és nagyon személytelennek szokatlan arányú összeillesztése. Ő mindent egybeletartott. A szinte gyermeki irigység és a haláltól való félelem az a láng, ami kiegészíti a salakot gondolataiból.

Füst *filozófiája* van ebben a naplófolyamban rögzítve, és semmi esetre sem a napokra lebontott életrajza, és ha valaki meg akarná írni Füst Milán életét, e naplókat csakis kiegészítésként használhatná, és nagy-nagy óvatossággal ajánlatos, sok-sok tényellenőrzés. Aki magu-

őszinteséggel: „Mihelyt kilátás van, hogy jobbra fordulhat az anyagi helyzet... hogy én kereshetem a pénzt: ez feltámasztja a poklot bennem. És én figyelem! – Gonosszá leszek, – rossz emberré!... A pénz – a pénz, – ez a pokol... A gondolat, hogy *én* tartanám el, – rossz a tesz.” (1924, 116. o.) „Először van az ingerültség, – a harag, az idegek fáradtsága – s ebből fakadnak az ingerült álmok. Anyám és E. alakja mindenféle formában... S főleg a régi lakás körül – hogy vissza kell kerülnöm a Dohány utcába. (Ez a szegénységtől való félelem egy álom-formája.)” (1925, 167. o.) A pénz, illetve a pénzzel való személyes bánásmód itt a természetfilozófiai és az önelemző elmélkedéseknek egészen sajátos összekötő anyaga, katalizátora, és a Füst-filozófia egyik kulcsfogalma: a „pazarlás”, a természet szükségszerű és mégis felfoghatatlan „ökonómiaatlansága” kapcsolódik vele össze, míg el nem jut egészen az *Ez mind én voltam egykor* gyönyörűen cizellált nagyjelenetéig (144–169. o.), amelyben mestere és egyben fő ellenfele, Osvát (ott valamiért úgy hívják: *Baba Alhabbal*) és közte zajlik több folytatásban nagy beszélgetés (a naplóban ugyanezt a vitát lásd 1924, 95–98. o.), ahol a sokáig irracionálisan tisztelt és fokozatosan ugyanilyen szélsőségesen meggyűlölt Osvát erkölcsi nihilizmusával (és életélvezetével) próbál egyfajta (puritánabb, korlátokat szabó, részvéten alapuló) etikát szembeszegezni, de a szenvedélyes düh alapja mégiscsak az, hogy éppen az ő nehezen megszolgált, tőle kölcsönvett, de soha meg nem adandó pénzéből *pazarol* az a „parazita természetű ember” (*Ez mind én voltam egykor*, 145. o.), lásd, napló, 96. o.: „az esztelen pénzszerzés nekem ellenszenves” – tehát a pénz „helyes” felhasználása egyfajta lehetséges etika alapvető példázatául is szolgál. Rengeteg apró megjegyzése van arról, hogy milyen szívesen lopna, mennyire szeret kapni, milyen nehezen ad, hogy milyen bonyolultan tud nyereségeket veszteségekké stilizálni. Ugyanakkor a pénz a külső siker (a szerencse) titokzatosságának egyik negatív szimbóluma, amikor Füst éppen nála nagyobb fényben fürdő kortársai szerinte értelmetlen és mindenképpen züllést jelző – lásd leginkább Karinthy, Kosztolányi, illetve később Déry, Illyés – anyagi-társadalmi sikereit szemléli fogcsikorgató irigységgel. Az anya (sikerre és karrierre ösztönző, vagyis megalkuvást sugalló) jótanácsai, a szűkös együttélésből fakadó dührohamok, a vérverítéssel megkeresett és végül rosszul befektetett vagy elszórt pénz, a pénzhez kapcsolódó társadalmi státusz, a gyors vagyonszerzés állatias, természeti ereje, illetve a pénz és siker tehetetlen elirigylése másoktól (hogy ő soha el nem érheti azt, amit ők, azt a *rangot*, ez metafizikai többletsúlyt kölcsönöz a soha el nem érhetőnek – innen fakad, a rangra sóvárgásból, a személyes én egyetemes érvényűvé fokozásának igényéből a „király” jelentőségének és szerepének misztifikálása is): mindezek aprólékos írói módszertanná érlelődnek, lényegülnek át Füstnél.

kat az eseményeket akarja megszüntetni, hogy beleolvashassa őket világnézetébe, az események külső formáját nehezen tudja majd kezelni. Az események időrendje is felborul, erről árulkodik egy beírás címe anyja haláláról: „Szegényem halála előtt. (*Utána írtam.*)” (1915–1916, 158. o.) A sok ismétlés is okozza, hogy az események kronologikussága állandóan sérül. A naplókából megtudunk róla ezt-azt, például a találkozásairól, beszélgetéseiről, véleményeiről, utazásairól (az Olaszországban és Németországban tett ismételt utazásai, a nászút vagy a darabjai bemutatása érdekében, netán primer gazdasági céllal tett berlini, bécsi utazások, a baden-badeni Grodeck-szanatóriumban való tartózkodás minden alkalommal nagyon pozitív cezúrát jelentenek a napló jellegét tekintve: egyrészt utazásain elfogulatlanabb és objektívabb megfigyelőként és leíróként lép föl, másrészt gondolatai ezek után színesebbek, érettebbek, szemléletesebbek [idézhetőbbek] lesznek, a naplófüzetek monotóniája valamennyire enyhül, pontosabban magasabb szintre emelkedik), sok mindent megtudunk szerelmeiről, házasságáról, barátairól, rengeteg baráti vallomás kerül a naplóba, rengeteg intim anekdota és privát történet, és mégis folytonos hiányérzetünk van, mintha az író, mindig csak egyetlen, számára éppen fontos vonatkozását akarná ábrázolni ama bizonyos „napi eseménynek”, amely a dokumentálást szükségessé tette. Például nem tudunk meg egy elégbévigő részletet belőle: hogy 1938-ban katolikus hitre tért.⁷ Ez is egy olyan tény, amelyet, úgy látszik, „kifelé” titkolni kellett. Az „intim napló” Füst számára egyáltalán nem volt intim. Leírásai, mint maga is elpanaszolja sokszor, mégsem láttatók, inkább lelki ritmusokat követnek, sok-sok gondolatjellel megszakított staccatós mondatzene ez, olykor öklendéshez hasonlít, olykor kíméletlen, monoton dobszóhoz, olykor fájdalmas hegedűszólamhoz (vagy vonyításhoz), olykor zokogás, olykor üvöltés.⁸ Ha mégis ki akarnánk rajzolni a naplók egyfajta mélystruktúráját: mindenekfelett az emberi nagyság,⁹ a művészi nagyság (a siker, a szerencse,¹⁰ a fennmaradás) kérdése foglalkoztatja – ennek ellenoldalán pedig a mulandóság, a nyomorult névtelenség (ugyanaz Füst természetfilozófiai terminusaiban a *szerves* és a *szervetlen* létezés szembenállása a nagyon bonyolult (és olykor gyönyörű) szerves lét folytonos „értelmetlen” pusztulása, lebomlása és szervetlenné alakulása (például az emésztés során), a hiábavaló létezés, a „pazarlás”, az „ökonomiátlanság”¹¹ (itt, e kifejezések mentén érzékeny szálak kapcsolnak vissza pénzügyi kérdésekhez, Füst bonyolult lelki viszonyához a pénzzel, amely egyrészt az egzisztenciális bizonytalanság és szorongás szinonimája nála, másrészt komoly természet- és erkölcsi ve-

⁷ Bernáth Aurél volt a keresztapja. (Szilágyi Judit szíves közlése.)

⁸ „A legkétségbeesettebb gondolatok mélyén egy állandó dallam húzódik. Valaki azt éneklé duhajul: sárga recce. – Majd megint: Ihaj lé, de tyuhaj lé, sárga ece-rece-vica, sárga recce. S így végtelenül.” („1943., december 1-én.”) „Gondolatritmus: *teljes* kifejezésre törekvő idegbaj.” (1914, 55. o.)

⁹ „Egyszer kellene már egy kis drámát arról is írni, hogy Athén polgármestere milyen nagy úr volt, s Szókratész milyen kicsi úr. Hogy Suffolk alügyész előtt milyen mélyen hajolt meg Shakespeare, hogy Páris árvaszéki ülnöke milyen fennhéjázón bánhatott Villonnal. Ez minden hétköznapiasága mellett is érdekes és örök téma... Izgató ez, örökké izgató, ezen nem fogom tudni magam túltenni soha.” (1932, 395. o.)

¹⁰ A napló elején, 1914 és 1925 között gyakran esik szó Reiner Frigyesről, aki Berlinben nagyon sikeres és gazdag karmester: Füst úgy veszi számba volt osztálytársát, Reiner gesztusait, mint ahogyan az ősember varázsolna, mágikus jelentőséget tulajdonít minden egyes apró mozzanatnak, mintha el akarna lesni tőle valamit – ha már egyszer osztálytársak voltak, tehát *ugyanonnan* indultak. Van ebben valami megejtő, ebben a siker-fetiszmusban, valami ősi; a jegyzetektől süt a türelmetlen kapkodás, meg az áramlat, ahogyan lélegzetvisszafojtva figyel, hogyan valóítja meg egy másik ember önmagát.

¹¹ „Istenem! Hiábavaló munka volt... a természet ökonomiátlanság... remekművei pusztulnak el s kezdődik minden előlről. – Legfeljebb hiába dolgoztam, hiába éltem, mint annyi más...” (1924, 78. o.) „Általában a halál az ökonomiátlanság legfőbb principiuma.” (1924, 77. o.) „Görccsös ökonomia, aminek vége: mértéktelen pazarlás, – ez a természet módja. (Felépített vegyületeket újra lebontani... Nagyszerű individuumokat elpusztítani...)” (1932, 401. o.)

tületei vannak), valamint az, hogy ebből a szervetlenből mégis megint valamiféle szubjektivitás, valamiféle „én” alakul ki, ami talán „lélek”, ami talán örökkévaló, de inkább mégsem az,¹² tehát ide tartozik a halál végső értelmezhetetlensége) – így lesz az emberi nagyság problematikája, mint egy nagy egyetemes princípium, a szemünk láttára filozófiává.

Foglaljuk össze nagyon durván (és fiktív egyes szám első személyben) a naplók fő vonulatát: nekem föltétlenül nagy magyar íróvá kell válnom ahhoz, és pedig elismert és gazdaságilag is sikeres nagy magyar írónak, („Ha újra élhetnék, – zseni szeretnék lenni.” 1926, 206. o.) és ily módon függetlennek, hogy ne maradjak egy szegény árva zsidó trafikosfiú-tanár-bankhivatalnokból afféle kávéházi skriblerré¹³ átvedlett s a perifériákon tengődő irodalmi pária,¹⁴ amolyan különcknek elkönyvelt senki – azonkívül meg is érdemelném a sikert, pedig a jellemem igencsak nagy kívánnivalókat maga után, de milyen érdekes, én épp így, ezzel a jellemmel, a fecsegő, tudálékos, szerepelni vágyó, színészkedően túlzó, túl alázatós és hipochonder alkatommal lehetek és vagyok is nagy, még akkor is, sőt akkor még inkább, ha ezt a nagyságot a világ nem ismeri el, mely elismerést bár megvetem, sóvárgok is utána, tehát el kell fogadnom, hogy a nagyságomhoz hozzátartoznak ezek a különös belém rögzült fogyatékoságok, amelyekhez már-már magam is rögeszmésen ragaszkodom, mint önazonosságom zálogaihoz, tehát szüntelen önkritikám voltaképpen csak mélyre hatoló önanalízis a mozdulatlan időben, mert lám, maguk a jellemhibák hallatlanul kiéleltetik a gondolkodásomat, és azáltal, hogy örökös sértődékenységem folytán elszigetelnek a világtól, bizonyos gondolatok végiggondolásához is feltételeket és kellő időt teremtenek, mint ahogyan az is, hogy képtelen vagyok az aktualitásokra reagálni, mintegy állandó lépészavarba kerülök a korral, az is csak azt teszi lehetővé, hogy mélyebbre tudjak hatolni benne. A nagyság hiábavalóságát a halál hirdeti, mely névteleneket és híreket egyként felzabál, elsodor, mint ahogy maga a természet is működik, mely nem ismer személyességet – s valójában a természet törvényei érvényesek a társadalomban is, gondoljunk csak a vagyonszerzők zsákmányoló technikáira vagy arra, hogy az erősebb mindent visz, vagy arra, amit például „elhangyasodásnak” nevezek: a tömegtársadalmak kialakulására és törvényszerűségeire, a szocializmus és kapitalizmus állatias szembenállására és látens hasonlóságára, s bár idealista vagyok, ami a szocializmust illeti, eszményeivel egyetértek, nem tévesztetek meg a történelmi folyamatok (mert valójában nincsenek). Ami a zsidóságot illeti, mindig is idegenkedtem saját fajtámtól, de volt, hogy valamelyik versemben – egyébként ezt is Osvát tanácsára, bár ne hallgattam volna rá! – büszkén vállaltam, csak hogy végül valamilyen eszelős csikicsukiba keveredjem, és sajátos perverzítással és egész alkalmazkodásra született alkatomnak megfelelően igazolni próbáljam az igazolhatatlant, nevezetesen a zsidók üldözését, és az autóbuszon perverz gyönyörűséget érezzek amiatt, hogy egy zsidó tölem, mint a magyar átlagpolgár képviselőjétől rettegvé fél, és ne világosítsam fel, hogy

¹² Kosztolányi halála után írja: „Hogy találkozom vele valahol? – ki van zárva. Ő az anyag és napfény egyesülésének egy formációja volt, amilyen a vizek hulláma... A hullám le hull – s a víz ugyan megmarad, de a hullám nincs sehol.” (1936, 421. o.)

¹³ „Érvényesülés!... – Igen, – a közepesek közé számítanak, dolgozhatok, írhatok, amit akarok. – Még a Nyugatban is! Ha verset írok: T. A. vagy Sz. E. verse rangsorban mindig előttem áll, – még sosem fordult elő, hogy fordítva lett volna. Ha cikket írok, – s ha a legjobban sikerül is nekem: Schöpfung, vagy Lengvelt meg nem előzhetem. – (Kosztolányi pl. most favorit lett, – amit ír, azt feltűnő helyre teszik!) – Felolvasásra sosem hívnak meg – s most már nem is fogom meghívásukat elfogadni! – – De ha véletlenül netán valami outsider nyilatkozik a magyar irodalomról: – akkor is, még véletlenül sem fordul elő, hogy engem megemlítsen...” (1925. április 1.)

¹⁴ „...Filozófusnak lettem volna való, ha élesebb az eszem, – így hát marad a kettő közötti mixtum compositum, – az esztéta, az újságíró. Hivatalba kellene járnom, vagy tanítanom, – nekem ez való, hogy polgári foglalkozásom legyen s időnként egy kicsit megpróbáljak irodalmár lenni.” (1927, 157. o.)

mi voltaképpen sorstársak vagyunk.¹⁵ És még ez is csak ahhoz vezetett, az én zsidósághoz tartozásom, amelyre mindig úgy néztem, mint véletlen és nem is annyira fontos tényezőre, hiszen én a keresztény kultúrán nőttem fel, és legalább annyira idegesítettek a zsidók, a maguk „zsidós” mivoltában, zsidós beszédükkel, izgágaságukkal és újgazdag viselkedésükkel, mint az úgynevezett úri keresztény középosztály tagjai, hogy ezzel csak még jobban elvágтам magam a világtól, és bár pokolian szenvedek ettől az elszigeteltségtől, másként nem is tudnám már elképzelni az életemet. Tény, hogy csupán akkor felelnék meg a jószág-ról és bölcsességről szőtt nagy és igaz és szent meggyőződéssel (és persze általam is elítélt szemforgatással) hirdetett eszményeimnek, ha a karakteremet is meg tudnám változtatni (nem-zsidó ugyan már nem lehetek), de hiába is sóvárgom erre, képtelen vagyok rá.

Így nőnek Füst az önmaga szüntelen megváltoztatására, a világgal vagy legalábbis önmagának önmagával való elfogadtatására tett hiábavaló kísérletei élete központi problémájává. A naplók ily módon a folytonos újrafogalmazás, a bővített ismétlés, a megismételt gondolatmeneteken belüli apró, mondhatni növényi (avagy tektonikus) elmozdulások és az újra meg újra meglelt összefüggések révén Füst Milán életmódjának, életformájának, jellemének, karakterének Möbius-spirálhoz hasonló végtelenített szalagját adják ki („...olyan..., mint a végtelen folyamatú és egyforma tenger”, írja 1942-ben, 579. o.), és amikor egy történelmileg végzetes napon (1944. március 15-én) abbahagyta a naplóírást (hozzá kell tennünk: egy levelét másolta be naplójába, tehát az ünnepélyes lezáró szövegben idéz saját magától, nem közvetlenül nyilvánul meg, és ez a naplók alapkarakterét is jól ábrázolja, a naplók ugyanis voltaképpen *Füst Milán-idézetekből állnak*, jegyzetek lejegyzéséből – az állandó jegyzetelés a gondolkodásmódját sem hagyja érintetlenül: „Óriási kényszer-képzetellenőrzés: napok után érzem, h. feljegyeztem-e valamit ide v. sem: ha igen, megnyugszom, ha nem és nem tudok róla (azt hiszem h. igen) – akkor nyugtalanul gondolok egyes gondolatcsoportokra.” [1914, 76. o.] –, s a menet közben belőlük publikált részletek pedig enyhén retusált, nem túl sok kihagyással közzétett variánsai ezeknek a jegyzeteknek),¹⁶ akkor már ez a végtelenség, ha igazából zárt rendszerre nem is változott, de afféle testreszabott örök-

¹⁵ „Önvallomás. Az autóbuszon egy kövér, tömzsi, csunya úr elterpeszkedve ült, s nem mozdult, mikor mellé akartam ülni. Kicsit túlhatározottan mondtam neki a pardont, erre észbe kapott és igen alázatosan helyet csinált. (Szegény!) De határozott szavam még tovább is hathatott benne, mert egy elég hosszú és jelentős pillantást vetett a társára (vagy talán testvére,) aki épp oly csunya, törpe úr volt és ferdén ült vele szemben a hosszú padon. Éppen Hitler diadalának napja volt. S én abban a pillanatban azt éreztem: lám, ezek zsidóverőnek néznek engem – s micsoda fölemelő érzés volt, a másik fajtához tartozni, ahhoz, amely az úr, s nem az üldözöttekhez. Azonnal egynek éreztem magam, nemcsak az autóbuszon ülő néppel, hanem a környező világgal. S elég méltányosnak éreztem magam, de azért határozott voltam, közömbös és hideg... egyszerűen én ezt gondoltam: – lám, ezek szomorúak! Bizony lehetnek is, minden okuk megvan rá. S még mindig ugyanabban a ringatózásban, bizonyos elégtételt is éreztem: no ugy-e szomorúak vagytok?” (1938, 472. o.)

¹⁶ Feljegyeztem, hogy feljegyeztem: „Nem baj, akármilyen történi, feljegyezem és rendben van.” – írja 1914-ben (85. o.). Aztán 1915 elején már újabb elveket fogalmaz meg: „Ki kell dolgoznom naplóm! A régiről csak annyit: h. a túlalázat, indulatosság és nemiség gyötrelmes korlátozására törekedett, önnevelésre és a sok beszéd ellen törekedett.” (101. o.) „Nem jó ezt a könyvet olvasni!”, írja 1916. július 3-án, mint aki állandóan ellenőrzi magát. Fontosnak tartja beleírni a *Második naplófüzet* című kötetbe, 1916. augusztus 1-én, hogy milyen könyvbe ír és miféle céllal: „Evvel a könyvvel gyerekkoromban sokat játszottam. Akadémiai emlék-album volt, apám kapta az Akadémiától – s én mint gyerek, tönkretettem. ...Egy szenvedélyem maradt: mindarról le nem mondani, mindazt rögzíteni, amit észreveszek és gondolok, – megállítani a percet: anyám halála óta, teljes egyedül-létben... ...csak akkor vagyok otthon, biztos és erős, ha jegyzeteimet írom... Ezt a könyvet talán már nem is fogom teli írni.” A naplókönyvek külseje, alakja ugyanolyan fontos számára, mint a saját arca vagy teste: „E könyv födele I. István akataskája volt valaha...” – írja 1930. június 14-én. 1919-ben már szükségét érzi, hogy *felolvasson* a naplójából a barátainak, bár a hatással elégedetlen

mozgóként működött tovább a világháború után írt műveiben, esztétikájában és mindenféle reflexióiban, amelyekre alapvetően a *rekonstruáló retrospektivitás* a jellemző, valamint az a sajátosság, hogy a személyiség mindenkor nagysága helyettesíti azt, amit egy másik gondolkodónál talán a „rendszer” szóval fejezhetnének ki.

Ugyanakkor a regényszerű mozzanatok, az élet (a tényleges életrajz, a sors vagy sorstalanság) regényszerűségének érzete fúzi össze, és teszi egésszé a részeket, pontosabban egy mérhetetlenül (fantáziavilága, de elképzelt ellenfelei sokasága által is mesterségesen) földuzzasztott *én* jelenléte: „Az énem mérhetetlen fontossága elfajzik bennem s mindent benő burjánzásával, – egy második világot teremt, amely merőben ál-képlet.” (1930, 309. o.)¹⁷ A naplókban annak tanúi lehetünk, ahogyan apró-cseprő ügyeiből, babonáiból, a személyes kudarcok és csalódások, a halálfélelem, a hipochondria kicsinyes mozzanataiból nő ki monumentális filozófiája. Hogy a kicsi és a nagy dolgok egymás mellett vannak, hogy a na-

(413. o.). 1919. június 15-én leírja, mit mondott neki egy szobrász a naplóról, amelyet immár kiadni szándékozik: „Nem tetszett neki, hogy a naplót kiadom, sokan mondták róla, hogy: ezt csak egy befejezett élet után lehet tenni...” (451. o.) De Füst nem tántorodik el: „Naplót kiadtam... szidták: ez nem mű, ilyet az ember nem ad ki, – nem kell pszichologizálni... Ez dekompozíció, nyersanyag, műhelyforgács. – Ezzel szemben óriási sikere volt: ...Karinthy (impassible magaslát.) Lengyel Menyhért (óriási érdekességű.) Kosztolányi (gratuláló levél.) – s végül Osvát (*nagyon szép!*)” (453–454. o.) Hasonlóan nagy példaképéhez, Tolsztojhoz, a napló afféle imamalom, vegetatív képződmény: „Ha a naplót írom: ez az én imám. – Ha leírom a dolgokat, megkönnyebbülök tőlük, elintézem őket, nem kínoznak tovább.” (1919, 483. o.) Van, hogy külön listát készít a jegyzetekről, hogy később majd fel tudja használni őket: (515. o.) Aztán következik egy „Fantasztikus vagy detektív-novella téma”, igazi sci-fi: valaki „1996. nov. 2-án” megtalálja „F.M.” naplóját, és arra következtetésre jut, hogy a napló szerzője még él. (1920, 358–359. o.) Hogyan hat a naplóírás a szépirói stílusára: „Hozzászóltam a Napló-írás közben a sűrítéshez, – ami éppen ellentétes principiuma az elbeszélésnek... Szélesen és részletesen kell – az elbeszélők, a dajkák és anyák így szokták!” (1921, 601. o.) 1921-ben fásultan feljegyz: „Csak kevés gondolatom van már s egyre kevesebb feljegyezni valóm.” (638. o.) Mégis retteg attól, hogy elveszítheti: „...Hány órát és hány éjszakát töltöttem e napló mellett! – A forma az volna, hogy elveszítsem!” (1921, 652. o.) Egyszer csak megjelenik a színen Helfer Erzsébet, és minden megváltozik: „1923. január 1. ... az 1918–19-es kötetet odaadtam H. E.-nek kölcsön s csodálatosképpen egyáltalán nem szégyeltem magam. Akármilyen van is benne: – én én vagyok, gondoltam s aki egyes tulajdonságaimból akar megítélni, – téved!... Különbözik H. E. kijelentette, hogy mégis, mindezek ellenére én vagyok a legtisztességesebb ember, akit eddig ismert.” (799. o.) A napló kétséges funkciójáról: „Örülök, hogy egyre kevesebb a feljegyezni való! Mert minek ez a napló? Előkészületnek valami nagy munkához? Az előkészület már megész. S aztán: itt az idő a nagy munkákhoz – s hol vannak azok? S aztán az élet meddig tart még?... Mihez tehát ez a nagy előkészület?...” (1927. január 1-jén, 212. o.) És végül az egyik legérdekesebb följegyzés, ahogyan maga a napló *cselekménnyé* válik. A 254. oldalon, vagyis valamikor 1927 októberében leírja, hogy látogatást tett nála „egy volt német színinövendék... afféle fél-kokott, fél-gyermek, – akinek folytonos apró nevetése ellenszenves nekem... s mégis – évek óta ő hat rám a legizgatóbban. Egy órát beszélgetek vele s majdnem beleszédülök abba, amitől a legjobban undorodom. A bűn bejön a szobába...”, az író beleszédül a lehetőségbe, hogy megkaphatná a lányt, majd a következő 255. oldalon már ott is a drámaterv: „*Drámai jelenet.* – A lány ül és felolvass. A mester hallgatja. – Rossz! Szégyenletes! – hallik. A jelenet egyre élesebb. A lány nevet és zavarában szemtelen. A mester magánkívül van, – végre kiutasítja a lányt. Az veszi kabátját és kezét csókol. Ez a mozdulat a mester ellágyulásra kész szívét elágyítja. ...Hiszen maga egy derék lány! – Nem vagyok derék! – dühöng a lány sírva... – ... ő, hogy gyűlölöm magam! – holnap megyek teniszezni!... Végre a mesternek ötlete támad. Megmutatja a lánynak naplóját. Most már én is megvallom, – maga nagyon tetszett nekem!... S így kezdődik valami! – *Ez egy felvonás.*” Füst a saját bűntudatából kölcsönöz a lánynak, és a naplóval csábít.

¹⁷ Ez az eltávolítás néha egészen messzire megy: „Az örökös én unalma. – Nem tudsz e társaságtól megszabadulni. – Hogy is bírod ki őt örökké. – Hogy nem fulladsz meg csömörétől?” (1920, 522. o.), és olyan kérdésekig, amelyeknek végén mintha szándékosan falba ütközne (igazi filozófusként): „A lábam idegen, – a gondolat sem lehet az énem, – tehát minden, amit közlök, az már nem én... Ugy látszik, ott kezdődik az énem: amit nem tudok közölni.” (1920, 540. o.)

gyon finom szerkezetek mellett nagyon durva („ciklopi”) szerkezetek vannak – ez egyébként Füst egyik fontos filozófiai felismerése.¹⁸ Ennek szem előtt tartása teszi képessé arra, hogy halálról, az emésztésről, a kölcsönadott pénzről vagy az emberi jóságról, netán a szocializmusról írva nagyon bonyolult gondolatmeneteket egyszerű tárgyiassággal, az objektivitásra ügyelve vezessen végig. Ennek a filozófiának a rögzítése az élet tényeibe ágyazottnak voltaképpen semmi más, mint a formával bíbelődő művész gesztusa. Ennyiben úgy dolgozik a naplóján, mint a szobrász a szobrán vagy a méh a kaptárban. Újabb és újabb adatokat szállít felismerései végiggondolása céljából, ezáltal az egész napló formáját is folyamatosan (tektonikusan, ahogyan a rétegek egymásra épülnek benne) megváltoztatja. A különböző minőségek és szintek folytonos egymás mellé rendelése (ezeknek a naplóban sokszor bejárt utaknak a folytatása és kibontása művészi munkáiban) nagyon termékenynek bizonyul. A naplóban legsűrűbben visszatérő és leginkább kielemezett mesterének, Osvát Ernőnek személyes példája is ilyen bonyolult-egyszerű komplexum, mint arra még visszatérek.¹⁹ Osvát – igazi Mesterként – mintegy önmagát nyújtotta ennek a filozófiai tézisnek az ábrázolásához: első találkozásuktól fogva egészen az öngyilkosságáig, rajongása, sértései, ízlése és életmódja nap mint nap ezt a kettősséget, ezt a nagy paradoxont példázzák Füst előtt, aki, miközben már rettenetesen szenved ettől az embertől, és rabságnak érzi a hozzá való érzelmi kötődését, azt jegyzi fel a naplójába: „Én csak akkor érzem igazán teljesen jól magam, ha vele beszélgethetek.” (1927, 258. o.) A naplóban alig lepezett szálak visznek az életrajz, az alkat változhatatlan tényeitől a nagy és elvont következtetéseikig, és miközben olykor tombol az elvontság, ugyanilyen szélsőségesen tombol benne az ellenpóluson az érzékiség is, egyfajta hiperesztézia, amelyet színek és a zene tud kiváltani. A házassága előtti időben az elmulasztottnak hitt igazi szerelem, a prostituáltakkal való szeretkezések morális mocska (iszonyatos ijedelmet kelt benne, hogy valaki a nevén szólítja a sötét utcán, miközben egy kurvával tárgyal), a Jaulusz Erzsébettel való szüntelen, megalázó lelki összeütközések, és aztán, elég korán, anyja halála után, huszonnyolc éves korától fogva a test szüntelen hanyatlásának érzete felszítja Füst sóvár kíváncsiságát mások szexuális élete, a szexuális szokások avagy a szexuális nyomor iránt: meglepő tárgyilagossággal és tárgyi tudással képes erről a témáról beszélni, és olykor persze nagy naivitással: az onániáról, a koituszról, a homoszexualitásról, a lueszről, a nemiségről általában, de ezen a szálon ezúttal mi nem követjük őt.

Szerintem nem eldöntendő kérdés, hogy Füst Milán naplóit olvasva művészeti alkotással, vagyis irodalmi művel állunk-e szemben, avagy sem. Az sem eldöntendő, hogy ő minek szánta naplóját. Ő, gondolom, annak szánta. És aztán belátta, hogy mégsem az. De lehet, hogy végül éppen ezért mégis az. A második világháborúban lebombázott és elégett naplókról szóló egész gondosan kultivált füstí mitológia, a ládába zárt naplókötetekről, a főműről, az Opus magnumról szóló méltóságteljes sirámok, a házból gondosan elmentett könyvekről, melyek egy része csodával határos módon, apróhirdetés útján mégis előkerült, de ezek, a szerző szerint úgyszólván csak törmelékei az eredetinek (ez nem igaz), éppen ennek az ambivalens viszonynak tiszta kifejeződései. Amikor naplói nem sokkal a háború után majdnem hiánytalanul előkerültek, már nem volt kedve ezekkel a szövegekkel foglalkozni (hiszen azt már a legkülönbébb kiadott és kiadatlan naplónavogatásaiban megtette 1919-ben, majd 1922-ben, aztán 1930-ban, majd 1933-ban, 1934-ben és 1939-ben, végül 1943-ban),

¹⁸ „Csakhogy rájöttem ám, hogy itt egész egyszerű princípiumok is vannak a legbonyolultabb princípiumok közvetlen közelében. Így az élőlények szervezetében is: ciklopi, dűrva és egyszerű szerkezetek mellett igen finomak találhatók, olyanok, mint a legfinomabb műszerek. És ismétlem: ez a két dolog is egymás mellett van. S ha vizsgálataid közben csak a bonyolultsághoz tartod magadat, rosszul jársz, s ha csakis az egyszerűséghez, akkor is...” (Ez mind én voltam egykor, 81. o.)

¹⁹ „O: a legkomplikáltabb folyamatok: és a legegyszerűbb konklúziók, – rendesen hallgatás. Vagy legfeljebb egy-két egyszerű szó.” (1925, 162. o.)

csömör és viszolygás fogta el, ha csak arra gondolt, hogy régi mondataival bíbelődjön, állítólag a ládát sem nyitotta fel soha, amelyben őrizték őket, ezért, pontosan másfél évtizeddel az utolsó naplóbejegyzés után, megírta Hábi Szádi könyveit (*Ez mind én voltam egykor*, majd a sikeres kezdetre ráadásaként a *Hábi Szádi kiizdelmeinek könyvét*), mintegy emlékezetből rekonstruálva a naplóiban makacsul körüljárt problematikákat. Ahogy a rab jár a börtönudvaron, olyan ez az eredendő makacsság, vagy az állat a ketrecében ahogy járkál fel-alá, szinte már az örülettel határos, ahogyan egy meglehetősen bonyolult, csak néki látható, számkra láthatatlan arabeszk irányát követi: „Meg fogom kezdeni e napló sajtó alá rendezését végre is. Rettenetesen félek tőle... a hangom állandó egyformaságától, – félek, hogy bele fogok örülni. És hogy osszam be, mi legyen a tagozása? Fogalmam sincs. – Annyit azonban biztosan tudok ma már, hogy nem lesz érdektelen olvasmány, – illetve pontosan kifejezve (*s ezt is bele kellene venni e naplóhoz írt előszóba is,*) hogy nem lesz élvezetes olvasmány, olyan lesz, mint a végtelen folyamatú és egyforma tenger, hogy tehát annak való lesz, aki egy életen át akar foglalkozni vele... a kisebb igényű olvasó számára nem ajánlható. Mert végigolvasni rövid idő alatt nem lehet. Itt-ott bele fog tekinteni, egy-egy oldalt elolvas majd belőle és félre teszi. Ennyi eredményre számítok, többre nem.” (1942, 579. o.)²⁰

Micsoda paradoxon: a nyilvánosság számára készült naplók szándékolatlan nem lesznek „élvezetesekek”, elsősorban nehézséget támasztanak az olvasóval szemben: Füst szinte kéjeleg a monotonia fogyaszthatatlanságának előérzetében, ez szemében mintegy a dolog patetikusan negatív igazságértékét fokozza. E naplók mindenesetre arra nagyon alkalmas instrumentumok, hogy a Füst Milán névvel jelzett személy hatékonyan befolyásolni, irányítani tudja a róla alkotott képet. A többes szám használata föltétlenül indokolt ezzel a heterogén, sőt néhány kritikus ponton már a szerző? vagy csak örökösei által? megcsonkított anyaggal kapcsolatban (az Osvát öngyilkossága és Kosztolányi halála körül írt jegyzetek elég szép számban meg vannak semmisítve: 1933. február 1. és 1936. október 1. között például nem kevesebb, mint 300 oldal hiányzik, nem elveszett, hanem kioperálták a könyvből, mint ahogy az 1922-es naplóból is egy lapot, a 491. és 492. oldalt kivágták) – nincs „Teljes napló”, mint a kétkötetes könyv címe sugallná, bár igazi kifogásom ez ellen a cím ellen nincs, hisz úgy tűnik, minden fennmaradt anyag belekerült. Elég gyakran megfigyelhető, hogy még saját maga előtt is színészkedik. („Ma éjjel szépen imádkoztam”, 1924. VIII/30.) Füst Milán azok közé az írók közé tartozott, akiket roppantul és közvetlenül foglalkoztatott saját személyes jelenlétük a világban, ha úgy tetszik, Füst saját magát, a saját személyiségét is konkrét műalkotásnak tekintette, a művei egyenes folytatásának, és még jellemproblémáit, karakterhibáit is úgy fogta fel, mintha ő volna Pygmalion is és az életre keltett szobor is. Amikor a IV. Henrik Madách színházbeli nagy sikerű bemutatóján Füst a neki gratulálók előtt Kosztolányi és Karinthy jelenlétét hiányolta, tanúságukat, mondván, hogy *ez lett volna számára az egyetlen* elégtétel (ez maga a lehető legfeltételesebb múlt idő),²¹ akkor nem csupán az utólagos bizonyíthatnék vágya volt benne olyan erős, hanem az is, hogy szinte színészként (ahogyan tette a Madách Színház ünnepelő közönsége előtt) eljátszhatta előttük a *siker* művész, a *nagy* művész szerepét, lásd roppant szerénységét a díszpályában, az ünnepelés alatt, amelyet lényegében ő vezényelt, hogy végül már *csak ő létezett*, fehér kendőjét lát-

²⁰ „A talmud szabályokat akar teremteni, az összes előfordulható konkrét eseményeknek: ezért kása-hegy – okos – de meddő, végtelen és kimeríthetetlen: olyan ez a napló.” – írja 1914. október 14-én.

²¹ Igaz, ezt a programot már (a jövőbe vetítve) *akkor* megírta: „Akik előtt igazolnom kellene, hogy voltam valaki... akik megaláztak, s akiket jobb belátásra kellene bírnom, hogy tévedtek, rosszul tettek, mikor rosszul bántak velem... azok rég a sírban lesznek, mikor valamelyes becsületes napja felvirrad... – Oly utódok előtt lesz igazolásom, akikhez semmi közöm s akik megint a maguk korának jobb lelkeit fogják kicsinyelni, megbántani.” (1931, 351. o.) Ha haláluk pillanatában afféle szobrokká is lényegültek át Karinthy és Kosztolányi, mint a szent ifúság tanúi, életükben inkább a (szó szerint) vadállatlan irigyelt siker szimbólumai voltak: „Rongy koldus vagyok! Tolnai handlé – két könyvet megvenné, egy

hatatlanul lobogtatva kifelé a páholyból, és ezzel szemben a színpadon álló és neki tapsoló színészek megszűntek létezni – ahogyan arra Gábor Miklós visszaemlékezett.

* * *

De maradjunk a IV. Henriknél, maradjunk a királyoknál. Az a szó, hogy „király” jó kiindulópont lehet a napló sajátos érzéki-fogalmi hálózatainak fölfejtéséhez, lehámozásához. Viszonylag áttekinthető számú jegyzet vonatkozik rá, a legelső mindjárt 1908-ból, abból a napló-füzetből, ami csupán „Húsz éves korom jegyzetei” címmel, átdolgozott változatban maradt fenn: „Ki a király? – egy olyan ember, akinek az egyénisége ismeretlen kell, hogy maradjon.” (762. o.) – a dolog titokzatossága foglalkoztatja még, a személyiség magányossága, megismerhetetlensége, misztériuma, amit Ady fogalmazott meg nagyon pregnánsan a korban („Vagyok, mint minden ember, fenség”), így tehát elég közkeletű gondolat volt ez, divatos is (a szó mai jelentése – klassz, szuper, „király” – aligha engedne ilyesféle értelmezést), de a rágódó, „kérődő” Füst messze túljut ezen a lírai kiindulóponton (mely persze már tartalmaz valamilyen végtelenséget és eldöntetlenséget, hiszen az „ismeretlennek maradó” egy ilyen, a semmibe meghosszabbított perspektívát feltételez), és később már egy általános világképbe helyezi bele az uralkodót, kialakuló filozófiájának megfelelően: „Éljen a király! – Persze! Egy fix középpont csak kell mindenkinek, – amely körül lelke forogjon... ebben a céltalan körforgásban, amely épp arról nevezetes, hogy semmiféle középpontja nincs!” (1925, 120. o.)²² Fix pont a céltalan körforgásban: ember alkotta pólus. Itt úgy tűnik, mintha ironikusan említettne a király, pedig erről szó sincs. A közfelkiáltás mint afféle biológiai megnyilvánulás szakad ki a tömeg szájából, a középpont (illetve hiánya) pedig általános érvényű Füstnél – igazi teljesítménye, hogy a napló utolsó oldaláig, az utolsó lélegzeteig fenn tudja tartani az eldöntetlenségnek ezt a gyötrelmes világnézetét. Abba a filozófiai rendszerbe illeszkedik bele ez a gondolat, mely folyton túlnéz az emberi események horizontján, és mintegy onnan (az elmúlás, a halál felől) *visszafelé* értelmez történeteket. A „semmi” egyébként is Füst fontos kulcsszava, amely a sok használattól és a sok önsajnálattól olykor már kissé kilúgozódik nála (illetve a feljegyzett, vagyis feljegyzésre érdemesnek tartott önsajnálattól: mert a napló részben semmi más, csak egy nagy színpad, ahol Füst „önmagát”, az egyetlen szereplőt sajnálja, siratja, magasztalja fel, becsmerli le komoly műértőként, s az önsajnálát pátosza néha retorikailag tényleg kiürül – ez teszi olvashatatlanná masszává néha), de oly sok irányból esik neki a szónak, annyiféleképpen viszi bele a „Semmit”, amit „néan”-nak is nevez jegyzeteiben, a világ eseményeibe, hogy időnként rendesen szinkronba kerül a kor uralkodó filozófiai áramlataival.

A huszonhat éves Füst így ír, gondolom, egy újsághír kapcsán, 1914. április 22-én: „Imádkozik öreg király-atyjáért, aki mint valami bálvány áll felette. A királyság valami misztikus állás: az összes költő és vallás által elismert magasság. – Napoleon élete céltalan, önmagáért való ragyogás.” (11. o.) Az első világháború kitörése előtt Európa mindenféle –

millióért a kettőt – s ezért az összegért olyan szerződést kínál, amelyben örökre lemondok javára könyveimről. Szükség van a pénzre, majdnem belemegyek a dologba. – Ezalatt Kosztolányi 60 milliót keres a Téli rege fordításán... S mialatt én nyögök és döglöm, – ő dolgozik... Karinthy 30 milliót keres szerzői estjén.” (1925. március 1., 126. o.) Egy évvel korábban azt írja Karinthyról: „Ha Karinthy azt írja, hogy szívünk nagy ütest mérték – már nem tudok ilyen szót gyanakvás nélkül olvasni tőle. Van ennek szíve? ... aki ennyire korrump, és így szereti, ily bűnösen a jó életet – és a pénzt?” (1924, 73. o.) De a probléma mégsem ez: „Karinthy a világhírű! Német lapok esengenek munkáiért. Bőkezűn fizetik. Könyvei mind elfogytak...” (1925, 125. o.) „Karinthy: ő nem az élet hőse... Bukdácsol, – él, ahogy lehet... végső, életbeli konzekvenciákat nem von le... Kapkodja lábát a pocsótában...” (1925, 166. o.)

²² Kisértetiesen emlékeztet ez a jegyzet a következő általánosabb megjegyzésre: „Az élet... önmagának ellentmondó görbe vonal... – nincs támaszpont... se cél, se értelem nem világít... kell tehát egy támaszpont az úrban... Morfium vagy nő...” (1925, 134. o.)

némileg amortizálódott – királyságai meg császárságai még napi szinten is érvényes, meg lehetőszen aktív politikát űztek, a királyok sokat szerepeltek, sokat idézték, fényképeztek őket, működött a kiürülő feudálisztikus forma, annál erősebben mozgatva meg az író fantáziáját, minél kiürültebbnek tűnt. Füst itt lényegében kilépteti a politika köréből a fogalmat, s miközben az emberi nagyság (vallási, művészi) misztériuma körül vizsgálódik, részben saját leküzdhetetlen nagyratörése, ezzel együtt önnön kisszerűségének érzete, részben rajongásai tényleges tárgya, vagy pedig tűrhetetlennek érzett függő helyzete képezik a szó érzéki-szellemi tartományait. Ő maga egyetlen nagy paradoxon: *ő egy olyan király, akin mások uralkodnak*. Titkos fenség. Kezdetben egymással ellentétes póluson az anyja (apja képviselésében) és Osvát kerülnek ebbe a felsőbbrendűek számára fenntartott körbe – az anyja, aki őt uralkodónak nevei, de uralkodik fölötte –, valamint Shakespeare és Tolsztoj, akik Füst számára megfellebbezhetetlen tekintélyek a művészet síkján (bizonyos fókig a prózaíróként csodált Móricz, az itthoni író-fejedelem, akivel szemben mindig átérzi prózaírói fogyatékosságait). Az anyja halála után (akivel való szimbiotikus – gyakori incesztuózus álmokat okozó – együttléte valamilyen *vele közös lény*re teszi az író: írásában alig tudja elválasztani anyja lelki alkatát a sajátjától),²³ a „zsarnoki” Osvát marad a „király” (és mondjuk, a Nyugat szerzői az „udvaroncok”), míg végül, mestere öngyilkossága után ő maga, már a IV. Henrik szerzőjeként és legfőbb témájaként az egyetlen uralkodó – és ez így marad haláláig: magányos uralkodó, nincs nép, amelyen uralkodna, akinek megbocsáthatna, vagy felemelhetné magához: lehetséges alattvalói mind halottak (számolja, számon tartja őket).

Füst a napló írásának legkülönbözőbb időszakaiban vissza-visszatér ehhez a toposzhoz: persze korántsem olyan sűrűn, mint ahogy Osvátról ír, Osvátot idézi vagy szapulja, vagy vitázik vele magában szüntelenül, vagy Karinthyhoz vagy Kosztolányihoz fűződő szélsőségesen hullámozó érzéseit és ítéleteit rögzíti hosszú évtizedeken keresztül; és nem is olyan gyakran, mint ahogy a zsidó-problematikát járja körül, kezdetben csupán a zsidók fizikai-szellemi különöségeit regisztrálva, mondhatni messziről szagolva sorsukat, anekdotikus elemekkel illusztrálva kétségtelen és nem színlelt ellenérzéseit saját fajtája iránt, illetve játszik el egy kint-bent játszmat, hol bevallva, hol elhallgatva származását, hol megdöbbenve a zsidóknak jutott kiközösítettség átkán, melyet a művész, az „igric” sorsával azonosnak vél, hol magyarázatot keresve rá, majd a legtragikusabb tudathasadással Hitler németországi hatalomrajutása után, hosszú, öngyűlöletig fajuló vívódásaiban megpróbál a történelem végéig látni; és nem is olyan rendíthetetlenül említi a királyt, mint ahogyan a saját jellemének kibírhatatlan megváltoztathatatlanágát taglalja, vagy amilyen szívósan tér vissza kedvenc filozófiai téziseihez, amelyeknek egyik lényeges eleme a történelem, a fejlődés és a lélektan kiiktatásának kísérlete²⁴ az emberi eseményekből (miközben szüntelenül mélyreható pszichológiai megfigyeléseket tesz, főleg a nemiség, a házasság és a barátság témakörében), egyfajta radikális dezanropomorfizálás²⁵ azon eszközökkel, amelyek rendelkezésére álltak – kissé házias, leginkább konyhafilozófia ez, néha túl gyorsan szalad a premissától a következtetésig, olykor már maga az extázisba ejti, hogy egyáltalán gondolt valamire, de a naplójegyzetei közé gomolygó általános töprenkedései közben gyakran mégis

²³ Valahol megemlíti, hogy egy ismerőse szerint ő kilencven százalékban nő. Leírja azt is, hogy egy kollégája a tantestületben „Milán néni”nek” szólítja a nőiessége miatt.

²⁴ Ld. például 1920, 599. o.

²⁵ „Filozófiai egység: nem látok különbségeket: ember v. állat, növény, – okos v. buta ember – olyan kis különbségek: hogy nem érzem már fontosnak: hogy minek él valaki: költekezik, v. zsupori – szereti a nőket v. nem... csak életérzést, lét-érzést ismerem, mely nem nagyon különbözhet a haláltól; – az ember a kontinuitását lényének oly rövid ideig láthatná, ha élne: szülő és gyermek – ennyi az ő önzési határa. (R.)” (1916, 209. o.) Ezért felel meg egyéniségének leginkább a buddhizmus, ahogy egyik jegyzetében, szembeállítva a zsidó és keresztény vallással, ábrázolja: „Igaz, hogy [a zsidó vallás] antro-po-centrikus vallás, vagyis csak az ember szenvedéseiről és életéről szól – s a keleti vallások e tekintetben fejlettebb-

igen érdekes eredményekre jut, mialatt Freud, Jung, a kvantumfizika, a biológia, a kémia legújabb eredményei, a legújabb találmányok is foglalkoztatják (és mindeme újdonságok és érdekességek között is örök kulcsszava marad a „hiábavalóság”) – s eközben a „király” a szemünk előtt a füstí életmű egyik lényeges szavává válik, éppen mert a nagyságnak, a titoknak, az emberinek és a szentnek valamilyen tömör foglalata. Az első világháború vagy a magánélet eseményei éppúgy lecsapódnak a szóhoz kapcsolódó asszociatív gondolatmenetekben, mint a tágabb művészi szándékok, vagy a Shakespeare-rel (és a kedvenc darabokkal: *Hamlet*, *Lear*) való állandó foglalatoskodás. (A felsorolásom nem törekszik teljességre, az évszám után az oldalszámot adom meg.)

Kezdetben mintha csak próbálgatná a szót, hogy mit bír ki, miféle határátlépéseket enged meg a funkció, miként érintkezik némileg köznapiasabb világunkkal, baráttal, helyszínnel, politikával, gondolatszabadsággal, bocsánatkéréssel, herceggel (könnyű szójáték, hiszen Füst eredetileg Fürst volt): hogyan fosztatik meg külső jeleitől és válik maga is köznapivá (és mégsem, mert a szó nem engedi):

1914, 13 – „A király barátja halt meg.”

1914, 22 – „Itt járt Mátyás király.”

1914, 32 – „Elkövethet-e valaki magánjegyzeteiben királysértést?”

1914, 34 – „A király: Die Last übergebe ich hier, die grosse Last:²⁶ milyen zagyva céltalan nyűg, teher az egész élet és mindenkinek.”

1914, 44 – „A király bocsánatot kért népétől a háborúért.”

1914, 53 – „A király szereti az arisztokráciát, az hozzá tartozik: Lieber Fürst!

1914, 71 – „Diszeitől, rendjeleitől megfosztott király.”

Aztán meghal Ferenc József, magyar király, és egyszercsak betör a praktikum, a temetés, a rituálé, a konkrétumok, de a költőt leginkább a magány és a halál rituáléi érdeklik ebből: egyszerre fokozza le a fogalmat (magányosan ödöngő öregember, az udvar egy szereplője, hivatalnok), és a kissé tétova, határozatlan utódban, Károly királyban megpillantja a számára ismeretlen törvényeknek engedelmeskedő Akárkit, egy jelenséget, egy bábfigurát, aki persze ekként továbbra is egy paradoxon megtestesítője (akkor érdekes az öszvérfogaton heverő hulla, ha királyé), és az ember mégis elhagyottnak érzi magát, amikor a király meghal (meglepő a többes szám ettől a nagy individualistától: „elhagyottnak éreztük magunkat”): mert apafigurává lényegül át, mint 1920-ban írja, afféle „bruttó” fogalom (528. o.), és Füst elárul, a nemzettel együtt, mert megszokta a függést:

1916, 228 – „A »gazdag« – a »király« – oly ősi fogalmak, hogy már látomásszerűvé váltak s nimbusz övezi a legjobb elmék előtt is.”

1916–17, 244 – „Király: termekben egyedül ödöngő, örökké egy lakás társaságában élő öreg.”

1916–17, 246 – „Öreg király holtan, öszvérfogaton, éjjel.”

1916–17, 247 – „A király hivatalnok... mennyit kell majd tanulni utódjának, hogy ugyanazt az akta-tapasztalatot megszerezze!... Elszigetelt élet a közgazdaságban a királyé. És ha rövid ideig király: 10 évig, akkor az uralkodás neki is újság.”

1917, 249 – „Károly király: jelenségek, figurák, melyek nem tudják, mért élnek, tesznek-vesznek az örök törvény szerint.”

A szó filozófiai-antropológiai kiterjesztése folyik (miközben ezzel párhuzamosan szűkíti is saját magára: minden ember király akar lenni – ha családot alapít, akkor azzal, ott a családfő a király, a centrum; maga a királyság elidegenedett az élettől, nem a szellemi élet kiválóságai vannak jelen a koronázáson, nem is a szegények, hanem életidegen udvaroncok, miközben a lakomázás visszarántja a királyi (tisztán eszmei, isteni) fenséget az anyagi-állati létezés birodalmába, s csak azért kölcsönöznek az emberek maguk a királyságnak

bek. Az emberi léleknek állatokba való vándorlása, – az állatölés tilalma, az állatok tisztelte – s a nirvána gondolata: – mindez magasabbrendű képzeletre vall. Sha ősibb elemekből, kezdetlegesebb motívumokból jött is létre: panteisztikusabb, mélyebb, önfeláldozóbb vallás a Buddhizmus, mert nem az embert helyezi a mindenség középpontjába.” (1919, 482. o.)

²⁶ Átadom ezt a terhet, a nagy terhet. (német)

rendkívüli külsőségeket, hogy önmagukat szuggerálják, majd fölteszi a radikális kérdést: „Volt-e már király öngyilkos?“, amire persze könnyű lenne válaszolni, történelmi ismeretek birtokában, de Füstnél, akiben egy időben (igaz, elég teátrálisan, ahogyan anyjánál is, aki néha demonstratívan és szándékosan megmérgezte magát) fölmerült az öngyilkosság gondolata, itt tehát mintegy hozzápróbálja a gondolatot a királyisághoz:

1917, 266 – „Családfő akar lenni – király valahol: erre törekszik minden ember.”

1917, 266 – „Király ellen írni, ennek sosem lehet keletje – régi intézmények ellen moccanni sem lehet, ebbe bele kell fulladni. – Rendkívül öreg emberek koronáznak, – hol vannak az irodalom és művészet kiválóságai; – egy villamos váltó-ór alszik egy mocskos és sötét bódében a koronázás napján, – a kocsisuk több, mint én s bizonyára leereszkedően szólalna, – lakoma: egy szimbólumuk sem tud szabadulni az állatiaságtól: azt cifrázzák. Mit adnának egy oly királyért, akinek nem kell ennie? Magukat cifrázzák színekkel, – orgona, mise, arany – és hangokkal, melyeknek nincs értelmük – saját magukat szuggerálják ünnepélyes érzésbe önmaguk előtt – meg vannak hatva az aktustól, melyhez a személyeket, zenét s méltóságot ők maguk szolgáltatják. Mintha nem ugyanahhoz légkörhöz és törvények alá tartoznának, – áhitattal megjegyezzük, hogy majd leesett a korona a fejéről. Királyné: irigylük, szeretik, lelkesednek érte s kicsinylik egyszerre. Lelkes szeme van, mondják, s hogy mire lelkes, lehet-e lelkesedni, van-e foganatja: ezt mellőzik. – Volt-e már király öngyilkos?”

Egy életművész leírása következik, aminek révén a királyiság leírása a mindennapi életben látott magabiztosságot és sikereket kezdi jelenteni:

1917, 269 – „Az élet királya: nagyszerűen beszél, szellemes biztossága, fölénye, nem törik meg az esetleges bíráló, vagy gúnyos megjegyzések, – ő uralkodik, viszi az embert, – vág, szúr s nincs szüksége kegyekre, mert bátor és erős. Tréfálkozik a barátokkal, bókot mond a szépeknek, aztán leül a zongorához.”

Az antiszemitizmus újraéledését regisztrálja a következő kis utcai anekdotában, amelynek révén egészen a kereszténység eredetéig láthat vissza, egész pici passiójáték zajlik le ebben az utcai kiáltozásban a szeme előtt. A fehérterror idején növekvő antiszemitizmussal kapcsolatos jegyzetek ebben az időben kezdenek szaporodni, és lassan kezd összekapcsolódni, akárhonnán is közelíti meg, nem talál rajta fogást, a zsidóság helyzete magával a *megoldhatatlansággal*, mint objektív tényezővel. A húszas évek második felétől, egészen 1933-ig, Hitler hatalomra jutásáig nem sok szó esik zsidókról vagy zsidó témákról (az első világháború alatt leginkább etnográfiai megfigyelések, érdekes epizódok rögzítése folyik),²⁷ de a náciizmus sikereivel párhuzamosan mintha lobot vetne a napló, kényszeresen mindig abba az irányba fordulnak az író gondolatai:

1919, 452 – „Botrány az utcán. – Mi az, mi az? – kérdi valaki. Semmi az egész, – feleli egy hang, – egy zsidó gyerek király akar lenni, de a többiek nem engedik. (Kitűnő!)”

A kiterjesztés most két irányban folytatódik, egyrészt az emberi méltóság, másrészt a nagy összefoglaló fogalmak értelmében, de ami a legérdekesebb, hirtelen személyesebbé válik a királyi léthez való viszony: ahogy külső helyzete megváltozik, kezdődik társadalmi és írói elszigeteltsége is, egyelőre még nem egyértelműen, ráadásul otthagyja tanári állását, bankban helyezkedik el, a pénzszakmában, holott csak írni szeretne vagy lustálkodni, mint egy keleti fejedelem – finom és érzékeny párhuzamosságok mutatkoznak Kafkával, de Kafka valamivel nagyobb tétellel dolgozott –, és ráadásul a pénz Füst számára nem egyszerűen szaporítható és szaporítandó holmi, hanem neurózisának egyik szimbóluma, és hiába tudhatná esetleg jól befektetni, ha tudat alatt a *vesztésre* játszik, és a döntő pillanatban, szinte előre érzi, a szimata amúgy is csődöt mond (így is lesz, egyedül Helfer Erzsébet tud számára konszolidált viszonyokat teremteni, de annak is komoly ára van, kilép a bankból, és nem sokkal utóbb megházasodik, a házasság védi ugyan, de azáltal, hogy kiemeli a közvetlen életküzdelmekből, némileg dezorientálja is, viszont filozofikus hajlamait sokszorosán megerősíti):

²⁷ Például 1918. november 20-án följegyzett epizód: „A mezőbajaiak hazavitték a zsidajukat.”

1920, 524 – „A királyi méltóság – éjszaka bandukol egy szegény ember az erdei úton, – ő annak is királya.”

1921, 632 – „Királyfinak születtem, – az az én érzésem – Trón örökösének – csendben, munka nélkül, nagy tiszteletben végigélni a létet, – erre nevelnek a kényeztető anyák. Érzem, hogy ez volna az egyedül jó életforma nekem – s az a méltatlankodás, keserűség, izgalom, mely elfog, ha kényeret kell keresni, ha viszontagságoknak vagyok kitéve, – (nem bírom elviselni, – csak a csendet!) – bizonyítja, hogy ez lényem legtitkosabb, be nem vallott formája... S helyett: 1921. május 23-án beléptem a bankba! Isten segíts!”

Két új mozzanat: az író kimondja, hogy királyságra vágyik minden művész (mindenesetre egy vezérigazgató vagy osztályvezető előtti hajbókolás után jólesik erre gondolni), és kimondja azt is, hogy jó dolog a királyság (azok a társadalmi mozgások, melyeknek az elmúlt 10-15 évben a tanúja volt, nem nyerték meg a tetszését, sem a Tanácsköztársaság, sem a fehérterror, sem a Bethlen-konzolidáció, sem a világháború: föllép, viszonylag fiatalon, hiszen még csak 34 éves, egyfajta rezignált konzervativizmus, amit egyre továbbfejleszt (ez is védőpáncél a személyiségének, hogy elviselje a sivatagi magányt):

1922, 712 – „Pedig mi a művész: – valami néki az, ha valaki vezérigazgató? – Királyságra vágyik minden művész – s legbensőbbben minden művész egy megalázott király!”

1922, 725 – „A társadalom rendje talán jól is volna úgy, ahogy van: – die Menschen müssen geknechtet werden!²⁸ S egy hallgatag királyt, aki nem közli többé mit gondol efelől, hanem mindazt, ami van, helybenhagyja, amint van, – nagyon jól el tudok képzelni! – S ha amellett ember is, – még szeretni is tudom!”

Az életstratégiák csődjé, a világ kettéhasadása (külső és belső világra) csak úgy elviselhető, ha akárcsak „egy kutya rezignált királyá”-nak képzelheti magát: hiába minden igyekezete, hogy társaságban és egyebütt meg tudjon állni a lábán, minden rosszul sül el, nem képes az arányokat megtartani, mivel sérülékeny, szívesen sért meg embereket, s aztán megalázódik, hogy valahogy helyrehozza kapcsolatait, és szenved az őszintétlenségtől, valóban, királyként nem nagyon kéne ilyesmikkel foglalkoznia:

1922, 764 – „Gyerekkori álmom: hogy vágyódjanak felém s én ne törődjem velök... – Hogy a kisujjamat se kelljen kinyújtanom feléjük – s ők maguk alázatosan kínálva hozzák felém, ami legbecsesebbük van – a szívüket... S én aztán úgy fogadom el, mint egy király. – S ne kelljen kunyorálnom, kukorékolnom, hazudoznom, a kedvük szerint lágyítva hangomat s modoromat... S hízlelgelem.”

1922, 791 – „A belső világ és a külső világ merőben ellentétes érzéseket sugalmaz. A belső azt sugallja, hogy én vagyok a centrum, értem van minden... S a külvilág létem minden fontosságát megtagadja tőlem. Belső világomat meg szeretném tehát valósítani a külvilágban – s ezért király akarok lenni, – ha másként nem egy kutyanak rezignált királya... vagy az emberek egy kis köré – családfelelősebb!”

Egy mondat jön most a *Catullus*ból, de igazándiból a gondolat filozófiai csavarmenete az érdekes, azért is került a naplóba, (a Füst által meg nem szeretett, mert rossz forrásból megismert, csavaros eszű hasszidokat juttatja az ember eszébe): úgy kell királynak lenni, hogy az ember nem élhet a királynak adott korlátlan hatalommal, s ha *nem* király az ember, akkor viszont mégis úgy kell tenni, mintha olyan király volna, aki *nem* él a neki adott korlátlan hatalommal. Füst erkölcsi tézisei voltaképpen egy elég passzív etikát rajzolnak ki, abban az értelemben, hogy a „jóság” az, ami fontos – de érzésem szerint nem igazán alkatához közel álló ez a fogalom, mert nála mindig inkább a *kiszolgáltatottság* érzete kapcsolódik hozzá, illetve a rossz, mint örökös ellenpólus (mondjuk, a felesége a jó, és ő a rossz), vagy pedig a világ, amelyik gonosz, ővele szemben, aki mindenkinek csak jót akarna, ha hagynák – de ezt maga sem hiszi el igazán, képzelgéseit a saját jóságáról rendre megtörnek célirányos önzése szikláján, miközben persze tesz jót emberekkel, segít nekik, de örökké annak öngyötrő tudatában, hogy ő most segített, és ezáltal ő maga védtelenebb lett:

²⁸ Az embereket szolgálkká kell tenni!

1923, 806 – „Metellus. – Királynak lenni nagy dolog... – el sem tudod képzelni, mi ez? Megöletnéd X-et Y-t – az bizonyos, ha hatalmad volna rá, az bizonyos, mert gazembereknek és gyilkosoknak tartod őket... (s ez nem helyes – jobb, hogy nem öleted meg őket,) – pedig jó ember szeretnél lenni: ez fő törekvésed... Micsoda gyötrelem lehet valakinek, aki jó ember, az a félelem, hogy visszaél a hatalmával – s nem úgy tesz, mintha nem volna király...”

Itt most a már említett másik kulcsfogalommal, az „én”-nel hozza össze egy különös, szinte skizoid gondolatfutamban (a „herceg”, itt egyértelműen a „király” szinonimája): vagyis az „én”, a maga különálló voltában lenne az ember „hercege”, legértékesebb része, de viszont az „én” hercegi sorsa leginkább abban nyilvánul meg, hogy nem azt kapja, amit érdemel, egy titkos herceg ez az „én”, annál nagyobb herceg, minél nagyobb *vesztes*:

1927, 215 – „Az ember énjéről való legtitikosabb érzése (s bármily öreg is, bármily lemondásokra is kényszerítette sorsa.) – Az én hercegem? Ez egy herceg! Hogy ki ő, senki sem tudja, csak én s hogy mit érdemel... Nincs olyan, aki annyit érdemel, mint ő... Dehát a rossz sors, a mostoha körülmények... Mindegy most már. De én tudom, hogy ő ki! Ez egy herceg: a legnagyobb gyengédséget érdemelte volna.”

És egyszersak hirtelen belobban, összelobban a fogalom a személlyel. Füstnek van egy visszatérő gondolata arról, hogy csak akkor szabad írni, amikor hirtelen minden, amit az ember tud, magától értetődő természetességgel árad bele a műbe (ezt a napló számos helyén kifejti, habár maga a napló ennek a diametrális ellentéte), máskor nem szabad dolgozni, mert csak rossz, kierőszakolt munkák jönnek így létre. Az itt következő leírás azért csodálatos, mert teljesen világosan látszik, miként szövi bele pillanatnyi és hétköznapi motívumait a „királyiba”, hogy hogyan is képzei ezt a dolgot, és ráadásul egy pompásan sikerült és 3 hét alatt (!) megírt művével minden tézisést bizonyítani is tudja. Látjuk, hogyan működik a napló, visszalapoz, ellenőrzi magát, ideidéz egy mantrát Osváttól (szimpla életbölcsség, csak az a lényege, hogy *ki* mondja, és éppen ez volt Füst számára fontos, hogy Osvát mondja): mágikus szertartás ez, mely lelkesültségét ábrázolja, s hogy egybe tudja látni a leghétköznapiabbat a legnagyobbal, a racionalistát az irracionálissal. Nincs misztifikálás: az „első” Móriczné (ki azóta már öngyilkos lett, a mostanit Simonyi Máriának hívják) fejkendőben mossa a küszöböt, és ebben Füst némi fellengzősége érez (talán érezte ebben a demonstrativitást, hiszen az „első Móriczné” is megengedhette volna magának, hogy a cseléd mosson föl), de a saját személyiségének büszkén vállalt negatív mozzanatait és ez a közönséges tény együtt a középkori történettel hirtelen megemelkednek, kiemelkednek, mint valami öntörvényű tömb:

1931, 348 – „Pár szót a Henrik királyról. Tizenhat-tizenhét éves koromban volt a tervem, hogy drámát írok a canossairól... – Most egy év előtt F. Kernács Ilonának teszek e tervről tréfásan említést... ő a kiátkozás jelenetétől el van ragadtatva... – Most pedig, nagy keserűségeim után egy drámai jelenet képe jelenik meg előttem, amelyben valaki egy esti utcán azt kérdezi egy öregembertől: „mért nem dögleszted már meg magad?” – A jelenet hirtelenül Henrik királyba kapcsolódik át. – Egy óra alatt leírom az egész tervet... Az alak úgy jelenik meg előttem, hogy olyan mint én... hepciáskodik, könnyed, – aztán észbekap százszorosan bocsánatot kér... megalázza magát önkéntesen... s aztán dühöng, hogy nem emelték fel térdeléséből, hagyták, hogy ennyire megalázkodjék. – A Móricz Zsigmonddal való esetemre gondoltam. (Lásd 73dik oldal.) [Jelen kiadásban a 335. oldalon.] (Osvát: Bizonyos ügyetlenségek nem intézhetők el másként, minthogy az ember rábízta magát az elmúlásra és hallgat. Minden szó csak még fokozza ilyenkor az ügyetlenséget. Lásd Csehov remek novelláját.) A tervben az volt, hogy a felesége oly házias szörny, oly rideg nagyszerűség, mint az első Móriczné... Kiállottál fejkendőben ajtót mosni, – ej ne lássalak, – írtam fel azonnal. (Így láttam egyszer Móricznét.) És: hogy Henrik gyerekesen örül a koronának, – hogy misztikus borzongás fogja el, ha arra gondol, hogy ő király...”

Megint a meglepő, illetve jellemző a gondolat végén a többes szám első személy (szükségünk van a fenségre):

1936, 421 – „Nagyon kedves fiú ez a VIII-dik Edward, úgy látszik igaz ember is és kitűnő stilszta, de hol van benne azon fenségnek akárcsak az ezredrésze is, amely az ostoba Leart

naggyá teszi, vagy akárcsak a hivatalnok-lelkű Ferenc Józsefet jellemezte? – Egy kicsit túlságosan közvetlen, szinte Shaw-i, viszont a fenségre nekünk szükségünk van.”

A Hábi Szádi egyik fontos tétele²⁹ jelenik meg a következő, „kardbojt”-etűdben, ami Füst Milán vallástalanságának³⁰ – amely egyáltalán nem zárta ki, hogy mindenféle vallásokat, sőt a nemlétező Istent is nagyon komolyan vegyen – gyökere: felismerte, hogy miként működik a rítuson, szentségen keresztül a vallás:

1937, 430 – „Ahogy királyokat és isteneket, ugyanúgy csinálnak maguknak törvényeket s aztán leborúlnak előttük. Vagyis az ember hajlamos arra, hogy istenítse, amit ő maga alkotott. Vedd a kardbojtot példának... mely számár fickó találta ki a századok mélyén, ki tudja? S most vedd a babonás borzongást, amelyet benned is kelt, a tiszteletet és hódolatot!”

A fokozódó antiszemitizmustól és a nyilasoktól-náciktól való rettegés vagy undor is felcsigázza az archaikus tekintélytiszteletet, mintegy a személyes szabadság védelmében (Petőfi értelmében Füst sohasem gyűlölte a királyokat, liberális volt ugyan, talán baloldali is, csakhogy ezek a politikai értékek számára semmilyen cselekvési programhoz nem kapcsolódtak, életformája, életmódja sokkal inkább hasonlít a középosztályokéhoz – ragaszkodott is vívmányaihoz, förtelmes, bár elkerülhetetlen balesetnek látta zsidóságát, ami kell ahhoz, hogy mindent ilyen kiélezetten lásson, hogy pária lehessen, miközben persze magyar írónak tartotta magát, ugyanolyan magyar írónak, mint amilyen magyar költő Vörösmarty vagy akárki más):

1937, 431 – „Mármost reformer vagyok-e én? vagy mi vagyok? Én a szabadság híve, aki gyűlölöm a királyokat, aki nem is akarta megérteni, hogy hogy lehet az, hogy a modern világban még királyok vannak? – én igenis amellettt vagyok, hogy térjenek vissza a szipolyozó Habsburgok, öt-száz főhercegükkel, – inkább az legyen itt, mint martalóc-hadak veszedelme és szabad lopás!... A gyűlöletes Osztrák-Magyar Monarchiának visszaállítása mellett szavazok. Minthogy itt tekintélyre van szükség, minthogy a magyar basák nem tudják, mi az önuralom.”

És végül, ötvenöt évesen:

1943, 596 – „Az öregség sértett királyhoz hasonló.”

* * *

Ha ugyanígy ki akarnánk mazsolázni a naplóból az Osvátról Ernőről írt jegyzeteket, akkor igencsak átluggatottá válna a könyv, olyanná, mint egy ementáli sajt, annyi helyen megtalálható az Osvátot jelző „O.” jelzés, hol hosszabb, hol rövidebb szövegek elején. Mintha az egésznek az érrendszerét akarnánk kimetszeni, mert a Füst–Osvát viszony maga volt a lüktetés, a távolodás és közeledés, a rajongás és gyűlölet paroxizmusaival, maga a megsebzett, szorongó kiszolgáltatottság és végül a nagy túlélő keserű diadala. Füst senki mással nem élhette át egész életében, semelyik szerelmével az érzelmeknek ezt a hatalmas skáláját, mint egyetlen, a világ előtt is vállalt mesterével, Osváttal. Az elég hamar kiderült, szinte abban a pillanatban, amikor az Osvát körüli fiatal irodalmárok társaságához csapódott, hogy neki ez nem jó, hogy meg kellene találnia a távolságot Osváttól, és az is elég hamar kiderült, hogy ez lehetetlen lesz, többek között azért is, mert a Nyugatban megjelenni nagyon jó, azután egyszercsak megrendül a hite Osvát ítélőképességében, egyre kritikusabban szemléli közvetlen környezetét, a családját, a világnézetével sehogyan sem tud megbékülni, és ugyanakkor mégis a rabja marad, mert valóságos találkozásai és beszélgetései során, mint a ze-

²⁹ „A vad beduin, aki egy kőbálvány előtt veti térdre magát, ugyanazt az istent akarja imádni benne, mint ti. Ő látni akarja az istenséget, készít hát magának egyet s elkezd imádni, elkezd félni attól, amit ő maga csinált. De teret is teremt hozzá, ahol esetleg lóistálló volt azelőtt, megszenteli egy kis tömjénnel s mikor belép oda, elkezd borzongani az áhitattól, abban a térben, amelyet ő hasított ki a kőbálvány számára. Szóval ő maga szentel, aztán leborul az elé, amit ő maga megszentelt.” (34. o.)

³⁰ „Imádkozom: – oly módon keresem összeköttetésemet a végtelennel, ahogy éppen tudom s ahogy gyerekkoromra legjobban emlékeztet: – apámra, anyámra, akik megvédték.” (1919, 462. o.)

ne, úgy hat rá Osvát személyisége, közvetlenül megnyilvánuló gondolkodása, bonmot-inak tűzijátéka mindig lenyűgözi (amikor hazaért és elgondolkodott a hallottakon, már korántsem volt olyan meggyőző minden sziporkázó aforizma). Az egyik legelső, idealizáló jegyzet Osvátról: „O.: kikerült mindenkit, nem volt hízog, megalázkodó, keményen állt, – én igen, kis életemért, de ő nem szidott, megértett.” (1914. április 27.) Füstöt, aki még a villamosra felszállás közben is teherként vagy színpadi alakításként cipeli jellemét,³¹ lenyűgözi az Osvátban megnyilvánuló szókratikus eredetiség, tehát, hogy nincsenek írói ambíciói, illetéknéppen az örökkévalóságról bátran lemond, ellenben gyorsan nyilvánít véleményt, és konfrontatív originalitása általában neki kedvez a vitában (míg Füst magát tudálékosnak érzi, és ha valakit megleckéztet – ami rossz szokása –, utána napokig rosszul van, és azon gondolkodik, hogy miként hozza helyre, amit elrontott, hogyan kérjen bocsánatot egy nála mégiscsak butább és rosszabb embertől, és inkább hajlik a hízogésre, a füllentésre, mint egy álláspont markáns képviselőre, tehát szívesen megsért embereket, de utána könnyen enged).³² És gondolatban már írja is (tehát felstilizálja) hőse történetét: „Hány nő sír O. után és O-ért! Valóban megírni a monografiát!” (1914, 13. o.)³³ – ám éppen ebben a vonatkozásban, Osvát nőügyeit illetően nem sokkal később már nagyon kritikussá válik, a családromboló jellemtelenség frivolitását látja csak benne (irigylit tőle hódításait, igaz), szemére hányja azt az elvtelenséget, amely a környezetében lévő emberek pusztulását is okozhatja (és valóban őt okolja lánya és felesége haláláért), végül felfoghatatlan számára, hogy miként képes Osvát Gellért Oszkárt és másokat futtatni (holott ő is ír Gellértet dicséző kritikát, Osvát buzdítására, a Nyugatban). Miközben Osvát legkisebb gesztusairól is jegyzeteket készített, hogy kinek küldött táviratot, kit dicsért, hogyan viselkedett bizonyos helyzetekben, egyszer csak szörnyű kétely kezd mardosni, hogy vajon nem azért dicséri-e Osvát a *Boldogtalanokat*, mert pénzt kapott tőle kölcsön: „O. nem hálából dicsérte a darabom: ellenszolg. azért mert kölcsön? (Kényszerképzet: lehetetlen!)” (1914, 22. o.), annyira szégyelli a gondolatot, hogy a mondat még a szokásosnál is jobban tört, de két sorral lejjebb már világos, hogy a kölcsönt, amit Osvátnak adott, eleve veszteségnek látja. „200 kor. veszteség. 150 k. O. – 20 k. T. A. –

³¹ „Szeretek gyámoltalannak feltűnni, pl. a villamoson néha önkéntelenül úgy viselkedem a kalauz előtt, mint egy vidéki, nem ismerem ki magam a városban, mert így gyengédebbek az emberek.” (1914, 76. o.)

³² S hogy mennyire áll itt az idő, lássunk egy jegyzetet 1942-ből, amikor már szinte minden jegyzet egy szakadékból pillantással egyenlő: „Rossz erről beszélni. Megint ugyanaz voltam, aki azelőtt: – megint meg akartam nyerni magamnak egy idegen embert, nem tudom, miért? Megint akartam valakit valamit, barátkozni, nem tudom, miért? – megnyerni az embereket. Túl bizalmas volt a hangom, familiáris, túlközel léptem hozzájuk... s ezzel szemben néha üres, szertartásos formulákat produkáltam, – undok volt. Egyszóval zavart vagyok én az emberek közt, nagyon zavart. Semmi biztonságom. Igaz, nehéz volt a helyzetem is: zsidónak lenni, zsidónak, – mit kell annak tenni, hogy elfogadható legyen? Lehet annak biztonsága? önérzete, vagy bármi egyensúly? Mint egy kisfiú, egy nagyon jó tanuló, úgy viselkedtem a fiatal orvos urakkal...” (550–551. o.) Ahogy a szemgolyó kilencven százaléka vízből áll, úgy állnak e naplók Füst Milán saját jellemét korholó és ábrázoló jegyzeteiből: mintha ezek az önkorbácsoló feljegyzések alkotnák azt az áttetsző testet, melyből, jellemének minden apró rezdülését rögzítve, képes a világot összetéveszthetetlenül, egyénien látni: saját jellemének fogalmaiból újra megfogalmazni, minden jelenséget jelleme szűrőjén áteresztve, ebben a változhatatlanul ingatag „én”-ben találva meg a *végtelen* szinonimáját. Erdemes megfigyelni a következő mondat nyelvtani irányait is: „Igaz, nehéz volt a helyzetem is: zsidónak lenni, zsidónak, – mit kell annak tenni, hogy elfogadható legyen?” – először múlt idő (csak ott és akkor *volt* zsidó), aztán főnévi igenév (egyfajta általánosság, így tehát eltéríti a személyestől), és végül egy retorikus *kérdés*, mintha nem is róla volna szó. Ezek a szüntelen nyelvi-grammatikai eltérések, elhárítások a Füst Milán-i prózamondat egyik lényegét alkotják. Elszigetelt pillanatokat teremtenek, és az általánosság felé mutatnak, miközben a szenvedély forróan egyszeri: ez vibrálásuk lényege.

³³ Ezt Osvát 25 éves jubileumára írt szövegében, 1923-ban is programként vallja, de soha nem valósítja meg.

20 k. elvész.”³⁴ Osvátnak nagyon tetszett a *Boldogtalanok*, és Füst kissé riadt büszkeséggel írja a naplóba: „O.: eladjuk külföldre a darabot, akkor kirabollak!” (1914, 29. o.) De a döntő mondat nem sokkal ezután következik: „Osvátot kezdem messziről megítélni.” (1914, 82. o.) Döntő mondat, ami semmit sem dönt el, csak mutatja, hogy amikor a legjobban rajong érte, már abban a pillanatban, ki tudja, milyen sérelem hatására, a távolságot méri fel maga és Osvát között. „O. pózol: kölykösen kezdett H. H.-val beszélni, h. előttem való magas mivoltát megőrizze.” 1914, 85. o.) És pár nappal később Osvát már „rongy”: „Kezdem becsülni magam: erő, energia, kitartás, nem bágyadás, küzdőképesség, okosság, kedvesség – rongy Erzs! és rongy O. – akik lekicsinyelve becsültek – szabad vagyok tőlük. (R.)” (1914, 87. o.) Az „Erzsi” itt nagy szerelmére, Jaulusz Erzsébetre³⁵ vonatkozik, aki gyakran megálázta a költőt – egy életen át viaskodott a fantomjával, csak úgy, mint Osvátéval: a kettő a fellobbanó harag érzetében ugyanúgy összekapcsolódik, ahogyan anyja később a másik Erzsébettel, a feleségével, de ott a szimbiózis szimbóluma, hogy a két figurát tudatosan, ébren és álmában is összedolgozza: mintha tudatosan dolgozna életmitológiáján, és mintha Helfer Erzsébettel az átok némely elemei oldódna azáltal, hogy a két kép nem összedolgozható. És aztán világossá válik, hogy az Osváttól való megszabadulás mennyire nem megy: „Még nem vagyok egész biztos modorú, még sokat beszélek O. szórakoztatására és kukorékoló hangon. (R.)” (1915, 101. o.) Pár nap múlva – sok kérdőjellel – össze is foglalja a problémát: „Nevetséges, h. összes szerelmi ügyeim O. intézze el és egész világ – meg fogom kérdezni majd, hogy a feleségemet hogyan szeressem – örök kis gyermek vagyok? – tanítvány? – nem tudom koncentrálni magam? (R.)” (1915, 107. o.) Mindezeket azonnal egy regény motívumai közé szánja: viszonyát Osváttal regényesnek érzi, magát egy regény figurájának látja, s részben éppen ezért is hajszolja bele magát (a köznap hiúságokon és sérelmeken túl, amelyeket részben azért kénytelen eltűnni, mert a Nyugat nagyhatalmú szerkesztőjével áll szemben) egy ilyen szenvedélyesre felkorbácsolt viszonyba.³⁶ Újra meg újra egybelátja Jaulusz Erzsébet „főlényességét” és Osvátét, mint a világ áthatolhatatlan és átláthatatlan természetének eleven szinonimáit: „O. és E. áthatolhatatlan természetek. O. fitymáló modorát most már értem: tényleg fiatal vad-zseni korából maradt és jogosulatlan. Novelláját olvasva még világosabb régi mivolta: ez zsidós és okoskodós. O. kettős arca: mikor a novellámat olvasni leült – oly feltétlen ura volt a pillanatnak: a szigor, a biztos ítélet, a fel-

³⁴ Tóth Árpád, aki több ízben fordul hozzá segítségért, afféle érzelmi pofozógéppé válik később Füst naplóiban és az életben is: nemcsak hogy a kölcsönt tagadja meg tőle egy idő után (ezt nagyon megbánja), hanem a rendőrségen, ahol útlevéért állnak sorba, sem engedi előre (ezt is nagyon megbánja: „Én bosszúságomban, hogy mindig duzzog és negédesen kényes, mint egy kisasszony, nem engedtem előre” 1938, 437. o.) – saját panaszolkodó stílusának gyengítőjét érzékeli benne, két nyavalygó nehezen fér meg egy csárdában. „Sími T. A.-ért igen de egy krajcárt se!” (1916, 201. o.) És pár lappal korábban: „T. A.: végzetes betegségén nem ütődtem meg: sőt megint az a sátáni, furcsa érzés.” (1916, 194. o.)

³⁵ „Nem furcsa-e véglegesen megállapítanom” – írja 1920-ban, s korántsem véglegesen – „hogy nem találtam szépnek, – nem kívántam őt érzékileg – nem találtam jónak: sőt kicsinyesnek, számítónak, nyárspolgárnak, – az intelligenciája nem volt számomra sem kellemes, sem kielégítő, – affekciói ellenszenvesei voltak – nem értette írói törekvéseimet, gondolataimban, szenvedéseimben nem tudott részt venni: szóval *ellenszenves* volt nékem – s én mégis bolondja voltam nyolc évig. Antipathikus nőt szerettem, – aki nékem is az volt!” (544–545. o.)

³⁶ „O-ról: ő ölt meg: a természetes ambícióm – és a frissességemen ült.” (1915–16, 159. o.) „O. és E.: hiányos nevelésem folytatásai. (R.)” (uo.) „O.: Primitív uralkodó erő kerekedik benne fel az érzékenység zavarában. (R.)” (1915, 115. o.) Próbálja emléképpé desztillálni: „Emlékezés O. szigorú szájára, melytől rettegünk, kérlelhetetlen, visszataszító szigorára, magyarázhatatlanságára és kemény szentenciáira – milyen most?” (1915, 121. o.) Próbálja a kettős képletet megfejteni: „O.: zavartan mondja meg, hogy mit akar, szegényenli szemérmertlenségét – de csak úgy ér el sikert, ha nyílt: erőszakot tesz tehát és dűrván érzéki.” (1915–1916, 156. o.) Jegyzeteket készít róla a monográfiához (vagy a regényhez): „Mindig ki volt számítva nála az összes munka-lehetőség papíron: ha majd cikk-írásból kell megélnem. O. (R.)”

tétlen elfogulatlanság szobra volt, – s mikor boncolni kezdte élesen, mint a beretva – mindenkinél nagyobb hozzáértéssel! – S később mikor már sétálgatva beszélgettünk, – bizonytalan lett, tréfálózott, egy okos zsidó fej s kezdett öccseihez hasonlítani.”³⁷ (1916, 226. o.) Most már Osvát kézírása sem áll meg előtte, és érdekes módon, ez a kirohanás is Osvát zsi-

(1915–1916, 157. o.) S egyszer csak mint egy kacér nő: „Hideg vagyok O-hoz: szegény, ő enged, meg akar tartani.” (1915–1916, 169. o.) „Osvát elnyomta bennem a zseniális megnyilvánulást.” (1916, 175. o.) „O. tulajdonképpen dúrva, vágyó, izgatott fajta, zavart tüzekkel – és korrekt, tiszta, feddhetetlen, (megtisztult) pózt vesz fel. (R.)” (1916, 178. o.) Közben meghal Füst anyja, és ő így diagnosztizálja viszonyát Osváthoz: „Gyerekkori trauma: az O. iránti alázat.” (1916, 191. o.) „O.: Örökké fékezett. Nyugalma mindig aggasztó...” (1916, 219. o.) „Mi a különbség O. két arca között? Az egyikben erő, a másikban habozás, kétegy, gyengeség?” (1916, 232. o.) Tovább elemzi a kettős alkatot: „O.: egyes pozitív tettekben hű, – ez tartja fenn erkölcsiségét, – különben egész talajtalan lenne.” (1917, 256. o.) „O.: társaságban sohasem fesztelen, fél övéi hibái miatt, vagy konkurrál, hallgatag – elviselhetetlen.” (1917, 264. o.) S végül, a könyörtelen verdikt: „Mint egy féreg él bennem O.” (1917, 274. o.)

³⁷ Megjegyzendő, ahogyan a „zsidós”, a „zsidó” kezdetben többnyire a negatívvá, a nem egyedivé, a családdal, a nyájjal vagy az izléstelenekkel, a furcsával, a félelemmel kapcsolódik össze: „Anyá éjjeli riadalmi – kiáltoz: mezuzát kellene elhelyezni a lakásra (itt zsidók laknak, a szellemek ne háborgassanak!)” (1914, 18. o.) Füst eleinte amolyan kívülállónaként (vagyis beleérző kívülállónaként) a zsidó karakter és fizikum és beszéd mód külsődleges sajátosságaira figyel, mintha őt is megsuhintotta volna a fajelmélet, s ilyesfélét tart szükségesnek följegyezni a zsidókról: „Beszélgetés a körúton: 1200 kor. – azt a mi drága jó apánk nem akarja (zsidó hang). (R.)” (1914, 24. o.), vagy magáról: „A cigánnyal vagyok egy soron, zsidó, én.” (1914, 43. o.), vagy egy regénytervbe csomagolt rendes kis előítélet: „Zsidó penzióban nevelkedett, megtartotta a szombatot – ő nagyrabecsüli az embert, ezt megtanulta náluk – mind üvöltöttek, mikor későn jött szombaton... a zsidó jó ember, de jobban tud rászedni mint bárki más. (R.)” (1914, 44. o.) 1914. október 1-jén különös, egymás alá jegyzett mondatok: „Az ember akarja tudni, mért él. / Anya: semmik vagyunk a világon, nem tartozunk szektához. / ... / Ima: ha eszök volna, beláthatnák. / Anya: öreg vagyok már, imádkozni fogok ezentúl. / Ezt mondja a zsidó, kíváncsi vagyok, mit felel isten (anya). / Szimbolikus nyelv: héber.” (71. o.) „A zsidók erőszakosabbak, de melegebbek.” (1915, 105. o.) „Két furcsa zsidó ül mozdulatlanul egy padon, Halstadt zsidai, – egy kövér idős férfi sapkában és egy fonnyadt anyó, – mozdulatlan ülnek és néznek. Hát a zsidók mindenhol eljutnak! – sajnáltam őket, hogy itt kell élniök.” (1916, 223. o.) „Zsidó nő férjével elárasztja a telt villamost: csak ők akarnak leülni Sándor komma her, – szitd du gut? – s méltatlankodva nézi hogy a tömegben át nem jön hozzá. Szemei mint az aszaltszőlő.” (1917, 278. o.) „A sok kérdés és tanulni akarás zsidós, merész és modortalan dolog.” (1917, 293. o.) „Zsidó ritus: nem elég, hogy meghajol, jobbra balra bólogat, – nem elég a szó: gajdol, hogy jobban bevésse, behúnyja a szemét és erőlködve nyomja ki a szót; – hátralép, hogy jobban meghajolhasson; – milyen földhözragadtak, ha azt hiszik, hogy ez az ima, ebben a kis szobában hathatós, hogy ez a kis kör az égben épít valamit, – hogy egész ily egyszerűen van, ahogy hiszik, hogy ez a kis emberi fészek, ez a kis elme-egyesülés, együttes hang befolyásos – mily önző kis lények!” (1917, 284. o.) Mintha zsidónak lenni valamiféle hübrisz lenne egyenlő. „Vasúti utazásaim közben ismét erős antiszemitikus érzés lett rajtam úr: az a szemérmetlenül bátor faji-jellegű beszélgetés, amit ezek folytatnak, – ahogyan otthonosan érzik magukat, mindenütt a világon nem törődve mással, kíméletlenül, tolatkodón, – nyelvezetük zsíros, kellemetlen, – mozgásuk indiszkrét, hangosak.” (1918, 383. o.) A Tanácsköztársaság napjaiban, 1919 áprilisában jegyezte föl a következőket: „Zsidók: mily furcsa faj! Ők a legpiszkosabbak s a betegesen tisztálkodók, szorgalmasok s aluszékonyak, – a legnyereszkedőbbek, haszonlesők – s próféták amellet, szívósak, – a legintenzívebben égne, mint szerelmesek s gyorsan ki is égne. Nagy kezdeményezők és nagy ellankadók. A legkonzervatívabb s legalkalmazkodóbb fajta. – A legnagyobb ellentmondások. Az önzés vulkánikus lökésekben tör ki belőlük. Monstrum – szörnyeteg a zsidó más fajoknak – s rémülten idegenkedve nézik.” (1919, 434. o.) Nem lehet nem kihallani ebből a leírásból egy diszkrét önportrét: magából merít színeket a zsidó portréjához, a saját jelleméből. 1919. augusztus végén a nagy dilemma már teljes pompájában jelentkezik (beleágyazva Füst labilis karakterébe): „Egy ostoba emberrel vitatkoztam s értem a zsidókat. – S gyorsan beadtam a derekamat: – igen befolyásolható voltam. ... – Előbb tudtára adtam, hogy zsidó vagyok én is, – aztán letagadtam. – Útközben már a kikeresztelkedés lehetőségeit is mérlegeltem, holott eltökéltem már, hogy

dóságára fut ki: „O. írása: zier-Schrift,³⁸ – egy mű-virág készítőé, – kellemetlen csinosága – görcsös szépségkeresése olyannak, akiben kevés a természetes kellem... egész életére betanult affektációi vannak – précieux, franciás modor. Fojtott egyéniség: nem olyan, mint amilyen az elhatározása, ízlése, hogy lennie kell... (Háromszor is lebeszélte, hogy írjak. Hol van az megírva, hogy az ember létrehozson valamit?) Kinek mi köze, hogy min legettetem a szemem (a fiatal irodalomról) – ezt a kis megtört zsidó mondja? – Micsoda isten ő?” (1917, 282. o.) Az ember azt hinné, végre sikerülni fog a ráolvasás, a mágia, sikerül az elszakadás ettől az embertől, aki ráadásul az oka is lesz annak (igazi bűnbak), hogy nem megy az írás: „O. megölt... le sem merek már írni semmit.” (1917, 290. o.) De miután 1918. március 6-án Osvát a *Nevetők*et megdicsérte, Füst hirtelen visszaemlékezik az anyja halála után Osváttól hallott mondatokra, amelyek tulajdonképpen a vigasz közhelyei, de persze, mint az igazi mester-tanítvány viszonyban, nem a mondatok tartalmát, hanem a tanítás módját emeli ki: „Osvát nem beható hangon, nem tanítani akarva mondta anyám halála után a legmélyebb dolgokat...” (1918, 331. o.), s nem sokkal később már kapcsolatuk rendeződésére utal a következő bejegyzés: „O.: azt mondta nekem, hogy képes leszek nagy regényt írni, a legnagyobbat.” (1918, 343. o.), valamint bizalmas vallomásokra utal a következő hasonlat is: „Mint a fekete posztó a sugarat, az itatós a tintát: O. úgy issza be, nyeli el magába a titkainkat.” (1918, 392. o.), és aztán megint, mint a narkotikumot, afféle életbölcsekségeket vesz tőle magához: „Igaza van O-nak: az élethez ragaszkodni kell: vendégnek kell lenni, amíg lehet, – mert egyéb aztán nincs: görcsösen kapaszkodni kell ebbe az ideiglenességbe!” (1918, 405. o.) – s kitűnik, hogy Osvát valóban Füst mesterének tekinthető, messze nem csupán egy lelki deformáció, a függés vágyának kivetülése. Osvát vibráló szellemi lénye és kiáltó ellentmondásai, személyes varázsa, tekintélye és törekénysége, sármja és sebezhetősége kész filozófiai enciklopédia voltak a már harmincéves Füst számára is (tíz éve tart a kapcsolatuk), ismétlem, *nem a mondatai, hanem a lénye*.

Egészen patetikussá válik a napló hangvétele 1919. szeptember 1-jén, a fehérterror idején, amikor Füst a *Harmadik naplófüzetét* nyitja meg („Becsületes megtaláló tízezer korona jutalmat kap!”): „A közügyek nagyon deprimálnak: – de ez a szomorúság már össze sem hasonlítható a régivel. – Ma fennjártam az izraelita hitközségnél, hogy a védelmi intézkedésekhez munkaerőmet felajánljam.”³⁹ – Ott volt a jó Osvát is. – Az ő szimpatikus ragaszkodása

sohasem tenném meg: az élet javai nem érnek nekem annyit, hogy ezt a konzervativizmusomat letudjam, – hogy fiatalkoromnak s szüleimnek ezt az emlékét megzavarjam...” (1919, 465. o.)

³⁸ Diszbetűs, *kicirkalmazott* (ld. „zier”) írás.

³⁹ Három héttel később – a zsidóüldözések hatására – Füst behatóan elkezdi foglalkozni a zsidókérdéssel: megpróbál „objektív” lenni, mármint úgy fogalmazni, mintha ő nem lenne zsidó (miként filozófiája egyik alap-mozgatója az is, hogy úgy gondolkozik a világ dolgairól, mintha nem ember lenne, hanem csak „dolog”, atom, kristály, részecske, akármilyen), és belefut abba a lehetetlenségbe, hogy saját zsidóságát egyetlen pillanatra sem hagyhatja figyelmen kívül, tehát nem juthat filozófiailag is releváns ítéletekhez, s e kettősség között hanyódik mostantól, irtózatosságszerű kétségek, igazság-szeretethez álcázott sértettség s ugyanakkor hallatlanul konzekvens öngyűlölet között, a pusztító előítélet keveredik éles megítélásokkal (ez tartós tendencia nála): „Zsidók: – igaz, hogy más faj, – nem asszimilálódott teljesen. Megismerem a legtöbb emberről, hogy zsidó, mert kétségtelenül vannak faji jellemvonásai. S az is való, hogy ez a faj igen tehetséges és élelmes s hogy a jó pozíciókba tör be. Igen, – igaz, hogy hajlandó igába hajtani a gyengébb fajokat. – S hogy a többi fajok ez ellen a hegemonia ellen láznak, – hogy nem tűrik, hogy a nyakukra nőjön, – érthető. Ez a létért való küzdelem. Csoportokba tömörülnek – s úgy ölik egymást – s keresnek rá okot, hogy miért gyűlölik egymást. Elpusztítani az élet túl sok vágytársát, – nem sokára a barnák a szőkek ellen fognak tömörülni.” (1919, 481. o.) Ám második nekifutásra már kibuggyan belőle egy általánosabb és tartalmatlanabb közbevetés után: „Örök magány, örök bánat...” (Éppen ezek miatt a közbevetések miatt nehezen olvasható a napló, nem csupán a gondolatok elvontsága miatt: hogy mivel gyakran csupán *terapeutikus* funkciója van Füst életében, és ilyenkor maga a le-

minden iránt, ami igazságos, – együttérzése mindavval, ami szenvedő és elnyomott, – örök szolidaritása az emberi nyomorúsággal: nagyon mehatott engem s szívvel-lélekkel kész vagyok az *üldözöttek* sorsában osztozni. – Szomorú gyülekezet volt ott s irtóztatos pusztításokról beszéltek. – Az egyik asztalhoz léptem, hogy beiratkozzam s bemondtam nevemet. Igen jól esett, hogy az illető úr, aki felvett, így szólt: – Természetesen – az író? S oly tiszteletteljesen és hálásan nézett rám, ahogy mások még eddig soha. – Rettenetesen nyomasztanak az özönlő gyászos hírek s egyre jobban gondolkodom felőle, hogy kivándoroljak. – Mindent eladnék s egy új vándor-élet kezdődne.” A kis epizódban megint együtt látjuk a témákat: Osvát hirtelen újra szent lesz, egy ismeretlen elismeri Füst nagyságát, és ő, mint egy riadt állat, menekülne, elbújna a megpróbáltatások elől. Az egyáltalán nem zavarja, hogy ez az újabb epizód mennyire nem illeszkedik az Osvátról alkotott képébe: van egy olyan gyanúm, hogy szándékosan ment ugyanakkor a hitközségbe: a találkozás következménye, hogy Osvát elmondhatja neki véleményét *A lázadó* című darabjáról (ami egyébként megjelenik a Nyugatban), és ez a vélemény korántsem olyan kedvező, mint Füst szeretné. Miután pontosan és részletesen regisztrálja Osvát bírálatát, megjegyzi: „Osvátnak mégsincs igaza: kedvetlen ember, akinek már alig tetszik valami a jó stilisztán kívül. – Sosem hallottam őt rajongani Dostojevskijért, vagy Shakespeare-ért, – annál többet Suarezért.” (1919, 437. o.) És nem is késik a konklúzió: „Előbb egészen átadom magam valaki szuggesztíójá-

írás aktusa a fontos számára, emiatt gyakran fuldoklik az ember a lapokat forgatva.) „– Nem vagyok itt-hon saját hazámban, melynek kultúrájáért dolgoztam, – melyre büszke voltam, ha külföldön valaki bármiért is dicsérte. – Tekinteteket érzek magamon, – mérlegelnek, – védekeznem kell, – mint egy rühös állat: szégyenkezem, futok, hogy valami hibám van. Felmegyek az Otthon-klubba s ifjak a lépcsőn végigmérnek, – sehol sem vagyok otthon. – Ki innen!” (1919, 482–483. o.) „– Nemrég volt egy pillanatom, melyben azt gondoltam, hogy ki kell térnem, – nem félelemből, hanem mert nem köt engem sem a valláshoz, sem a fajhoz semmi, – keresztény nevelésben részesültem, a keresztény gondolat jobban foglalkoztatott 15-16 éves koromban, mint bármi – s ezenfelül: – nincs okom, hogy vállalam e mártíriumot: rokonaim rosszak voltak hozzám s a zsidóság nem különben... De aztán megdöntöttem s a megvetés és gőg nem hagyott így tennem. Jobb leszek-e, vagy más a keresztvívvel? Nem vagyok-e író, akinek megfeszített munkája *nektek* hoz eredményt, – már nekem semmit nem hozhat, csak saját magát. Nem kellek nektek így, – nem kell az erőfeszítés? Mi vagyok én, – nem azok közé tartozom-e, akik a vallásokon felülállanak, mert inkább töreksenek jók lenni és tökéletesedni, mint a többiek... nem azok közé-e, akik tanítanak s taníthatnak? – S aztán: az én pályám eddig is nehéz volt. Eddig is tudtam, hogy az alacsony értelem hajt a tömegre, – eddig már megtanulhattam, hogy türelmesen várakozzam. ... Most lettem zsidóvá. – S ha ezernyi rossz tulajdonsága van is ennek a *fajtnak*, – nincs több rossz tulajdonsága, mint bármely más *fajtnak*. S hogy szereti-e azt a földet, ahol él? A Spanyolországból 1500 körül kiűzött zsidók még ma is spanyolul beszélnek – s az Amerikába kivándorolt társaink második generációja már nem tud magyarul.” (1919, 482–483. o.) S később: „A zsidó fajból valami meleg sugárzik, amit megérezek s ami más fajokban nincs meg. Megérezem, ha zsidóval beszélek, – talán barátságosabb? Más fajok hidegek. – Különböző is az élet komplikált kérdéseiben alig lehet halandó embernek ítélete. Egy fajról, annak hivatásáról, mivoltáról véleményt mondani? ... Tiszta s szimpátiádra vagy antipátiádra kell bíznod magad.” (1919, 486. o.) De nincs menekvés: „Régi mondásom. Flaubert szerint a boldogság kellékei: Gazdagnak lenni, művésznek, fiatalnak, szerelmesnek... – S szerintem a boldogtalanság: magyarnak, zsidónak, szegénynek, betegesnek s özvegyasszony egyetlen fiának...” (1920, 540. o.) Ahogy elmúlik a közvetlen életveszély, mégis kezdődik a lassú visszatáncolás (ugyanúgy, mint az Osváttal való szüntelen pas de deux-ben): „Zsentrí: épp oly ostoba, mint a zsidó köznép: – de sokkal finomabb tradíciói vannak.” (1920, 574. o.) (Kontrasztként itt egy jegyzet 1938-ból: „Ha megvted a zsidót, akkor vedd talán vitézkötéses, hencegő, zsentrifajtánkat is bírálat alá, vagy a nehézfejű, lusta, fantáziátlan kispolgárt s agyuk velejének a pokoli sötétjét... oh de hagyjuk ezt!”, 459. o.) „Nem furcsa-e, hogy van egy zsidó-ölő szervezet, – egy központ, ahonnan irányítják a zsidó-gyűlöletet – s itt is, ő itt is van beférkőzött, nélkülözhetetlenné lett egy zsidó fiú... Ez azonban már megint megdöntésre int!” (1920, 589. o.) S aztán egy gyöngyszem, az ember nem tudja, irónia van-e benne: „Ezek a zsidók! Még a katolikus művészetet és lithurgiát is kisajátítják.” (1923, 886. o.)

nak – s csak azután jön, – de biztosan jön, a lázadás.” (1919, 441. o.) Persze ez a különállás nem tarthat sokáig, mindenféle erőik, véletlenek lökik újra Osvát holdudvarába, és Füst újra ott áll az első kockán: „Érdekes, O. – mily erősen hajlandó rá, hogy afférjaimban mindig az ellenfélnek adjon igazat. A hangja mindig éles, – mindig polemizáló. S ha egy új író támad – ő akkor azonosítja magát vele s oly szenvedélyes gőggel védi, mintha ő maga volna az... De végül is nem jó ítéletű ember – ezt végleg megállapítom... Gellért néki nagy költő. Pedig hiányzik belőle valami, ami a költőt teszi... Hát hiába! Függetlenítenem kell magam!” (1920, 560. o.) S miközben fel-felírja Osvát villanásait naplójába, megint rögzíti: „O. véleménye már nem döntő: – mert már ő semmit sem szeret. Csak ha dicsér: ez fontos!” (1920, 562. o.) Ebben a bonyolult viszonyban Füst folyton színészkedik maga előtt, a szöveg egyszerre nagyon maliciózus és kenetes, és éppen azért, mert nem volt igazán érdekelt a kapcsolat tisztázásában (az felelt meg neki, ha függ, még ha ezt a függést olykor a másik iránti megvetésnek álcázta is maga előtt), folytatódik tehát a libikóka. Ugyanekkor és ugyanígy nem tud elszámolni maga előtt sem a saját zsidósághoz tartozásával – viszolyog attól, hogy végérvényes ítéletet hozzon, hogy „lecsatlakozzon” bármelyik oldalhoz, miközben mindkét „oldalhoz” vitális szálak fűzik. Az Osváthoz és a zsidósághoz való viszonyában érdekes párhuzamosságok mutatkoznak. „– O: – Sűrű, sűrű, süritett zsidó! – Éget, oly tömény.” (1924, 71. o.) S miután végighallgatja és leírja Osvát feleségének egyik vallomását (1920, 594. o.), tehát világos, hogy a kör bizalmas magjához tartozik, már szinte családtag, rögtön utána azt veti papírra: „Osváttól el kell szakadnom! Furcsa: a legkitűnőbb hozzáértő s ítéletei igen sokszor rosszak...” (1920, 595. o.) De nem telik el sok idő, pontos dátummal ellátott eufóriás jegyzet következik: „Budapest, 1921. június 1. Hála Isten! – Mégiscsak... O. az *Aranytálat* nagyon, rendkívül megdicsérte... *gondolat-gazdag, – teli van mélyen járó gondolatokkal*, – (ez nála a legnagyobb dicséret)... S azt akarja úgy látszik, hogy részt vegyek a pályázaton. – Milyen kedves, meleg és jó volt irántam!” (1921, 633. o.) De ez a pályázat, az Atheneum kiadó pályázata, amit Füst végül megnyert, csak keserűséget hoz a számára, Füst rendkívül precízen találja meg a jóban a rosszat: „VII/8... Én nagyon szeretem barátomat O-t és Hel-tait is szeretem s a kritikájuk nékem fontos, – de azért ne ők csináljanak belőlem nagy férfiút, – majd én magam!...” (1921, 641. o.) A viszonyból azonban nem tud kikeveredni: „Osvát nagy fölénye! S részben abból is ered, hogy sohasem tapintatlan. Egy pillanatig sem feledkezik meg a másiktól.” (1922, 711. o.) „Osvát itt volt nálam többször betegségem alatt. Igazán boldog órák voltak! Az volt az érzésem, hogy voltaképpen szép volna így eltölteni az életet: – hallgatagon ülni, szivarozgatva egy örökké tartó téli délutánon – s egy ilyen lélek volna az ember közelében. – Csak éppen hogy itt van az a lélek, amelyben bízni lehet.” (1922, 711. o.) Érezhető, hogy milyen nagy hatással van rá a találkozás, sokszor nyűgnek érzett empátiája még a szavak használatán is átüt (olyan akar lenni, mint amilyennek Osvátot képzei): „Most kezd lelkem lenni: – tudok másokkal foglalkozni, – részvétet érezni – sőt, sőt szeretni is!... nem vagyok az az örök önzésben égő, csak saját magával foglalkozni képes ember többé!” (1922, 711. o.) – az ember persze joggal szkeptikus, ha ilyeneket olvas, és nem csupán a későbbiek ismeretében. A szavak árulkodnak, túl demonstratívak, teátrálisak. Nem is kell sokat várni, hogy a „pozitív” fordulatot a „negatív”, önbecsmérlő fordulat kövesse, talán egy nap se telik el – a naplókából persze az időmúlást nem lehet megállapítani. Pár mondattal a fentiek után ugyanis a következőket lehet olvasni (Füst egy darabig vékonyan leplezi magát a harmadik személlyel, a végén viszont a leírás önkéntelenül első személybe csap át): „Szeret hazudni, hízelegni, magát eltartani, – szeret embereket kibeszelni, – ismeri azt, hogy mi a káröröm, a rosszakarat. – Ezenkívül folytonos alázatosság, alárendeltség érzése mindenkiel szemben. – Zavar, – még mindig bocsánatot kérek, hogy a világon vagyok. Semmi biztonság és soha semmi fölény!” (1922, 712. o.) Szemben természetesen Osvát „fölényével”. Érelődik az újabb összecsapás – igaz, csak Füst érzelmeinek színpadán. És 1923 végén, miután ő is csatlakozott a Nyugat-kórushoz, mely Osvát huszon-

öt éves jubileumán hangzott fel, a következőket írja be naplójába: „Nem szabad többé fel-tétlenül alárendelnem magam O-nak... Teljesen független akarok lenni tőle, – egyedül aka-rok lenni s a magam útján akarok járni. Elég gyámkodásából! – Mily különös ember! Sza-disztikus hajlamai volnának? Fájt a kezem... érelmeszesedés! – mondotta. Fájt a fejbőröm: Ki fogják talán tépni a hajadat... kopasz leszel – mit fogsz csinálni? Parókát hordasz? – Elég mindezekből... – Nem tévedek... az én panaszom mindenkié, aki a közelében élt.” (1923, 887. o.) Pár nappal előbb ugyanis ez történt: „X/20. Fiasco: – a regényt abbahagytam... O. látott néhány részletet s csúnyán elbánt vele... Iszonyú órák következtek. S ami a legjobban fájt. – Fontosabb dolgokról kell írni, – mondotta... hát érdekelnek ezek az apró részletek té-ged? – Jelentéktelent kell írni, hogy jelentékenyt fejezzünk ki, – válaszoltam. – Azt én tu-dom! – mondott ő gúnyosan s nem folytatta. Azt akarta kifejezni, hogy igen, úgy kell, de né-kem ezt nem ajánlhatja, hogy így dolgozzam, mert úgy sem lennék képes rá... nem nekem való!” (1923, 885. o.)

Füst írása a Nyugatban (1923, 11–12. szám) Osvátról a lehetőségekhez képest nagyon őszinte önvallomás, de ha összehasonlítjuk az ugyanebben az időben írt naplójegyzetekkel, akkor nem lehet nem észrevenni a nagy disszonanciát, a mélyben rejlő feszültségeket:

„Egymással ellentétesnek látszó ítéletei hosszú időig harcoltak bennem, míg aztán el nem csendesültek, ki nem békültek önként s épp azáltal, hogy kiderült, hogy az ellenfelek voltaképp rokonok. – Nem titkoltam előtte, mennyire érdekel személye, – ő pedig szívesen mosolygott felette s ahogy eddig, őszinte volt hozzám továbbra is, bár semmivel sem nyíl-tabb, vagy közlékenyebb. ... Így teltek az évek s közben, mintha apám lenne, lelkem mélyén nem egyszer fellázadtam ellene: – de az indulatokat mindenkor legyőzte bennem a belátás s az igazságtalan bírálatot a szeretet... S természetesen felmerült újra a régi terv is... íme... ő lesz az, akiről... nagy jellemrajzomat megírom ... Ha őt meg nem ismerem, – nyilván ma sem tudnám még mi az írás.”

És így ír a naplójában: „Osvát erősen talmudista okoskodó, teli nagyon nehezen elvi-selhető tulajdonságokkal... Hát sok itt a visszásság, sok a gyarlóság, az kétségtelen. – Mindig mindent jobban tud, mint más... Már ellenszenves, hogy hogyan kezd valami fe-lől vitázni... S formalista vitatkozó amellett. – Állandóan készen áll, hogy vívjon, hogy védekezzék, s ezt örökké szurkáló, támadó formában. Csúnyán költekező, – e tekintet-ben léha természet: szeret nagyon jól élni, mikor családja bajban van... s igen hajlandó a számíttással előket gúnyolni... Gyáva, félnék s kigúnyolja azt, aki nem félnék... – Anya-giakban pedig a moral instania, – rajta nem lehet segíteni... mindenki igyekszik segíteni rajta s ő mindent elront... – mert kényeskedő, körülményeskedő, bölcsekedő, s amellett határtalanul élhetetlen és könnyelmű... S amellett én mégis mindenkinél jobban szere-tem.” (1923, 862–863. o.)

Osvát halála tudja csak megtörni ezt a rossz végtelent. Habár ez a végtelen már régen beépült az író idegrendszerébe. Ez az ő idegrendszere maga.⁴⁰ Füst magától sohasem tudna megszabadulni az O. E. névre hallgató negatív mágiától, ami immár művei részévé vált. Egy évvel az öngyilkosság után kezdődik a szobor lebontása: „O. E.-ről rosszat mondani – egy halottról? Annyi, mint egy képzelt személyről!” (1930, 301. o.) – vagyis szabad, sőt kö-telező. „E világ kifürkészhetetlen bonyolultságának világító példajaként volna odaállítha-tó: – O. E., – aki nagy szemmel volt, s mindenki másnál jobban értett a gondolkodáshoz s írás-hoz is... s amellett nem volt főgékonyága az írásművészetéhez... Kiagyalta véleményeit... ennél fogva a leghamisabbak éppen az ő véleményei voltak.” (1931, 338. o.) Osvát bűnlajst-

⁴⁰ „A dolgok e világon libegő-állapotukban vannak, tudjuk, fix-pontja semminek sem lehet, ennél fog-va a végleges állásfoglalás bármiben is lehetetlenné válik, mert mihelyt végig gondolsz valamit, meg-zavarodol.” (1939, 488. o.) – írja egy olyan gondolatfutam elején, ahol nem tud sem a zsidóknak, sem a magyaroknak igazat adni. „Nos, kinek adok igazat? Nem tudok felelni? Sajnálom nagyon a zsidót... de hogy a magyarra most haragudni tudnék? Nem tudok...”

roma – „Hogy kiket tartott Osvát nagyszerűségeknek...” (1932, 368. o.) – egyre hosszabb. Rendületlenül tovább folyik az Osvát-élmű bombázása: „Osvát a mesterkéeltség maga volt.” (1932, 372. o.) „Mért haragszom én annyira Osvátra?... mit vártam én tőle, hogy tökéletes legyen? ... Ezt annál kevésbé várhattam, minthogy magam elég elviselhetetlen fickó lehettem fiatalkoromban – és Osvát nemhogy hibátlan lett volna, de rosszindulatú, kínosni szerető és más szörnyű tulajdonságokkal megátkozott ember volt. Viszont volt egyebe is számomra az évtizedekben, a rosszon kívül... S mihelyt ezt megállapítom, akkor már hálátlan sem vagyok és meg is nyugodhatom, nem kell, hogy olyan iszonyat legyen az emléke.” (1938, 437. o.) „Ha megírnám, hogy Móricz Zsigmond, ez a királyi művész milyen irtózatossá volt, ki hinné el nekem? S hogy Kosztolányi ez a sokkal kisebb művész, ha nem is volt alkotó gondolkodó, mégis, hogy zsebre vágta őt eszésségben, úgy őt, mint Babits Mihályt, aki végtelenül ostoba ember, – hiú, ostoba, gondolkodásképtelen, ez a világgraszoló, nagy költő. (Ifjúkori költészetéről beszélek.) Ki hinné ezt el nekem ötven év múlva? Bizonyítsam? Be kellene bizonyítanom. Úgy ezt, mint a következőt: hogy Osvát Ernő, ez a lánghó szellem, a legnagyobb gondolkodók egyike és nagy kritikus micsoda tévedésekből állt, – csupa tévedésből. Le kellene írnom, hogy miket mondott írókról és művekről, – hogy miket mondott és kiket portált, el nem hinné az ember. Le kellene írnom, mielőtt meghalok.” (1940, 507–508. o.) „Osvát: mindent különösen akart kifejezni, olyan jól, ahogy senki. Bölcs is akart lenni s amellet könnyed egyszerre... Ennélfogva geil volt, vagyis émelítő mindig.” (1942, 574. o.) S utolsó bejegyzése a mesterről: „Osvátról: úszók volt, amely önmagát emészt. Parázs, amely mindig égni és égetni akar. Elek meséli, hogy utoljára a Garda-tónál nyaralt, – boldogtalanul jött vissza pár nap múlva, hogy neki ködös az elméje, mert ott végre aludni tudott. S ő nem volt erre teremtvé. Beteg volt tőle, hogy nem lehetett állandó munkában az agya.” (1943, 586. o.)

Megírta végre nagy regényét – a mester nélkül –, amit elhisz magának. A regényhez már nem volt szüksége az élő Osvátra (akkor talán meg se tudja rendesen írni): ellenben szüksége volt az idegrendszerében bujkáló Osvátra, aki ellentmondásaival mindig figyelmzetteti önnön befejezetlenségére, a dolgok megoldhatatlanságára, aki húszéves kapcsolatuk során beleégette szívébe egy függőség (s a megcsalás) minden kínját – a jóvátétel lehetősége nélkül. Akit isteníteni kellett, miközben egyre gyarlóbbnak látta, és annál jobban isteníteni, minél gyarlóbbnak.

* * *

Egy igazi naplót voltaképpen sohasem lehet befejezni. Az ember addig írja, ameddig írhatja – a napló maga fejezi be saját magát. Füstnél viszont a napló egy végtelen folyam, mely váratlanul (igaz, egy történelmi dátumnál) megszakad, és soha többé nem lesz folytatható. És mégsem szűnik meg belső végtelensége, mely furcsa módon abból fakad, hogy a tényeken úrrá lenni kívánó szerző rájön: a tényeken nem lehet úrrá lenni, minél nagyobb számban ömleszt a naplójába idegen emberek, ismeretlenek, barátok, nők, férfiak történetét, gyónásait, kalandjait, életük titokzatos, megfjrtendő eseményeit, annál kevésbé lesz képes megfogalmazni „saját” történetét, amely nincs, hiszen az sohasem érdekelte, irtóztott tőle, a sorsatlanságot választotta, mint egyik jegyzetében leírja, sorsául: „naplóit” is inkább „hónapló”-nak, vagy „évló”-nek nevezném, a szüntelen nagy rendszerezés alig leplezi a bennük állandóan feltáruló „chaosz”-t, melyet csak a végtelenített forma visel el.⁴¹

⁴¹ Füst, egyik gyenge pillanatában, 1932-ben meglepő módon gondolkodás nélkül elfogadja azokat a „zsidó író”-ról szóló előítéletes sztereotípiákat, melyeket egy Bondy nevű német írótól hall. „Az internacionális kozmopolitizmus semmilyen szellemi területen nem oly korcs valami, mint az irodalomban... S ez a zsidó író sorsa: – az örök bizonytalanság. Környezetével, akárhogy igyekszik sem válhatik eggyé. – Nyelvművész lehet belőle, de a nyelv szelleme voltaképpen idegen marad tőle mindig... a zsidó író viszont hiába találja érdekesnek ezt, vagy azt az eseményt... hozzá se tud

Ha valaki a Füst-napló utolsóelőtti oldalára, az „1944 március 15-dikén” kelt utolsó feljegyzés nyitó-mondatára lapoz – „Ma már én is azt mondom, hogy ki kellett irtani a zsidókat” – és esetleg átugrotta a Hitler hatalomra jutása utáni éveket, az talán pusztá fatalizmust lát ebben a parancsolatszerűen megfogalmazott szentenciában (a múlt idő itt is enyhe csalás, hiszen a zsidók kiirtása javában folyik, van benne némi háritás, illetve tény, hogy egy ilyen tartalmú jelen idejű mondat mégsem kimondható az író számára, hiszen az igazi parancsolat volna), amely után Füst azzal indokolja a félelmetes gondolatot, hogy amelyik népre ennyi szenvedést mérnek, annak jobb, ha gyorsan ölik meg, mintha lassan. A mondat különös objektív iránya alig leplezi a mondat mélyebb tartalmát: vagyis, hogy *engem* kell kiirtani.⁴² A filozofikus halálvágy, illetve a halál elfogadása (filozófiai öngyilkosság, beletörődés a változhatatlanba) egy ilyen örült világban olyan gondolkodói magaslatoakra vall, hová Füst mindig is elérni vágyott. De mit kezdjünk az ilyen (négy évvel korábbi) feljegyzésekkel: „A következőn kapom rajta magam: hogy nem is kívánom, hogy a zsidók helyzete visszajavíttassék. Csak azt nem tudom már visszaidézni, milyen érzések közt gondoltam ezt... Hogy nélkülok tisztább a levegő, – ez az érzésem. Borzasztó, de meg kell mondanom, hogy így van. Nem kívánom például, hogy a kereskedelmi iskola úgy teli legyen zsidó tanárokkal. S hogy a közhivatalok teli legyenek velők. Mert rossznak tartanám, ha a magyar uraknak meg kellene hajolniok egy zsidó miniszter előtt... Mintha meg volnék zavarodva, nem találom a helyem, annyira elfogadom azt, ami történt. ...Menj el a gettó negyedeibe, egy Dob utcai üzletházba s meg fogod látni, hogy idegenek és kínos érzéseket keltők.” (1940, 520–521. o.) Nincs ebben a gondolatmenetben egy szikrányi ironia sem, s ha mégis van, az önkéntelenül csúszik bele, fogalmazás közben. Füst éppen azt a racionálisan megmagyarázhatatlan érzését rögzíti voltaképpen nagyon bátran és konzekvensen, hogy ő annyira konzervatív és annyira magyar (ugyan csodálkozik magán, de kénytelen rögzíteni, hiszen ezek az érzések megvannak benne), hogy *egyért* a zsidótörvényekkel, akár annak az árán is, hogy ő is eltűnjön.⁴³ A klasszikus „hinaus mit uns” formulája ez. Azzal, hogy ezt az érzését rögzíti, azkezdeni. – ... meg kell várnia azt a pillanatot, míg olyan témája nem akad, amelyben a környezet-nélküliség regényét írhatja meg...”

⁴² Egyik választott mottójához hűen: „Ich bin für und gegen alles.” („Mindenért és minden ellen.”) (1932. május 1.) Ugyanabban a mondatban hol meggyőződéssel vallja magát zsidónak, hol kijelenti, hogy ő nem tartozik a zsidósághoz. Hullámokban jött el nála, például 1924-ben többnyire érzékeli a folytonosságot, az odatartozást: „IX/12. Zsidó templomban: – Gyerekkorom óta nem voltam itt. Akkor úgy mentem oda apámmal, hogy odatartozom... Biztos érzés volt, határozott... én ide tartozom. Minden kétkedés nélkül voltam velük – s ez jobb volt, mint ma hazátlannak lenni. – Most, hogy bementem, az ősök iránt való néma érzés elfogódottsága szállt meg...” (1924, 93. o.) „Ha bármi külföldi nagy siker érne, – úgy nyilatkoznék, hogy nem vagyok magyar... ezt törvényhozásilag adták tudtomra – én ezt tehát elfogadom, – igaz, hogy nem tudok más nyelven, mint magyarul, hogy odavalónak érzem magam s igaz, hogy a gyilkosok barátainak regimeje alatt hozták ezt a törvényt, – node törvényt hoztak... s ha tető alá lehetett hozni ezt a törvényt, – azzal az országgal nincs közösségem... Zsidó vagyok! – azaz nem vagyok zsidó, mert semmi közöm hozzájuk... semmi sem vagyok tehát, – nincs hazám, sehova sem tartozom.” (1924, 28. o.)

⁴³ „Csak egyet helyteleníték még mindig saját magatartásomban: – hogy hajlandó vagyok megérteni az antiszemitizmust, mondván, hogy az elkorcsosult zsidóság bizony rászolgál néminemű idegenkedésre... vagyis hogy ennek az üldözött tömegnek álláspontját igyekszem én is magyarázni, holott semminemű álláspontja nincs. Nem azért üldöz, mert utálkozik, arról szó sincs, hanem mert éhes és mert üldözni akar és akárminek nekimenne, aminek nekiuszítják...” (1937, 420. o.) Majd 1937. március 1-jén ilyet ír le: „Voltam egy esküvőn, s ott zsidókat láttam, – zsidó nőket bundákban. Az iszonyú ebben az volt, hogy úriemberek módján voltak öltözve, sőt bizonyos pompával is s mikor megszólaltak, nem a parasztok faragatlanságát mutatták, mert még jó lett volna, szép lett volna, nem a nyárspolgárság általános perfidiáját, hanem valami aljasat és piszkosat. Mocskos volt minden szavuk, büdös a mosdatlanságtól, – kíváncsiak voltak és beavatkozók, pisz-

zal filozófiai aktust hajt végre, mert egy élő, eleven ellentmondást mutat fel, saját magát: aki még a legvégső pillanatban is képes arra, hogy a saját, legvéresebb pusztulással fenyegető sorsát is általános értelemben szemlélje (vagyis elfogadja). Ő a nyilasnak sem azt kiáltja oda, hogy reszkess, hanem azt: „Figyelj csak, nyilas úr! Akárhogy boszankodol is, a föld alatt egy leszel a zsidókkal.” (1942, 565. o.) És megrendüléssel vegyes szomorúsággal olvassa az ember azt a „Végrendelet”-et, amiben magyarságáról vall: „Itt életem. Ha nem élhettem volna itt, talán nem is élhettem volna. ...Egyszóval itt születtem, itt éltem s magyarnak érzem magam, – ezt ugyan megtiltották nekem s én mégis úgy érzem. Bűn az? Az anyám megtagadott engem és én mégis szeretem, bűn az? Megcsókolom annak a kezét, aki megtaposott, mert szeretem.” (1941, 538. o.) Igen, Milán ilyen, van ebben valami szadomazochista játékoság is, amit semmiképp nem tud elkerülni, lelki alkata miatt, s bár sikerül kitágítania és relativizálnia a képet: „Hogy milyen vérségű az ember, úgyse tudhatja senki biztosan, hogy mi történt őseivel az évszázadokban” – finoman oldalt lép tehát, és egyetlen abszolút érvényű kijelentést tesz ezután –: „én itt egy gyönyörű nyelvet tanultam meg, a világ legnagyobb költőit ismertem meg, mert a magyar líra mégiscsak a legnagyobb a világon...” – itt nem csuklik meg a hang, de most jön a „végrendelet” érdemi része, amibe egy olyan filozofikus feladványt rejtett a költő, hogy ember legyen a talpán, aki meg tudja rendesen fejteni, és aki teljesíteni tudja – éppen ez a cél, a végiggondolással, és nem röpcédulákkal vagy gépfegyverrel akarja megoldani a zsidókérdést, azzal, hogy egy olyan feladványt készít, amelynek a végén, ha válaszolni tudunk rá (vagyis híven teljesítjük a végakarátát), akkor a zsidókérdésre is megoldást találtunk: „Minden vagyonomat a magyar államhatalomnak hagyom tehát, tesszőleges alapítvány céljaira. Csak azzal a kéréssel, hogy ebben zsidó épp úgy részesülhessen, mint más vallású s nem arányszám szerint, hanem érdeme szerint. Ha tehát több van olyan, aki megérdemli, akkor több kapjon.” Ez ilyen egyszerű. De még nincs vége: „Hogy mi köt a zsidókhoz? Távoli emlékek, s egy mélységes rokonszenv, üldözöttségük, s főképp szellemiségük miatt.” – tehát nem az, egy percre sem az köti őket hozzá, hogy ő maga is zsidó volna. Nagyon stílusosan fejeződik be ez a „végrendelet”: „Ez se jó, semmi se jó. Az élet csúnya volt. – F. M.” És persze nem ez Füst Milán utolsó végrendelete.

* * *

A naplóíró klasszikus gesztusa, hogy mindennap talál valami feljegyeznivalót, és fontosak számára a dátumok, megfigyelések, ez voltaképpen idegen Füsttől, aki egy ismeretlen belső dallamra figyelt csupán, és mindent annak a szemszögéből mérlegelt, ahhoz mért. Mégis, a külföldön utazgató vagy vidéken tartózkodó Füst átalakul, hat rá, hogy megmozdul körülötte a világ, belső világából kilépve hirtelen egészen más típusú élmények válnak fontossá. Ilyenkor sokkal inkább az a klasszikus naplóíró lesz belőle, akivel mindennap történik valami érdekes. Igaz, az egyik első olaszországi utazásán még fontosnak tartja kiszámolni, mint egy könyvelő, hogy mintegy „18000” műalkotást szemlél

kosan disznólkodók, egyszóval elviselhetetlenek.” (420. o.) A szándékos túlzás nyilvánvalóan az ellenfél érveivel való túlzott azonosulásból ered: így próbálja maga előtt igazolni különben igazolhatatlan érzéseit. Féltreértés ne essék, a náciizmus igazi természetét Füstnél pontosabban senki sem vizsgálta ki a korban, lásd többek között az 1938. áprilisi jegyzeteket (453–462. o.), ahol szociológiailag is pontosan, hibátlanul elemzi a hitlerizmust. De mit tegyen, ha 1938. március 26-án, ahogy naplójában rögzíti, a következő eset történik meg vele: „Vae victis! Ez mindenkor így volt. Önértetről szó se lehet. Le kell hajtani a fejet. Az éjjel valaki felhívott és így szólt, (egy női hang): Zsidó, zsidó hepp, teli van a szád. Ezt háromszor elmondta és letette a kagylót. Semmit se szóltam. – Persze a nyulakat is mindenki üldözi és a négereket is, de hát erre azt mondtuk: mit lehet tenni? Mikor azonban ránk kerül a sor, akkor jobban csodálkozunk, ez a világ rendje.” (432. o.)

meg *alaposan*, de a valóság mégis erősebbnek bizonyul ennél a forszírozottan koncentráló, az állandó koncentrálistól is boldogtalan, erőltetett figyelmű kettős könyvelőnél. Igaz, megállapítja, hogy egy villamoson hallott beszélgetésnek (mert a villamoson utazni számára mindig legalább akkora élmény volt és kaland, mintha külföldre utazott volna) magában sohasem lehet művészi értéke, hiába hallatszik a villamoson olyan természetesnek, meghaladhatatlannak és tökéletesnek. Ő Flaubert-rel vallja, hogy csak a gyötrelmes munkában született (sokszorosán átfogalmazott) mondatok és művek az igaziak (tartalmazzák azt a vibráló végtelent, amit szerzőjük egyedül tart mértéknek). És mégis: gyorsfirkái, amelyek nem csupán a villamoson lezajlott jeleneteket és párbeszéd-töredékeket, hanem utcai jeleneteket is ábrázolnak, a naplói-író hibátlan kis remekei (enyhe túlzás ez, örömömben, hogy ilyen is található a naplóban).

A napló műfaja viszont más: abban egy villamos-jelenet, ha talán egy regénybe nem is lenne való, mégis tökéletesen megáll. „Félek”, írja egy 1925-ös jegyzetében a feleségéről, „hogy kiperzselem belőle az életkedvet! – Habár – az én tüzem! Hamvad már az! – Azelőtt: ha egy villamosba szálltam az izgalomtól nem tudtam hová lenni. – Hová néztek? Mit dolgozzak fel abból a rengeteg szépségből, amelyet az élet nyújt?” (121. o.) Már idéztük 1914-es jegyzetét arról, hogy szeret gyámolttalan vidékit játszani a kalauz előtt, de tragikus feljegyzés szól 1938-ban (ebben az évben keresztelkedett ki) arról, hogy a villamosmegállóban posztoló rendőr előtt szándékosan hangosan beszél „magyarul”, nehogy az zsidónak nézze (457. o.): nos e két jegyzet között egy egész univerzumnyi villamos- és utcavázlat található a könyvben, a világvárosban élő ember érzékisége, szorongása,⁴⁴ az anonimitás és az ismerősség állandó billenései teszik ezeket a jegyzeteket, elnézést a szóért, kafaikáivá (nem a megszóktott értelmében használok, szándékosan, nem a hivatal packázásairól, az irracionálisan hosszú folyosólabirintusokról beszélek) – Kafka naplóiban találunk ehhez hasonló töménységű, pár mondatos, szinte álomszerű leírásokat a nagyváros közegéről, (ama kegyetlen mélabújuk is oly hasonlatos, Füsté és Kafkáé, amely a fizetett kurvák-tól hazafelé fogja el őket) – valamint Joyce-ivá (a megfigyelések olykori szenvtelensége, ze-neisége teszi őket azzá, a „magnófül”).

1. Az én emberem: „Villamosra feltolakszik egy ember: segítek neki, pakkját felveszem – zszól-folva vagyunk – a következő állomáson leszáll néhány és egy nő fel szeretne jönni – Megtelt! ordít hársányan és mérgesen az én emberem – ez az ember!” (1914, 84. o.)

2. „Kokott a villamoson: Az Emil? Semmivel se lehet megfizetni a műveltséget... dicsérni valakit, mesterségesen lelkesedni, h. másnak tessék – tettem ezt sokszor. (R.)” (1914, 92. o.)

3. S hogy lássuk, miként filozofál Füst, miként illeszti össze fogalmait nagy-nagy állhatatosság-gal (olyan alkatrészeket is megpróbál összeilleszteni, melyek nem illenek össze, habár az érzékiség, mint a pénz, nála mindennel összefügg): „Villamos vasút: a negatív és pozitív egymáshoz való vágya motorikus erővé lett” – ezt érzi át, amikor a villamoson utazik – „a szerelem ambícióvá és küzdelemmé.” (1915, 119. o.) Mintha a villamosenergia feltalálása tette volna, hogy a szerelem küzdelemmé változott.

4. Utcái jelenet: „Egy elfutó emberalak hozzám: oly ideges vagyok, az öcsém 26 éves korában elesett a harctéren – szól és eltűnik az ismeretlen – visszatér öntudatomnak abba a homályába, ahonnan előbukkant. (R.)” (1915, 127. o.) – akárcsak Jánoska kisasszony.

5. Részvét: „Csoda-e, ha valaki utálja, gyűlöli az embereket, ha mindenkitől félnie kell, mindenki utálja, gyanús szemmel nézi, goromba vele. – Piszkos kisfiú a villamoson.” (1916–1917, 246. o.) – Füstnél egészen sajátosan keveredik a hatalmas és őszinte részvét a tökéletes és könnyörtelen önzéssel, ebből naplómiféle erkölcs-tant alkotni (nem sok sikerrel).

⁴⁴ Az érzékiség és szorongás nála mindig egy. Összeforrott a két fogalom ifjúkorában, amikor sokat járt a kurvákhoz. Ha szorong, az azonnal érzéki élménnyé válik nála, kéjéretté, s ha érzéki élménye van, fordítva, vadállatian kezd el szorongani. A házasság után legtöbbször az „ördög” szóval operál, hirtelen minden napló-monológ végén megjelenik az „ördög”, vagy egy kis diáklány, vagy egy könnyen megkapható „kokott” képeben. A beosztott kis gimnáziumi tanár pedig ezt jegyzi fel naplójába 1915 februárjában: „Az igazgató tudja, hogy viszonyom volt a szeretőjével.” (102. o.)

6. Villamos-filozófia: „A lét olyan, aminőnek látszik, lehetetlen, hogy az abszolút látás, mely mindent egynek lát, egy akácot girbe-gurba formáival másnak nézzen, legfeljebb többet lát rajta. – Bizonyos, hogy ha valaki mellettem ülne a villamoson s nézne, ugyanazt az életrézt érezné, – ebben én ő is vagyok... az érzet primaire jelenségében nincs semmi egyéni... az egyéni mélyebb talajon kezdődik, – érzem, – ha mélyebbre nyúlok, egy kevésbé nyílt rétegbe, *melybe be kell nyúlni*, (tehát nem vesszük olyan könnyen észre, mint amit látunk) – ha összekapcsoljuk a látottat valamivel: itt kezdődik.” (1917, 287. o.) A Nyugatban 1909-ben megjelent *Gondolatok vázlata a külső és belső szemléletről* végigkíséri Füst egész esztétikáját: ez nem engedte, hogy valaha is impresszionista legyen.
7. Regényötlet, személyes kisugárzás: „Vita a zsúfolt villamoson. Egy dúrva úr a kalauzt vádolja. Egy harcsabajúszú úr megszólal s igen szelíden mondja: – a kalauz dolgozni akar, uram, – nem kell rossz néven venni, – már előbb is kérte az urakat, hogy hagyják felszállani... S szelíd hangjától, őszinte, személytelen igazságszeretetétől minden megbékél. – Egy harmadik úr, mielőtt leszállna, odahajlik a második füléhez és odasúgja neki: ön jó ember! – s máris eltűnik. (Egy regény kezdete lehetne, – erről a harmadik emberről.)” (1920, 595. o.)
8. Öregedés: „Ahogy ma a villamoson magam elé néztem: – éreztem: – ez az első öreges tekintet! S felijedtem...” (1921, 680. o.)
9. A testi mivolt eltüntetése: „Villamoson: – a velem szemben ülő úr ásít s két fogsora között nyál-hid csillog. – Azt hiszem, még ez az ellenőrizetlenség is jellemző lehet valakire. – Minden valamirevaló embernek állandó ösztöne, hogy testi mivoltát eltüntesse, – láthatatlanná tegye.” (1922, 711. o.)
10. Elmúlt szerelem, novellaötlet: „Nem tudom igaz-e: – nem hittem volna, hogy énelem ilyen történhet – Jaul. E. a villamoson (előbb látott meg mint én őt, elfordult, arcát sállal takarta, szívem dübörgött, – nem voltam biztos! – három év után! –) Aztán megnéztem – Ő az!, és mégsem odamenni, – lehetetlen, lealázó! – Indulatok, gyengeség, szívdobogás. Pedig nem hiányzik. (Novella: régi szerelmes, villamoson, odamegy, – mégsem ő –, beszélgetni kezd, elkíséri, kiderül róla, h. legjobb barátjának volt kitarottja, el is mesélte neki, mindent tud róla, a nőről, – zokogó megrendülés, menekülés.)” (1922, 717. o.)
11. Egy helyzet kettőssége: „Egy öreg bácsi koldul a villamosokon, – homlokán egy tábla: Kilencven éves vagyok... Mester-hegedű eladó. – Kilencven év, – ez aztán a mentő körülmény! S bocsánat egyben mindenért!” (1922, 730. o.)
12. Alteregő a névtelen tömegben (és önnevelés): „Egy hangos úr a villamoson: – Fiatl, tetszelgős, – szeretne nagyszerűnek látszani – s oly loyális, oly szerény!... – Egyetlen ember, aki szeret engem a nagyvilágon... – tudod ki? – Ki? – kérdezi a fiatal, számár kis felesége. – Az Eppinger Leó. Tudod mért? – Mért? – Mert az látott engem cselekedni, amikor cselekedni kellett... Mert tudod, nekem van egy tulajdonságom, amiben úgyis, – meglátod, – (igen mélabúsan:) úgyis tönkre fogok menni – és tudod, mi az? – Mi? Hogy én odaadó vagyok a barátaimhoz... határtalanul... határtalanul rendelkezésükre áll a pénzem... Mert nézd például, ha a te mamád, ments Isten beteg lenne... én oda volnék!... Nem tudtam tovább hallgatni, s undorodva menekültem, – ami lyrikus, rossz tulajdonság... (Azonosítottam magam a beszélővel s szégyenlem magam helyette, – emlékszem, hogy én is ilyen lehettem stb.) – Az írónak figyelnie és tanulnia kell!” (754. o.)
13. Villanó flört: „Villamos: érdekes, hogy társaságban sosem kerülök össze az ilyenfélével... Szép és kedves, elegáns, – és ott, a villamoson, már tekintetével hűtlenné lesz bóbiskoló férjéhez és hozzám pártol...” (1923, 823. o.)
14. Hinni a másik embernek: „Villamos: az ellenőr megjelenik s egy fiatalember bajba kerül, nincs rendben a jegye. Hogy ő leszállt, mert egy barátját látta megállónál s aztán visszaugrott... hogy már lukasztották stb. – Gyanúsán nézett ki a dolog s én mégis éreztem, hogy neki igaza van, – pedig mindenki kétkedőn mosolyogott, s a fiú már sírt izgalmában.” (1923, 876. o.)
15. A halandók vágyakozása: „Tegnap a villamoson egy ismert alak utazott velünk, szakállas, öregedő művész-féle... egy nő után ő is leszállt a villamosról, de odalenn az arcába nézett – s meggondolta magát... hagyta eltűnni... ám egy pillanat múlva már egy másik nő után fordult meg, – avval a kifogyhatatlan vágyakozással, amelyet ismerek... Milyen köznap ez, mily közönséges jelenség, – komikus is, köznap is... S nekem mégis furcsa látomásom volt! – Hiszen ez az ember halandó! – éreztem...” (1923, 899. o.)
16. „Téma: A villamoson lát egy szobalányt. Meglesi. Magához veszi. (Gazdasszonya ráemeli

a széket.) Kitaníttatja, – esténként. Nagy nő lesz belőle. (Folyton érzed a veszélyt az esti beszélgetésekben.) – S aztán persze kiröppen a lány. – Az ajtója előtt könyörögve álldogál a férfi s hiába.” (1928, 275. o.)

17. Az ihlet és a szorgalom: „Tudod, az ihlet miféle? És hogy mért jó az, amit az diktál? Ezért: – mert az ihlet dobogtatni kezdi a szívedet, hogy mily remek lesz az, amit itt le fogok írni ezen a papíron. Vagyis az ihlet a »papír-értéket« figyeli, hogy hogy hat valami leírva. A hangzást, mindent, ami ehhez tartozik, és ha az jónak ígérkezik, annak örül. Mármost ezzel szemben hallasz egy remek-jó beszélgetést a villamoson. Az leírva legtöbbször semmit sem ér. És mért nem? Mert nem te alkottad. És mi az, hogy alkottad? *Úgy hoztad létre, hogy az írás természetének, irányainak, törvényeinek megfelelően jól hasson a papírról.* Vagyis amit a villamoson jót hallottál, azt a képzeletednek azonnal át kell alakítania a papír igényeinek megfelelően. (És ezt tudja remekül Móricz Zsigmond, ez az a processzus, amely benne nagyszerűen megy végbe.) – Mármost a regényemről: egy nagy regényt nem lehet terv nélkül végigírni. S ennek a tervnek követelményei vannak. Vagyis kénytelen vagy rá, hogy másképp is dolgozzál, nem csak úgy, ahogy az ihlet diktálja, – vagyis nemcsak az ihlet öröme irányában, hanem bizonyos más követelmények szerint is. (Mint-hogy az ihlet felelőtlenül akar haladni s neked, ha valami át mondtál ebben a regényben, akkor bét is kell mondanod.) Mármost hogy kell akkor haladni? Megvárnod, amíg az ihlet a célszerű irányba magától elindul? Meddő várakozás. Nincs más mód, mint az, ami célszerű, addig próbálgatod a papíron, amíg a célszerű jól kezd hatni és így találkozik lassú processzus útján a kettő, az, amit akarsz írni azzal, ami a papíron, annak külön törvényei szerint alakul.” (1937, 439. o.)

Éppen ez a napló: Füst Milán addig próbálgatja szavait és személyiségét a papíron (a papírokon), addig illeszti össze személyiségét, élettörténetét szavaival, fogalmaival, amíg „a célszerű jól kezd hatni”, és a napló egy olyan kincseskamrává válik, amelyiknek már el lehet dobni a kulcsát, olyan kincsesbányává, amelyre rá lehet robbantani a hegyet: maga semmi, voltaképp használhatatlan, nehezen olvasható, idegesítő és önmagát emészti föl: tehát rossz végtelen – és ugyanakkor lüktető, eleven valóság, egy ember érzéki lenyomata, az önmagával való küszködésének becsületes ábrázolása, egy nagy program végigvitele, egy-szeriségének, azaz zsenialitásának tükre: jó végtelen.

* * *

Az ihletről szóló fönti jegyzet után, ami már az önmagával való alig leplezett elégedettség jegyében fogant, ritkulnak a naplóbejegyzések, mint ez az utolsó években, a beindult nagy munkával párhuzamosan amúgy is megfigyelhető. A napló belső végtelensége ugyan nem szűnik meg, de Füst nagyobb tömbökben fogalmaz és összegez, és ha úgy tetszik, a zsidókérdés vagy az attól való *eltekintés* a napló főeseménye (hiszen a II. világháború eseményei véletlenül sem találhatnak utat a naplóba: egy légitámadásról beszámol, de az inkább esztétikai gyönyörűséget okoz neki, s ily módon kapcsolódik össze a halállal [1942, 567. o.], a sztálingrádi csata idején pedig Platón *Lakomá*ját olvassa: „Furcsa érzést kelt ez a mű, mert az embernek az az érzése, hogy csupa mellé-beszélésből áll. Nem azt kérdezik, például, hogy van-e Isten, hanem, hogy mit tesz az – mondjuk, – Istenhez hasonlónak lenni?” 1943, 582. o.). A fent idézett 1937-es villamos-esztétika után azonban a következő két mondat olvasható – s olvasható volna a *Teljes napló* bármelyik pontján, mert jószerével az a két mondat ismétlődik benne ezernyi változatban:

„Egy ötven éves ember, aki minden tekintetben ugyanolyan számár és esendő, mint húsz éves korában volt. Ez vagyok én.”

„Előkészület nem létezik, mert az már maga a te igazi időd. Átmeneti korszak sem létezik, sem ideiglenesség, mert az egész élet ideiglenesség s az már mind a te igazi időd.”

És megy a villamos tovább.

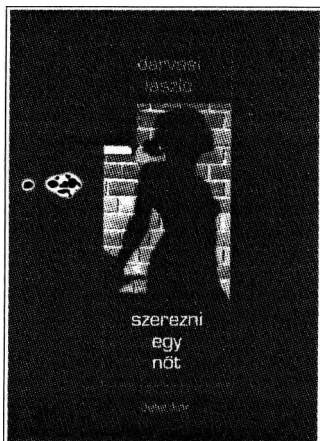
A LEGENDA PARÓDIÁJA?

Darvasi László: Szerezni egy nőt

Darvasi László számos korábbi elbeszélése (beszélye?), például *A veinhageni rózsabokrok* vagy a *Kleofás-képregény* darabjai, olyan térbeli és időbeli közegben játszódtak, amelyet jobb híján nehéz volna másképp nevezni, mint történelminek. Azért éreznénk mégis fogatékosnak vagy akár félrevezetőnek ezt a minősítést, mert ha valami, hát épp e *történelmi* dimenzió volt lényegtelen, sőt érvénytelen ezekben a legendás történetekben. Történelmi legfeljebb az volt bennük, hogy úgy variálták a történetelbeszélés különféle mintáit, mintha más elmesélnivaló nem volna többé, csak az, hogy milyenek voltak a történetek régen, abban a bizonyos, szinte tetszőleges régmúltban, amikor még volt elmesélnivaló, amikor még megestek csodás, titokzatos dolgok. Persze Darvasinál ezek a dolgok nem a tényleges régi beszélyekből és legendákból ismerős csodák és rejtelmek voltak, hanem olyanok, amelyeket kikezdett, aláásott a mai történetmesélő ironiája és szkepsze. A csodái nem épületes tanulságot hordoztak, hanem épp ellenkezőleg, a magyarázatnélküliség vákuumába nyíltak, és szorongást keltettek.

A könnymutatványosok legendája ehhez képest fontos elmozdulást hozott: itt a történelem bizonyos mértékig a regény tárgyává vált. Igaz, a könnymutatványosok legendás, tértől és időtől független, örök életű figurák, akik az örök kelet-európai szomorúság hordozóiként és kifejezőiként bukkannak fel hol itt, hol ott, csodákat tesznek és csodák történnek velük, és egy olyan kaotikus történelmi korszak emblémái, amelynek Darvasi csapongó ábrázolása szerint esze ágában sincs történelemmé, tanulságos, regényszerű történetté szerveződni. Ám a csodás és hátborzongató eseményeket mesészerűen halmozó „könyvmutatvány” áttételesen mintha mégis számolna azzal, hogy tárgyának, a korszaknak van komoly, analitikus történelmi olvasata is, ő maga azonban ezzel szembehe-lyezkedve vagy rajta kívül helyezkedve kíván hatást kelteni. Az iskolában elsajátított ismereteinket és történelmi olvasmányainkat összekuszálva *A könnymutatványosok...*

ugyanis fölveti (kritikai fogadtatása föl is vetette) a kérdést, létezik-e egyáltalán történelem, lehetséges-e egyáltalán történetírás vagy történelmi regény, és mintha azt sugalmazná, hogy mai szemmel a történelem semmi-képpen sem az, aminek sokáig vélték és sokszor még ma is látszik. A történelemnek nincs menete, nincs lényege, nincs célja, a történelem legfőljebb az a végtelen sok egyidejű és jelen idejű esemény, amelyet végtelen sok múlt idejű esemény öröksége határoz meg. Így ezeknek az eseményeknek nemcsak az irányuk, de a pillanatnyi valóságuk is csak látszat, hiszen a leglényegesebb vonásuk az, ami titokzatosan a múlthoz, jelen eset-

*Jelenkor Kiadó**Pécs, 2000**157 oldal, 1200 Ft*

ben e történelmi térség szomorú tapasztalataihoz, a pusztulás és a pusztítás örökös élményéhez fűzi őket. De amennyire tartalmazza Darvasi regénye e „tanulságot”, annyira el is hátrítja mint az értelmet sugallni kívánó történelmi regény önellentmondását, és a „legendához”, a mindenkor „olvasandóhoz” utalja az olvasót, hogy inkább az épp soron lévő pillanatnyi esemény megismételhetetlen csodájában gyönyörködjön el.

Ahogy *A könnyemutatványosok legendája* valójában nem a „történelmi” 16–17. században, vagy ahogy például *A fuldai Kékvízesés* a 18. századi német motívumapparátusa ellenére nem akkor és ott játszódik, Darvasi újabb elbeszélései, a *Szerezni egy nőt* „háborús novellái” sem a kilencvenes évek délszláv polgárháborújában játszódnak, holott – ki vitatná? – annak élményéből születtek. A történetek itt sem ott történnek, hanem a könyvben, de az „olvasandó” szöveg egyik meghatározó összetevője, referenciális alapja mégiscsak a jugoszláv háború, pontosabban annak valami olyan aspektusa, amely az elbeszélő személyes értesüléseiből és érintettségéből alakult ki.

Az új magyar próza kritikai recepciója általában kínosan kerüli, hogy az irodalmi szövegeket valamilyen módon vonatkoztassa arra a valóságra, amely körülveszi őket, és amelyből végeredményben – ha másképp nem, a kortárs szerző személye révén – mégiscsak vétettek. Ehhez persze maga az új magyar próza is hozzájárul azzal, hogy olyan szövegvilágokat kreál, amelyek lehetőség szerint csak minél sokszorosabb nyelvi és poétikai áttételek útján érintkeznek a persze nagyon kérdéses, s végső soron akár nem létezőnek is tekinthető „valósággal”. Hogy mennyire nem illik beletenyerezni például olyan témába, amelynek közvetlen politikai implikációi is vannak, azt jól példázza az a zavar, amely Parti Nagy Lajos *Hűsöm tere* című regényének kritikai fogadtatását kíséri. Magyar írónak a délszláv háborúról írnia – ez pedig különösen kétes vállalkozásnak számíthat, joggal, hiszen itt a jól felismerhető és a publicisztikus-politikai-történelmi hitelességére nézve számonkérhető tematika aggályossága olyan kérdésekkel társul, hogy a kívülálló elbeszélő mennyire ismerheti belülről a háborút, illetve hogy „a történelem végén” a háború morális és esztétikai szempontból ábrázolható-e egyáltalán. Szilágyi Andor *Shalim*-ja kísérletet tett a téma feldolgozására, de nem sok sikerrel.

A *Szerezni egy nőt* – ismétlem – nem a jugoszláv polgárháborút ábrázolja, de azért bizonyos mértékig mégiscsak „róla szól”. És Szilágyi Andor említett könyvét nem számítva tudomásom szerint az egyetlen érdemleges magyar irodalmi kísérlet annak a képtelen borzalomnak a reflektálására, amely úgy játszódott itt csaknem egy évtizeden át a többszedságunkban, mintha semmi közünk nem volna hozzá, és mintha valahol Afrikában történnék, és csak esténként a televízióból lehetne értesülni róla. Ez is a képtelen borzalom része volt – és maradt. Darvasi mint „Schreiber” (azaz: Író) a maga módján megírta „a véleményét a háborúról” (lásd mindenekelőtt a kötet nyitó szövegét – de azon túl a háborús novella-ciklus egészét), és úgy gondolom, a *Szerezni egy nőt* érdemes arra, hogy egy pillanatra ebből a ma nem divatos – és elismerem: nem egészen releváns – perspektívából is méltányoljuk.

Prózapoétikai perspektívából mindenekelőtt az tűnik fel, hogy ez a háborús legendárium közvetlen folytatása *A könnyemutatványosok legendájának*. Vagyis ha úgy tetszik, ami ma Jugoszláviában történik, az folytatása, bizonyos értelemben abszurd végkifejlete annak az egyetlen, örök történetnek, amely „kezdet és vég, szemhunyasnyi pihenő nélkül” hullatja a könnyemutatványosok könnyeit. A kelet-európai szomorúság örök történetének. A két könyv világának, hasonló hangoltságának egymásra vetítése, tehát: valamiféle poétikai összehasonlítás azt a történelmi következtetést kínálja – a felszínes kommentároknál bizonyára mélyebb tapasztalatként –, hogy ami ma Szerbiában és Boszniában történik, annak gyökerei a 16–17. századba nyúlnak vissza. És ahogy *A könnyemutatványosok...*-ban a csodás történetek szürreális kavalkádja a történelem helyét foglalja el, úgy a *Szerezni egy nőt*-ben a délszláv folklórt és nemzeti mitológiát stilizáló profán legen-

dárium a polgárháború média közvetítette és politikai minősítésekkel ellátott képét, sőt magának a modern háborúnak a fogalmát próbálja felülírni – a mindenkori egyes ember szenvedéseinek szemszögéből.

Darvasi történeteiben végeredményben mindig csak a mindenkori ember számít, tekintet nélkül a racionálisnak mondott magyarázatokra. „Arra gondoltam”, mondja a Schreibernek nevezett író véleményének bevezető megfogalmazásában, „annyi az én dolgom, hogy ne lássak ki az emberből. Az ember sűrű, sötét és ragacsos anyag, afféle szaftos kis pörkölt, amit az égben találtak ki, de aztán jobb huján a föld sarából főzték. Vakság, vak és vad dolgok, dobog egy szív, nem dobog, tegnap még élt, holnap a föld alatt rohad. Ama pillanatban, ahogy a háború jelzőket, minősített értelmekeket kap valamely gondolkodótól, ez a gondolkodó, legyen bár író, költő, zenész vagy színész, elveszti szem elől az embert. Mintha kihagynák a történetből magát a történetet, s csak annak magyarázatát tennék közzé...”

Darvasi tehát itt is azt a történetet keresi, amelyet a magyarázat még nem hamisított meg, nem fosztott meg az embertől. A „háborús novellák” ugyanúgy nem magát a háborút ábrázolják, ahogy a történelminek látszó regény sem a történelmet. Emberekről van szó, olyan vágyakról és szenvedélyekről, amelyek körül történetesen egy – úgyszólván tetszőleges, mindenestre „délsláv”, tehát archaikus indulatoktól fűtött, szabadcsapatok által vívott, törzsi jellegű – háború dúl; de lám, már ezek is minősítések. Irodalmi helyzetmeghatározással, azaz megint csak óhatatlanul minősítő és egyszerűsítő magyarázattal élve – ezek a történetek groteszk legendák. Épphogy csak elkapart tetemek, a nemzetközi ellenőrző hatóságok által feltárt tömegsírok, csempészek, bolondok, művegtag-kereskedők, lánykereskedelem, kocsmai duhajkodások jól összeférnek bennük élő holtakkal, hiedelmekkel, csodákkal, a feltámadás dolgában Krisztuson százszorosán túltévő pópácskával. Bármilyen megtörténhet itt, főleg nyelvileg vagy a képzettársítások terén. „Melinda Pipó állt előttem, a feje félrebillent, a homloka ragyogott, de nem mosolygott, mert egyáltalán nem tudott mosolyogni. Láttam az állán Mohamed édes leheletének a fényét. A bokáját egyszer maga Jézus törölgette fényesre egy filléres dubrovnikai szivaccsal. Valami szerb ének megsebezhetette, mert szírom alakú folt sötétlett a fűllán. Láttam azt is, hogy gyermekkorában román baptisták sziklaalakú jalkiáltásai közé szorulhatott, s ahogy kiszabadították, valaki, egy zavartan dadogó magyar talán, ragacsos üszköt hagyott a hajában.”

Milenka Carica üzenete arról, hogy bajban van, így hangzik: „A nyállal dagasztott, félbevágott cipóba véres gyökerű hegyi virágot ültettek... A mi vidékünk is olyan, ha egy távoli völgyben valaki jólesően fölsóhajt, hogy ó, Bog, ó, Bog, a falevelek és a számócások, a kankalinos rétek szíromtól szíromig adják a hangokat, míg végül valóságos rémregény sorai ringatóznak el hozzád.” És íme, egy kicsit bővebb szemelvény is az olykor vadul nekilóduló s az önmaga paródiájáig rugaszkodó Darvasi-legendaszólamból: „Azon a kora tavaszon Milenka Carica emberei betévedtek a földjeinkre, összevénéztek és leokádtak néhány gyalogösvényt, megsirattak néhány lapályost, fűzfát, kubikgödört, végül pedig megéreztek Baba Franciska édeskeserű hónaljszagát.

Baba Franciska a legszebb nő volt a környéken, és volt egy aranyfoga is.

Baba Franciska volt az én szerelmem.

Baba Franciskára vágytam, vele álmodtam, az ő árnyékát fényesítettem, az ő lábnyomát számolgattam elalvás előtt, az ő illatát elképzelve könnyítettem magamon, az ő nevével gyógyítottam magam, ha elővett és gyötört valamilyen testi nyavalya, ám ő nevetett rajtam. Sírtam, amikor megtudtam, hogy Milenka Carica emberei összenyalázták a hasát. A lányra Siposka Sipos talált. A berevacai homokbánya környékén kaparták el gondtalanul, ahogy Milenka Carica emberei temetkeznek manapság. Siposka Sipos, aki gyakran sétált arrafelé, azt mesélte, hogy egyszer elvakította valami fényesség.

Mintha zsebtükörrel világítottak volna a szemébe. Először úgy hitte, látomása van. Hanyorogva óvakodott a fényforrás felé, és közben azért imádkozott, nehogy Istenből találjon egy darabot, mert neki, mondta Siposka Sipos, Istenből nem kell darabka, neki az egész Isten kell. Mindegy. Így lelt Baba Franciska nyáltól fénylő bokájára, mely kiállt a földből, s a körmök szikráztak a lábujjain.” Siposka Sipos kitöri a lány aranyfogát, majd a kocsmában megünnepli a felfedezését, és a „ki tudja, hányadik rekesz piva után berontott a kocsmába Baba Franciska. Meglehetősen kócos volt, a ruhája megszaggatva, szép alabástrom nyaka csupa por, az arca sár és homok.” Sikoltozva követelte vissza az aranyfogát.

Az egyes szám első személyben, férfi-szemszögből fogalmazódó novellák mind egy-egy nőalak köré szerveződnek, akik már a címadó nevükkel (Pamela Krv, Veronika Schwarz, Rozália Fugger-Schmidt, Emilia Kastya, Anna-Mária Mohács, Bababa Pisk stb.) arra a bábeli zűrzavarra és népkeveredésre utalnak, amely a délszláv térséget jellemzi, különösen a Darvasi „Segedin”-éhez közeli bácskait és bánátit. A háború érvényét, tekintet nélkül a korlátozott „történelmi” igazságra, ezek a nők kiterjesztik az etnikailag, valamint a folklór és hiedelemvilág terén nem létező határokon túlra. Ők mintha kívül lennének történelmen és háborún, felette állnának a harcoknak, s valahogy úgy képviselnének egyetlen örök és szomorú történetet, mint az öt könnyemutatványos. A bizzarr nevek, amelyek a Darvasi-előzmények mellett Bodor Ádám világát is idézik, a novellák olyan groteszk tendenciáit képviselik, amelyek lappangó parodisztikus vonások formájában – akarva-akaratlanul – mindvégig jelenvalók, de időnként félreérthetetlen nyíltsággal is megjelennek: „Megkönnyebbülve láttam, görög, montenegrói és belgrádi bulvárlapok is arról írnak, hogy a délről fenyegető vércsík útját, mely három ágra bontva magát igyekezett az országba (tudniillik Magyarországra) bejutni, sikerül jobb belátásra bírni... Ha Milenka Carica vére nem is tudott betörni az országba, mégis egészen meglepő helyeken, kórházak és állami irodák falán, gyárudvarokon vagy egyszerű kapubejárókban rendre friss vérfoltok tűntek föl. Nálunk lent a kapubejáró lett gyakorta véres, nem kevés gondot okozva a háziaknak. Éppen egy belgrádi hírrel végeztem”, mondja a „történelmi vérhumorista”, „amikor megláttam a hirdetést: »Anna-Mária Mohács tudatja, hogy megnyílt kivégző rendelője. Szakszerűség, diszkréció! Minden az ügyfél kívánsága szerint! Kivégzés és kreativitás!«”

Az ilyen és hasonló részletek megerősítik azt a gyanút, hogy valójában azok a novellák is parodisztikusak, amelyekben a kevésbé gyanakvó olvasás inkább arra hajlik, hogy túlhajtottnak vélje a szürreális-látomásos elemek halmozását, a felfokozott stilizálást és poetizálást. Én magam a háborús és a modernitás által kiüresített és összezaggyvált kelet-európai folklór keserves paródiáiként olvastam a *Szerezni egy nőt* legtöbb darabját. Még az is megfordult a fejemben, bár nem vagyok a délszláv néplélek és mentalitás ismerője, hogy Darvasi mintha olyan sztereotípiákat is parodizálna, amelyekhez maguk a szerbek, horvátok, bosnyákok ragaszkodnak, az egyszerűsítésre és borzongásra fogékony külföldi közönség örömeire – lásd például a Kusturica-filmek kultuszát. Úgy látszik, a 17. századi örökös nagy háborúskodásokra nézve még működött a legendaképzés, a minden atavisztikus „jogosultsága” ellenére napjainkra végképp abszurdá lett polgárháború azonban már nehezen tűri vagy éppenséggel paródiába fordítja azt a törekvést, amely az örök emberi szenvedés profán legendáivá stilizálná át rémségeit.

A HELY, AHONNAN A KÖLTŐ BESZÉL

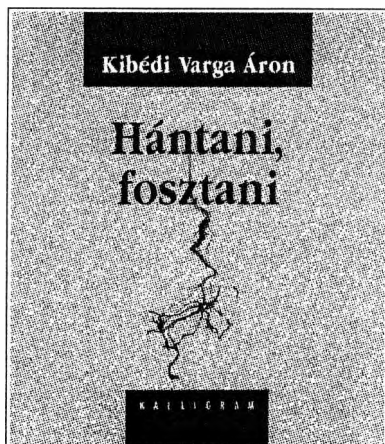
Kibédi Varga Áron: *Hántani, fosztani*

Célszerű először talán a címet faggatni Kibédi Varga Áron új kötetében. Hangsúlyozott népiessége a tengerihántás, tollfosztás faluközösségi gyakorlatára utal, olyan honosan asszonáló rímritmussal, hogy a konnotációt akár denotációnak is tekinthetnők, mely problémátlanul hagyományörző távlatban igyekszik érvényesülni. Arany János-i folytonosság? Ha a kötet ötvennyolc, cím helyett sorszámokkal ellátott szabadversét ebben a gondolatkörben próbáljuk olvasni, tüstént kiderül, hogy félreértésről van szó. Se falu, se kukorica, se lúd, csak szavak, melyeknek egymáshoz való, szokatlan kötődése gyakorta nagy nyelvi élvezet forrása és egyúttal kihívóan okozója megannyi gondolati találynak. Ez utóbbiakat nem egyszerűsíti, hogy jóformán valamennyi szöveg vonatkoztatható magára a költői tevékenységre, ezen belül pedig egy olyan ars poeticára, melynek szórványos gyakorlata ugyan létezik a magyar költészetben, elméleti rendszerbe foglalása viszont korántsem ismerős. Félresikerült címről lenne hát szó? Azt hiszem, akkor lehet majd minősítéssel próbálkozni, ha már megnéztük, mire is vonatkozhat igazában.

Ki beszél? Hogyan beszél? Honnan beszél? Mikor nyugaton élő szerző könyvét tartjuk kezünkben, ezek az egyszerű kérdések nem megkerülhetők. Az Amszterdamban élő Kibédi Varga Áron Európa-szerte és Magyarországon is francia nyelven írott, illetve franciából fordított, irodalomelméleti munkáival lett ismerős. Jelen verskötetével egyidőben jelentette meg ugyancsak a pozsonyi Kalligram Kiadó *Amszterdami krónika* címen az 1999-es esztendőről szóló naplóját, melynek előterében szintén a professzor, az akadémikus, a megbecsült és keresett előadó közéleti gondolatai sorjáznak zömmel, a versíró csak szerényen, a háttérben szólal meg olykor-olykor. Mintha alkotói gyakorlatáról, felfogásáról nagyjából mindent elmondott volna a *Szépén* című gyűjteményes kötetének (Orpheusz, 1991) pár oldalas utószavában, a *Szavak kimondásában*. Holott Kibédi Varga Áron nem csupán az egyik legjelentősebb nyugati magyar költő, egyúttal az ő művei, szabatos fogalmazásuk ellenére, a legnehezebben hozzáférhetőek, legalábbis azok számára, akik a költészettől azt várják el,

hogy versben közérthető érzéseket és gondolatokat mondjon el, vagyis hogy a költői beszéd hivatása szorítkozzon egy már ismert tartalom minél hatásosabb közlésére. A *Hántani, fosztani* hátlapján olvasható tömör bemutatás éppen ezt a lehetőséget vonja kétségbe: „A szavak nem tapadnak a valósághoz.” Máshonnan kell hát néznünk, hallgatnunk az ő írásait is, ha közelebb kívánunk férkőzni hozzájuk.

A nyelv iránti bizalmatlanság, mely elharapódzott a kortárs költészetben, és egyik jellegzetessége lett, paradoxális következménnyel jár. Sorvadás helyett, amivel a valóságtól való eltávolodása fenyeget-

Kalligram Kiadó
Pozsony, 2000
110 oldal, 600 Ft

te őket, a szavak szárnyra kaptak, egyre lenyűgözőbb lehetőségek nyíltak meg előttük. Központi helyre került a megformálás mikéntje: a modern poéta a *manierát* műveli, gondolati mélységre is csak a szavak problematikájából kiindulva, ahhoz tapadva hajlandó/képes törekedni. Mit mondhat ebben a pazar és pazarló viszonylatban magáénak Kibédi Varga Áron, miképpen körvonalazható az ő beszédmodora? Erősen egyszerűsítve két jellegzetes-ségre érdemes felhívni a figyelmet. Egyrészt, mikor verseit olvassa fel, rendkívül szokatlan szókapcsolatok maradnak visszhangosan a hallgatóság fülében. „Alámerült a habzó éjszakába, megjegyezte a királyok kopasz nevét”, – „Hányan derülnek az elhamarkodott homályban?” – „sapka nélkül, a szem fénybe lábad”, „ha a madár érvénytelen, mi lesz a viharokkal?”, „a taps nem ismer vihart, bevasalják”, „a folyók félrevezethetők, egyenesen a térképre kerülnek”... Élvezetes itt a játékoság: a lelemény magára vonja a figyelmet, eredetiségével is megkövetkezettségével. Szándék rejlik mögötte, de hogy valójában mi ez, arra a választ a szövegösszefüggéstől váránk. Itt lép elő meghökkentően a másik jellegzetesség. Másrészt ugyanis az egész vers alig hoz magyarázatot, noha általában a kérdéses fordulatot, fordulatokat olyan retorikus alakzatra bízta, amely általában jellemzésre, közlésre, jelentésteremtésre hivatott:

*Aki átlát, annak a szeme elborul:
hívatlan és keresetlen,
mint az ünneprontó madár,
mint a pehelysúlyú énekes.*

*Ide-oda néz, aki átlát,
a szemét félti, az otthonos hangokat:
készül a kilátástalan napokra.*

*Nappal már csak az van, amit szemmel
befogni nem lehet, ami elszabadult.
Így futunk a szentesítés elől,
ilyen a vakulás tarthatatlansága.*

Feltehetően senki sem kapcsolta még össze a „futást a szentesítés elől” a „vakulás tarthatatlanságával”. Felépítése szerint az egész vers ennek a jellemzésnek a jellemzésére törekszik az „átlátásnak” és a „nappalnak” előrebocsátott leírásával. Csak éppen ez a nyomatékos tautológia nem oldja fel a titokzatosságot. Azt kellene megtudnunk, miért „futunk a szentesítés elől”, és még azt sem azonosítjuk bizonyossággal, „aki átlát”. Találgatjuk legfeljebb: hova is lát, aki átlát? Ha abból indulunk ki, hogy az átlátástól szeme elborul, akkor vagy arról van szó, hogy ott valami komor, barátságtalan, lehangoló látvány van, vagy arról, hogy egyáltalán nincs látvány, a teljes sötétség miatt. Mindkettő vonatkozhat az elmúlásra való készülődés derűtlenségére, de ehhez miképpen tartozik a futás a szentesítés (szentté avatás, elismerés, törvényesítés) elől, miért az általánosító többesszám? Elvben a kanonizálás nem jár ki mindenkinek: ha fejedelmi többesben vonatkoztatja magára valaki, az könnyen beképzeltség. No, és miért kell a halálba, legalábbis a túlvilágba átlátót madárhoz, pehelysúlyú énekeshez hasonlítani? Ha viszont ennek az elnevezésnek értelmes szerepe van, nem lehet-e az „átlátót”, akire ború ereszkedik, a költészetben (vö.: ének) lejátszódó végzetes eseményekkel kapcsolatba hozni?

Tegyük fel ugyanis, hogy aki átlát, az nem minden halandó, hanem maga a költő. Homérosztól Borgesig a költő s a vakság között rokoni kapcsolat létezik. Hasonló alapon, mint Teiresziász esetében. A jós, a poéta tekintetét megilleti az a kiváltság, hogy átlásson egy homályos, titokzatos másvilágba, a kiváltságnak viszont ára az, hogy elvesztheti látását az otthonos, itteni világban. „Készül a kilátástalan napokra”, vagyis nem csupán a reménytelenekre, hanem azokra, amelyekben a hagyományos értelemben vett látás nem lehetséges

többé. És az ábrázolás sem, hiszen „csak az van, amit szemmel befogni nem lehet”. Más szóval megszűnik a költészet egyik alapvetőnek tartott funkciója, a világ letérképezése és lírai közlése. Egyfajta halál ez is, de ez a halál feltételezhetően kezdete egy másik életnek, amelyben a valósághoz tapadó nyelv elszabadul, amelyben a költő kijelent, megnevez, a szavakról lehántja a bevett és persze el is koptatott jelentéseket, kimenekíti őket „szentesített” értelmükből, s ezáltal a vakulás is tarthatatlanná válik, vagyis értelmét veszti. Halál, hol a te fullánkod? Szabadon választhat a vers olvasója a felbomlással fenyegető enyészet pánikhangulata és a költő dinamikus gesztusa között, mely utóbbi az elmúlás szavait felhasználva megteremt egy új szemlélet, egy másik világ képzetét.

De kell-e választania? És tud-e választani egyszeri hallás vagy olvasás során? Egyszerűen nincs ideje a szálak felbontására, az egymást fedő, egymásba olvadó szempontok elkülönítésére. No meg nem is erre készült a szöveg. „(...) a költészet célja más, mint a kommunikáció” – írja Kibédi Varga. „A költő mondatai (...) nem közölnek, hanem kijelentenek – és cselekszenek”. Következésképpen értelmetlen afelől tudakozódni, hogy amit a vers mond, az helytálló-e: „amit a költészet leír, az nem a valóság, mégsem lehet kétségbevonni vagy tagadni állításait”. Mondhatjuk úgy is, hogy ha a szöveg egyazon szavakkal két ellentétes állítást ötvöz egybe, akkor mindkettő érvényes, hiszen egyszerre hatnak. A hatás persze sajátos. Kibédi Varga versei nem a témaválasztásukkal újítanak. A *Hántani, fosztani* szól életről, halálról, szerelemről, történelemről, örömről, bánatról, időről, Istenről, művészetéről, természetéről stb., amiről a verseskötetek általában szólni szoktak. Ám amikor hallgatjuk, olvassuk, minduntalan olyan érzés fog el, mint amikor egy kórus énekét halljuk és a polifonikus hangszerelés miatt pusztán foszlányokat vagyunk képesek megragadni a szövegből. Ami persze nem csökkenti a mű élvezetét. Hiába tolakszik sokszor a sorokba nagy mennyiségű elvontság, utalás bölcsészeti, bölcséleti, kultúrtörténeti szempontokra, ismeretekre, vagy éppen azért, szükségszerű dekonstrukciójuk egy másik világba sodorja át ezeket, illetve mindezek átformálva, emlékezéssé, viszonyítássá módosulva, érzelemmel telítődve részt vesznek egy másik világ lírai létrehozásában.

A hántásnak, fosztásnak legizgalmasabb eredménye maga a hely, ahonnan a költő beszél. Kibédi Varga szívesen hangsúlyozza az ő poétikai helyének különvalóságát. Jelen kötetének hátoldalára írt tömör önbemutatójában elkülönítve magát a nyelv gazdagságában tobzódó költőktől éppúgy, mint a hétköznapi egyszerűséghez visszatérőktől azt vallja: „a szavak által nyújtott másik valósághoz csak úgy lehet eljutni, ha a szavakat levetkőztetjük, ha a nyelvet megfosztjuk attól, amit a nemes közéleti hagyomány vagy a hétköznapi ráaggattak”. Többet magáról a szóban forgó másik valóságról nem mond – a versekhez kell fordulnunk tájékoztatásért.

Ez még állomás, ez még világít, és befedi a futó árnyékokat.

Feddhetetlen,

tudja, hogy csak az futamodik, ami állandó.

Váróterem a zivataros időkből,

amikor előléptették a tépelődőket,

a határok viharos átlépőit,

az önként megfutamodókat.

A megállókat pedig megtépázták.

Áll a vihar, csak az árnyékok világítanak.

Látvány. Emlék. Erkölcsi vélekedés. Jelekép. Az '56-os forradalom s az úgynevezett „disszidálások” korának felidézése. Rögtönzött poétikai meditáció állandóság és változás paradoxonjáról, az emlékezés (lélektani?) mechanizmusáról. Mindez egyszerre vibrál olvasás közben, de talán a legérdekesebb az, hogy miképpen jön létre a vibrálás. Elő-

idézi nyilván a homonimiák csúsztató jelenléte, például a *futó*, a *futamodik*, a *megfutamodik* nem ugyanarra a jelöltre vonatkozik, és ugyancsak nem a *zivataros*, a *viharos*, és a *vi-har*; a „befedi” és a „feddhetetlen” szójátéka szemantikai elmozdulást hoz létre, a „világítani” alanya az első strófában az állomás, az utolsóban az árnyékok; „előléptették a tépelődőket”: ha a tépelődők az akkori pártállam szemében a „hitetlenek”, akkor vagy arról van szó, hogy ezek a forradalom idején feltörték, vagy arról, hogy Nyugatra érve az „önként megfutamodók” szerephez jutottak. Persze a „megállókon” sem vasútiakat kell érteni, hanem azokat az embereket, akiket, mivel az országban maradtak, elért a megpróbáltatás. Minden egyszerre otthonos és idegen, szilárd és ingatag, bizonytalan megvilágítású, mint éjszaka a szélverte pályaudvarok, vagy még inkább egy látomás éjszakai állomásról, hol a szél imbolygatja az akkori idők dróton lógó lámpáit, látomás, melyben a hely térben és időben, múltban és jelenben, kívül a világban és belül a lélek mélyrétegeiben jelenik meg. Álom, lázalom bontakozik ki a szavakat átértelmező, s egy egész nemzedék gyötrelmes élményét újrafogalmazó, megrázóan tömörítő nyelvi gesztusból.

Ideje az egyensúlyra ügyelni. Kibédi Varga tudós háttére, intellektuális törekvése a költészetben, hivatkozása Mallarméra, Kantra, Lyotard-ra mind hajlamossá teszik a recenzenst ilyen vagy olyan, de mindenképpen gondos exegézisre. S elhangzik a zavarba ejtő szövegekkel szembeni védekezésésként, sőt kibúvót keresésként az is, hogy a szerző franciásan ír. Ami talán valami olyasmit jelent, hogy választékos, keresett, könnyed, ám a mi magyar szempontunkból nem elég konkrét, nem érezni benne a valóság súlyát. Rá lehet persze kérdezni az efféle fanyalgásokra, hogy milyen valóságra is tetszik a fanyalgónak gondolni? Elvégre a valóság nem csupán kívül van, hanem az emberen belül, és javarészt ott sem a tudat felszínén. Az igazsághoz pedig – bármilyen meglepően is – hozzátartozik, hogy a hely, ahonnan ez a látszatra oly tudatos költő beszél, ebben a láthatatlan és csupán elképzelhető térségben található. Pontosabban: ott létesül a hántás, fosztás, de legalább annyira az expresszionista képalkotás nyelvi eszközeivel:

*Szertelen csillaghullás,
hullámmzások, a hangok tompítása és horkanások:
nem szeretek a világ tetején élni,
nem fenyeget minket hiába
sem az éjszaka, sem a történelem.*

*Paripák: bögrében – és grafikonok szerte a száraz partokon,
a szeretet közepén,
szerte a roskadozó tekintetekben.*

*Szertelenül – és tekintet nélkül a szeretetre –;
mint a csillaghullás,
mint az ókori véres vándorlások,
mint az álarcos emberevők.
Ezért nem szeretek a világ tetején élni.*

Németesen franciás lenne akkor a helyes elnevezés? És mi lenne, ha természetesebben a magyar jellegre vetődne a hangsúly? Csak arra, amilyen mesteri tömörséggel, emlékezetes kifejezőerővel nyújtják e versek a nyelvi teljesítmény magasiskoláját. Csak arra, amiképpen részt vesznek a magyar költészet alkotó életében, gazdagításában. Ahogyan a kötet címe is sugallja: *hántani*, *fosztani*, vagyis részt venni abban a tevékenységben, amelynek során egy közösség a képzeletnek, a költői beszédnek áldoz, de hántani, fosztani a nyelvkezelésnek a szokásossal szakító értelmében is, vagyis azt demonstrálva, hogy hagyomány és újítás között, a maga gondosan elkülönített ars poeticájával Kibédi Varga Áron a magyar költészet kulturális teljességében kíván otthon lenni.

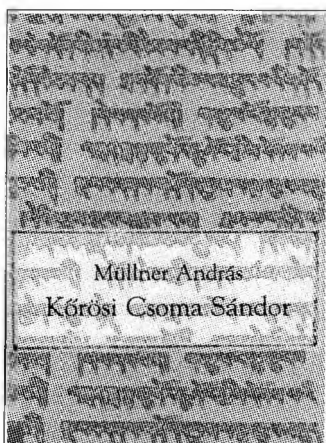
„...ÜDVÖZLETEM KÜLDÖM KÖRÖSRŐL: JACQUES”

Müllner András: *Kőrösi Csoma Sándor*

Az elmúlt évtizedek humántudományos belátásai többek közt a történetírás és a vele érintkező beszédmodok megítélését illetően is fordulatot hoztak, szakítva azzal az Arisztotelész óta fennálló tradícióval, mely a történettudományt szigorúan elhatárolta a fikcióra alapozódó szövegekből meríthető tudástípustól. Ez az elhatárolás a tradíció története során töretlenül fennállt, függetlenül attól, hogy az európai gondolkodás egyes állomásai ezt más és más módon képezték meg és próbálták fenntartani, s most ezzel szemben került előtérbe a történetírás és a tárgyerületét képező történeti tény retorikai karaktere, jelentős mértékben köszönhetően annak a – többek közt a dekonstrukció által is alakított – diskurzusnak, mely a metafizika-kritika kontextusában igazság és fikció, s az ennek megfeleltethető beszédmodok merev elkülönítésének felülvizsgálatát kezdeményezte.

Müllner András könyve nagy mértékben támaszkodik a történetírás ezen új tudományos paradigmájára, s az ebből a tudományos beszédmódból származó elméleti tudásnak az életrajzi regény műfajában történő kamatoztatására, gyakorlatba ültetésére vállalkozik. *Kőrösi Csoma Sándor* című könyve nemcsak a magyar utazó és nyelvutdós élettörténetének kalandos rekonstrukciójára tett kísérletként, emlékállításként fogható fel, hanem sokkal fontosabb lehet az a kontextus, melynek körét az eddigi magyar (Kőrösi-)életrajzok és életrajzi regények alkotják – elsősorban nem faktuális tudás hordozójaként értelmezhető tehát ez a könyv, hanem egy műfaji tradíció alakítójaként is. Noha a fűlészövegben jelzett műfaji megjelölés *regény*ként aposztrofálja Müllner András könyvét, azt illetően, hogy a fikatív és az igazságvonatkozásokat fokozottan szem előtt tartó beszédmodok skáláján hol nyerjen elhelyezést a könyv, maga a szöveg él korrekcióval, amikor az utolsó lapok egyiken, egy a *mise en abyme* helyzetébe hozott szövegrészletben így értelmezi önmagát: „Egy-

ben biztos volt: a mű nem regény lesz. Akkor micsoda? Egy rendkívüli alak *élettörténetének* a megvilágítása.” (116) (Kiem. tőlem – H. GY.) Az egyértelműen a fiktív beszédmodok körében elhelyezendő *regény* műfajától való elmozdulás az *élettörténet* kevésbé egyértelműen fiktív műfaja felé jelzi azt a kettős irányultságot, melynek terében a szöveg berendezkedni kíván: egyszerre operálni történetileg igazoltnak tekinthető tények halmazával, és egyszerre kiszolgáltatni ezeket a retorika, az értelmezés, a termékeny újramondás hatalmának, mégpedig úgy, hogy a *megvilágítás* terminus implikálta metafizikus mögöttes-

JAK-füzetek 112.
József Attila Kör-Kijárat Kiadó
Budapest, 2000
118 oldal, 790 Ft

ség (az igazoltnak tekinthető történeti tény szilárdsága) oly módon maradjon érintetlen az interpretáció hatalmától, amennyiben tényyszerűsége, megtörtént volta nem nyer cáfolatot, ellenben Kőrösi élettörténetén belüli jelentése és jelentősége az interpretáló adományozta kontextustól függjön.

Noha az életrajz és az életrajzi regény már mindig is rá volt utalva az interpretáció ezen hatalmára, Müllner András könyve ennek fokozottan tudatában van, s ezt a reflektáltságot nemcsak a szöveg terébe iktatott önértelmező párbeszéd, a narráció körmönfontossága, de a szövegbe meginvitált nagy számú elméleti tézis is mutatja. Termékeny lehet ezen a ponton a *Kőrösi Csoma Sándor* összehasonlítása Korda István könyvével, mely szintén Kőrösi élettörténetét dolgozza fel regény formájában (Korda István: *A nagy út. Kőrösi Csoma Sándor életrajza*, Ifjúsági, Bukarest, 1956.), s amely az életrajzi regénynek a (Müllneréhez képest mindenképpen) „klasszikus” szabályait tartja szem előtt. Korda könyve a mindentudó narrátor pozíciójából Kőrösi dokumentálható életrajzi adatainak olvasmányos és megérzéskeltett történetté formálására törekszik, melynek során a realista regénypoétika eljárásait használja fel (így például a hiteles jellemábrázolást, a logikailag követhető cselekményvezetést, az elbeszélte események szintjének merev elhatárolását a narráció szintjétől), s egyszer sem vonja kritika alá azt az ismeretelméleti meggyőződést, miszerint poétikai eljárásai az általuk megjelenített történeti tényekre nincsenek kihatással, pusztán azok fogyaszthatóvá tételét szolgálják, szerepük a történeti ismeretterjesztés funkciójának lenne alárendelve. Mivel Korda könyve a realista regénypoétikai eljárások következtében sikeresen rendez be egy olyan fiktív szöveguniverzumot, melynek az olvasó hitelességet ítélhet (a coleridge-i „hitetlenkedés felfüggesztése” értelmében), ugyanakkor a regény szövevébe illesztett események nagy része egybeesik a (Kőrösi életében valamennyire is tájékozott) olvasó Kőrösi-re vonatkozó tudásával, ezért a könyv olyan olvasási módnak kínálja fel magát, mely egyszerre elégítheti ki az olvasmányosságra vonatkozó igényét, mely az irodalmi beszédmódhoz köthető, valamint a történeti hitelességre vonatkozót, mely a pozitívista történettudományi paradigmából származik. Ez az eljárás sokban rokon azzal, melyet a történetírás használ, amikor történeti eseményeket kiemel, lineáris és kauzális sorba, történelmi folyamattá rendez, jelentéssel lát el, hordozójuként pedig egyéni vagy kollektív szubjektumokat jelöl ki – röviden: történeti tényeket cselekményesít. Ahogy a történetírásnak, úgy az élettörténetírásnak és az életrajzi regénynek is számot kell vetnie a történeti tényeknek a történetmondásra utaltságával. Müllner András könyve a történeti tény ezen interpretatív karakterének hangsúlyozására támaszkodva törekszik megkérdőjelezni az életrajzi regény hitelesítő eljárásait.

A könyvet fellapozva azonnal szembeötlő, hogy noha az életrajzi regény vagy akár az élettörténet műfajától a Korda Istvánnál még meglévő egységes narrátori szemléletet és az eseményeknek a kauzalitás narratív logikájába rendezését várhatnánk, a könyv egyik elvárásunknak sem tesz eleget. A tíz kisebb szövegszegmentum, melyre a könyv oszlik, ugyan fenntartja a linearitást (amennyiben Kőrösi életpályáját időrendi sorrendben követi), a szegmentumok egymáshoz kapcsolódását viszont csakis a feltételezhető egymásra következésük és a főszereplő azonossága biztosítja, az elbeszélte események közt azonban igen kevés a további kapcsolódási pont. Az egymásra következés logikáját illetően is bizonytalanságban tartanak a szövegrészek, ugyanis a különféle helyszíneken megejtett, Kőrösiről szóló tudósítások ritkán reflektálnak az előző részek eseményeire, ahogy a főszereplő névváltozatai (Kőrösi, Körösi, Carosi, Mr. Csoma, Monsieur Csomo, Szkander bég) is elsősorban az adott szövegszegmentum belső kohéziójába illeszkednek, mintsem egy a szövegszegmentumok feletti folytonosságba, s így megnehezítik egy változatlan identitású/személyiségű főszereplő, valamint az élettörténetének egészére kivetíthető jelentés (életsors) megalkotásának kísérletét. A szegmentumok nagyobb történetbe integrálhatósága ellenében hat az is, hogy a regény vagy élettörténet műfajú metaszólammal ellentétben a szeg-

mentumok aláírással hitelesített vallomásokként, tanúságtételekként jelenítődnek meg, ahol a vallomástevők Kőrösi iskolatársai, tanítómesterei, barátai vagy felettesei. Ugyanakkor ezeket a tanúságtételeket (illetve a tanúságtételt magát) perbe hívja az, hogy rendhagyó módon a tanúságtévők elbeszélésének rétege fölé magában a tanúságtétel szövegében egy harmadik személyű, anonim mindentudó narrátor helyezkedik, egyszerre erősítve és gyengítve is a már említett metaszólamot, amennyiben egyrészt megteremti a szövegszegmentumok fölé helyezkedő kompetencia narratív szintjét, másrészt viszont kétségbe vonja azon tanúk függetlenségét és hitelességét, melyre ez a metaszólam alapozódik. Tovább fokozza a helyzet bonyolultságát, hogy a két narrátori szint (a mindentudói és a szereplői) elkülönítése sem problémamentes, hiszen a tanúságtévők fölé helyezkedő narrátori szint nem pusztán grammatikailag ad hírt magáról, hanem a szereplő-narrátorok megfogalmazta beszámolók kompetenciaszintjébe is beszüremkedik, túlterjesztve azt a szereplők feltételezhető tudásán. A narrációs szintek többszörös egymásra helyezése és egymásba játszatása amúgy sem idegen Müllner András könyvétől, a tanúságtévő aláírók további személyektől vagy autoritásoktól nyert történetekre hivatkoznak, s az interpretálók ezen majdnem végtelenbe vesző sora alkotja azt az apparátust, mely Kőrösi élettörténetének eseményeit az olvasó felé közvetíti. A szöveg tehát többszörösen is él olyan eljárásokkal, melyek a történeti tény megkonstruáltságára hívják fel a figyelmet.

Mindez azonban nem magyarázná a könyv egyedi hangvételét, hiszen a történetmondás hitelesítő eljárásaival szembeni fellépés immár a mai magyar irodalmi köznyelv egyik központi szervezőelve. Müllner András könyvének megkülönböztető jegye, hogy a szövegbe meginvitált elméleti beszédmód nem csupán a történetírás és -mondás mikéntjére, a fikció státuszára vonatkozó kijelentések tárházából, hanem jól körülhatárolhatóan a dekonstrukció szövegeiből merít, melyek az előbbinél jóval tágabb kontextusban mozognak. Jacques Derrida számos írásának hatása követhető nyomon nem pusztán a szereplők és elbeszélők szájába adott elméleti tézisek és reflexiók, hanem a cselekmények szintjén is, Kőrösi Csoma Sándor filológusi munkásságához hasonlatos feladatot kínálva az olvasó számára, amennyiben az a Derrida-idézeteket, -utalásokat és -rájátszásokat fel kívánja fejteni, vagy el kívánja választani Kőrösi dokumentálható életeseményeitől. Müllner András könyve ugyanis eme két pretextusnak, a Kőrösi-életeseményeknek és a dekonstrukció szövegeinek termékeny egymásra eresztéseként is értelmezhető, s e két forrást oly módon szervezi egygé, hogy az azok elkülönítéséhez szükséges kompetenciaszint mindenféleképpen felülmúlja azt, melyet a szöveg nyújtani tud vagy amelyet nyújtani akar. Kőrösi Csoma Sándor filológusi életpályája és kitűzött életcélja, a magyar őshaza felkutatása érdekében tett keleti utazása kiváló kapaszkodókat nyújtanak a dekonstrukció kedvelt témáinak – úgymint a nem-eredeti eredetnek, a nyomnak, a kísértetnek, a telepátiának, a színrevitelnek, az aláírásnak – és eljárásainak – az etimologizálásnak, a jelölők közti hasonlóságok jelentésformáló erejére és a kontextusok elvi lezáratlanságának hangsúlyozására épülő interpretációs elveknek – játékba hozására, mégpedig az esetek többségében anélkül, hogy ez erőltetettnek hatna. A két forrás egymásba illesztésének leggyakoribb eljárás módja az, amikor Derrida szövegeihez többé-kevésbé hű idézet vagy parafrázis tűnik fel az elbeszélők vagy szereplők szájába adva: „Az igazságnak inkább szülőanyja a miliő, amelyben egyébként magát oly furcsán (és jogosan!) eredetiként és idegenként gondolja el, mint az eredet?” (9); „Moorcroft nem törődött az-
zal, hogy az aláírás csak arról a pillanatról tanúskodik, amelyben született, és talán még arról sem hitelesen.” (11); „Erre célzott hát, regényes tervére. Kis tájleírás megtevésszél, aztán jön a levéllel. »Levelek!« Kőrösi postás? Nem, Kőrösi – címzett. Hát ez...! Ez hát! Hogy egy levél akkora hatással legyen az életére, mintha egyenesen neki címezték volna, mintha Turkolly Sámuel neki írta volna a pusztákról. Sándor egyenesen úgy érzi, hogy a térben és időben nagy utat megtett levél hozzá szól.” (30–31); „A betű hely, ami

mégsem hely: *nemhely*” (70); „Megtanulhat-e valamit *by heart* – »szívből«, s egyszerűs mind pontosan is az ember?... aztán, folytatta Schoefft, akit a kifejtésben Csoma úr félbeszakított, aztán (és ez a *szóról szóra* kifejezés második értelme) akkor mondjuk, ha egy történet valóságáért felelünk, vagyis amikor igazolni kívánjuk egy történet hitelességét, gondolja Schoefft.” (101). A kifejtett parafrázisoknál jóval sikerebb eljárásnak tűnik az áthallás vagy rájátszás formájában történő utalás: ennek egyik legszembetűnőbb példája a negyedik, *A levél* című, William Moorcroft szignójával ellátott szövegszegmentum, mely Edgar Allan Poe *Az ellopott levél* című – Derrida által is kommentált – elbeszélésének a cselekményét úgy illeszti bele egy a pandzsábi uralkodóhoz érkezett levél tartalmának kiderítéséről szóló történetbe, hogy közben a dekonstrukció szövegértelmezésre vonatkozó elgondolásait is hasznosítja. A Kőrösi-életrajzokból is ismert az a történet, mely szerint a pandzsábi uralkodóhoz, Radzsit Szingh-hez levelet hoz az orosz cár küldöttje, Aga Mahdi Rafael kereskedő, kieszközlendő a két ország közti kereskedelmi kapcsolatok fellendítését és a diplomáciai közeledést. Az angolok tudomást szereznek a levélről, s mivel aggódnak a Pandzsábra gyakorolt politikai befolyásuk meggyengülése miatt, tudni szeretnék annak pontos tartalmát. Ennek érdekében mozgósítják William Moorcroftot, Kőrösi ismerősét, hogy kiterjedt kapcsolatai révén tudja meg, mi van a levélben. Moorcroft Mir Izzat Allah álhúhás kém segítségével szerzi meg a kívánt információt. *A levél* a fenti történetet további momentumokkal gazdagítja: Mir Izzat Allah *Az ellopott levél*ben szereplő rendőrségi nyomozók mintájára először kudarcot vall a levél tartalmának megismerésében, mivel a levél az általa előzetesen feltételezettnél jóval nyíltabbban, minden titoktartást nélkülözve kerül útjába: a pandzsábi udvari fogadáson fordítását felolvassák, s a szikh álhúhába öltözött Mir Izzat Allah a rátörő döbbenet erejétől lebénulva egy szót sem tud megjegyezni belőle. Végül ellopja az orosz nyelvű levelet, lemásolja anélkül, hogy értené, s eljuttatja Moorcroftnak a másolatot (időközben további, azonos szövegű levelek kerülnek az útjába, mintegy feleslegessé téve egész álhúhás vállalkozását), Moorcroft pedig Kőrösit bízta meg azzal, hogy az orosz szöveget – mint értő filológus és nyelvtudós – ültesse át angolra. Azonban Kőrösi egész filológiai tudása sem elegendő ahhoz, hogy az orosz levélnek Moorcroft számára kielégítő interpretációját nyújthassa: a filológia ugyanis nem ad támpontot abban a tekintetben, hogy a levél egyik szöveghelye szerint a cár „érdeket érez” vagy „érdeklődést tanúsít” Pandzsáb iránt. A gordiuszi csomót Moorcroft vágja át Dupin felügyelő módjára, figyelmeztetve Kőrösit arra, hogy a politikai kontextus adhat eligazítást ahhoz, ahogy a levelet Pandzsában érthették, s így Kőrösi végül az „érdek” szó mellett dönt, illusztrálva azt a tézist, miszerint nincs kontextus nélküli értelmezés, Moorcroft huszárvágása pedig visszaul Dupin felügyelő gondolkodásmódjára, mely a levél megszerzésekor (Moorcroft esetében a levél feltételezhető pandzsábi értelmezésének kiderítésekor) kitüntetetten szem előtt tartja a játék résztvevőinek a levélre vonatkozó elképzeléseit: „Nagyon érdekes, amit Moorcroft mond. Talán úgy érti, hogy fontosabb, amit e levélről hisznek, mint ami benne van?” (40)

A Kőrösi Csoma Sándor egyik szembetűnő eljárása az is, amikor azt a dekonstrukcióból származó elméleti belátást hasznosítja Kőrösi élettörténetének újraírásakor, mely a jelentésadás kontextusra utaltsága révén a szó szerinti és metaforikus jelentés merev elkülöníthetőségét tagadja. Müllner András szövege Kőrösi életeseményeiből a filológia és a betegség szemantikai hálójába köthető jelölőket emel ki, így például a dokumentálhatóan szitagyártással foglalkozó Csoma-család Sándorának képzelete Müllner András könyvében folyamatosan visszatéved a szitákra, s ezt a Borgátai Szabó József szignóval ellátott szövegszegmentum Kőrösi filológusi (betűrostálási) elhivatottságával köti össze, ahogy eljátszik a szöveg a Csoma név (románul: „pestis”) önbeteljesítő végzetként értelmezhetőségével, összekapcsolva azt a Kőrösit eredeti útitervétől eltérítő közel-keleti pestisjárvánnyal, az útrakelést jelentősen hátráltató Kanyaró Mihály személyével, s mindezt

Kőrösi önértelmezéseként tálalva előrevetíti a betegség okozta halált. Az élettörténet-újramondás beágyazása abba a folyamatba, mely a jelölők közti kapcsolatokat a metaforikus jelentésadás bevonása révén teremti meg, látszólag ugyanabba a helyzetbe hozza Müllner András szövegét, melyért a dekonstrukciót is sok támadás érte: a különböző („komoly” és „fiktív”) beszédmódok eltérő mértékű valóságvonatkozásaira fordított csekély figyelemről, a szövegértelmezéskor a beszédmódtól függetlenül az igazság retorikai természetének nietzschei tézisére való ráhagyatkozásról van szó. Az életeseményekhez rendelt ránk hagyományozott jelentésegész (Kőrösi filológusi munkásságának jelentősége) azonban minden látszólagos retorikai bravúr ellenére sem vonódik kritika alá Müllner Andrásnál: az életeseményeknek a Kőrösi és barátai értelmezéseiben konkretizálódó jelentése ugyanis nem él a totális értelemdadás igényével, hiszen a szöveg nem konstruál meg egy ennek artikulálására hivatott egységes metaszólamot, pusztán egymást kiegészítő és korrigáló értelmezések tárházát nyújtja. Ennek az eljárásnak köszönhető az, hogy a szöveg téje nem a Kőrösi munkásságához rendelhető új értelemegész létrehozása vagy a régi korrekciója (mely egy tudományos munka feladata lenne), hanem sokkal inkább az életesemények jelzőkarói közé beilleszthető változó perspektívájú és szándékoltan lehatárolt érvényű értelmezések izgalma és játékossága, röviden az *értelmezés öröme*.

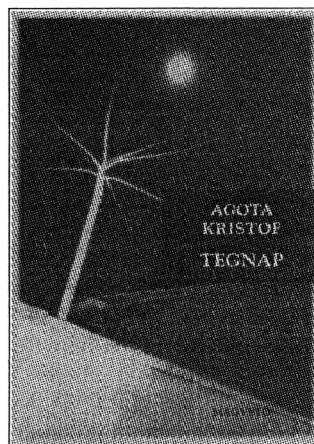
Ebből az örömből a szövegre nézve előnyök és hátrányok is származnak. A Kőrösi-életrajznak a dekonstrukció apparátusa segítségével történő újramondása a cselekményvegyítés (ilyen például a már említett *A levél* címet viselő szövegsegmentum) szintjén – azaz amikor a dekonstrukció tézisei cselekményformáló erőre tesznek szert – nagyon élvezetes és termékeny megoldásmódnak tűnik, ahogy a jelölők közti esetlegesnek tűnő kapcsolatok jelentéssé formálása is, mely a már említett Kőrösi-önértelmezésen túl nemcsak a szöveg egy részének hatásos átpoetizáltságát eredményezi, hanem a metaforát és hasonlatot szövegkohéziós erővel is felruházza. Problematikusnak tartom azonban a nagyszámú Derrida-parafrázis jelenlétét a szereplők párbeszédei és belső monológjai által kirajzolt reflexiós szintben. Az ide beillesztett derridai tézisek gyakorta sem irodalmi, sem pedig filozófiai értékük alapján nem illeszkednek szervesen környezetükbe, elfelejtene a szövegbe simulni, s erőltetettnek hatnak. A dekonstrukció hangsúlyos jelenléte így azzal a következménnyel jár, hogy a szöveg irodalmi terébe vegyített filozófiai beszédmód bizonyos szövegen kívüli önállóságra tesz szert, leleplezve önnön apparátus-voltát, s felkeltve a gyanakvást, hogy a nagyszámú Derrida-parafrázis beillesztése elsősorban a Derridán edzett szakemberek (mint amilyen Müllner András is) örömét szolgálja, mintsem a valamivel kevesebb irodalomelméleti és filozófiai ismerettel, de az irodalmi szövegek terében még mindig megbízható tájékozódási képességgel bíró olvasóké.

MAGYAR VILÁGSIKER, AVAGY A KÖNYV ELVISELHETETLEN SZÜRKESEGE

Agota Kristof: Tegnap

Több Kristóf Ágota-regény elolvasása után elkezdtem gondolkodni azon, hogy hová tegyem, hová is soroljam ezeket az írásokat. Ilyenkor derül csak ki, hogy a sokat kárhoztatott besorolások és kategóriák nem is olyan felesleges képződmények, különösen, ha bemutatni szeretnénk egy könyvet, a vele kapcsolatos kérdéseinket (kéteyleinket) formába önteni. Mert Kristóf Ágota esetében először is adva volt a világhír. Ez egy olyan tény, amit egyszerűen nem lehet figyelmen kívül hagyni, megkerülni, és az első ismerkedés óhatatlanul a várakozás jegyében zajlik. Ezt a Nagy Várakozást esetemben egy idő után felváltotta a „mi a csudát esznek ezen a könyvön?” kissé tiszteletlen kérdése, és ezen a ponton merült fel a besorolás problémája is. A népszerűségnek ugyanis van, lehet egy nagyon egyszerű magyarázata: a lebilincselő olvasmányosság. De a *Tegnap* és más Kristóf Ágota-regények esetében erről szó sincs. Nem mintha nehezen befogadható, ezoterikus művek lennének, egyszerűen csak túl érdektelenek ahhoz, hogy mint jóízű lektűrön csámcsoghassunk rajtuk. Ha egy könyvet nem azért olvasunk, hogy megtudjuk belőle, ki a gyilkos, vagy hogy hős és hősnő egymáséi lesznek-e, akkor az csalhatatlan jele annak, hogy itt csupa nagybetűs SZÉPIRODALOMról van szó. (Természetesen a kettő nem zárja ki egymást, valljuk be, a *Nanának* nem minden olvasója Zola zsenialitására volt kíváncsi, és Jókait se számúzzuk a nagy írók köréből csak azért, mert olvasmányosan tudott írni. De itt nem ez a helyzet.) Hát akkor mi a helyzet? – kérdezhetjük joggal. Ezen töprengtem olvasás közben, és ezen töröm a fejem még most, írás közben is. Mert Kristóf Ágota könyve nem emelhető ki a világsiker kontextusából, ha pedig mégis megkísérelném elszakítani a recepciójától, akkor... Akkor bizony nem írnék róla.

Mivel ezen írás műfaja nem irodalomszociológiai tanulmány – ehhez nem is értek –, hanem „csak” recenzió, nem vállalkozom az Agota Kristof-szakirodalom feldolgozására. Inkább a népszerűség műben rejlő okait próbálom feltárni. Először is: noha ez a regény, a *Tegnap*, nem lektűr, mégis híján a szerelmi bonyodalomnak. Ugyanakkor könnyen olvasható (rövid és nyelvilag jól követhető). Másodszor: noha – legalábbis szerintem – nem jó mű, mégis híján az elemezni- és értelmezni valóknak. E két paraméter, azt hiszem, érzékletesen körülrajzolja, behatárolja, miben rejlik Kristóf Ágota sikere. Ezek a regények a könnyen, mondhatni,

*Magvető Kiadó
Budapest, 2000
114 oldal, 1390 Ft*

fájdalommentesen bevehető kortárs szépirodalom iránt mutatkozó igényt elégítik ki. Mi hát a baj velük?

Vegyük végre regényünket, lássuk ezúttal, kivételesen, miért nem jó. Miről szól a *Tegnap* a szó szoros értelmében és a sorok között olvasva? Hőse egy nyugat-európai iparváros munkásainak magányos és kiüresedett életét élő fiatalember, Sandor, aki – első látásra – ebből az életből próbál kitörni: a regény szökési, öngyilkossági(?) kísérletével kezdődik. A menekülés, a kitörés vágya azonban újabb és újabb tünetekben nyilvánul meg. Hősünk egy maga teremtette fantáziavilágban él, melyben a másik főszerepet az életének értelmet adó nő, Line játssza. Ez a belső világ terebélyesedik ki írásaiban, álmaiban. A vágyai azonban még itt se teljesülnek be. A gondolatok, a szavak, a képzelet hazug mivoltáról szóló eszmefuttatások is ezt erősítik meg. A belső összeomlás végső tünete, a teljes tétlenség: „Mostanra nem sok reményem maradt. Azelőtt kerestem, állandóan járkáltam. Vártam valamit. Hogy mit? Azt nem tudom. De azt gondoltam, hogy az élet nem lehet ennyi, ennyire semmi. Az életnek lennie kell valaminek, és én arra vártam, hogy ez a valami bekövetkezzen, egyre csak ezt kerestem. Most azt gondolom, nincs mire várni, tehát maradok a szobámban, egy széken ülve, és nem csinállok semmit.”

Az elidegenedés egzisztenciális élményének ezzel a szépívű – ámde az olvasó számára értelmezni való üres helyeket bőven hagyó – leírásával párhuzamosan azonban egy másik szál is kibontakozik, ami új fordulatot ad a regénynek: fokozatosan tárul fel előtünk a valódi múlt (a *tegnap*), egészen más megvilágításba helyezve a hazugság problémáját és a főhős kétségbeesett menekülését (az öngyilkosságba, a szerelembe, a képzeletbe, a tétlenségbe). Mondhatni dúskálunk a motívumokban, melyekből egy fél is elég lenne, hogy tönkretegyen egy életet. A már említett monoton, lélekölő munkát végző, értelmetlen életet élő Sandorról kiderül, hogy menekült, aki az új világban nem tudott meggyökeresedni. Ezt a képet árnyalja sorstársainak, ismerős menekülteknek a története: ki munka nélkül tengődik, ki öngyilkos lesz, ki hősímkéhez hasonlóan értelmetlen és kiszígerelő életet él. „A boncolás kimutatta, hogy Véra altatóval mérgezte meg magát. Az első halottunk. Nem sokkal később újabbak követték. Robert felvágta az ereit a fürdőkádjában. Albert felakasztotta magát, az asztalán anyanyelvünkön írott üzenetet hagyott: »Le vagytok szarva«. Magda meghámozta a krumplit és a répát, aztán leült a földre, kinyitotta a gázt, és a fejét bedugta a sütőbe. Amikor már a negyedik alkalommal folytattak nyomozást a kocsmában, a pincér azt mondta nekem: – Maguk, külföldiek, állandóan koszorúra gyűjtenek, maguk állandóan temetésre járnak.” Hamarosan azonban fény derül rá, hogy hősiünk már odahaza is számkivetett volt, a falu kurvájának naphosszat a porban-sárban turkáló, mindenki által megvetett fattya. Itt tudjuk meg, hogy Line nem csupán álomkép: így hívták a tanító kislányát, az egyetlen gyereket, aki szóba állt vele. Végül aztán menekülésének okait, körülményeit is elbeszéli a narrátor-főszereplő: anyja és egyik szeretője, a tanító közti beszélgetést kihallgatván kellett rádöbennie, hogy ő a tanító törvénytelen gyermeke, aki, hogy megszabaduljon tőle (a vadóc kiskamasz legalább is így értelmezi), anyjától elszakítva egy városi internátusba akarja küldeni őt. Kétségbeesésében mindkettejüket leszúrja, és elszökik.

Ez a fokozatos leleplezés-sorozat tartja fenn a feszültséget a majdnem a kötet feléig tartó expozícióban. A sokféle lélektani motívum azonban, mondhatni, kioltja egymást: akaratlanul is azt az érzést kelti az olvasóban, hogy az író nem találja könyve valódi *mondanivalóját* (a szó eredeti, iskolás értelmében: az író rejtett üzenete az értő olvasó számára). Ezt a benyomást erősíti az is, hogy egyik kérdésben sem merülünk el, az író csak jelzésszerűen utal a hőse életében és lelkében kavargó titkokra, ez a sokféle magány és kitaszítottság csak a huszadik század irodalmában közhelyesnek mondható elidegenedés-élmény egyáltalán nem eredeti, felszínes megfogalmazása lesz. Mintha Kristóf Ágota úgy érezné, a nagybetűs Irodalom a felvetett témákban rejlene. A modern irodalom által

kanonizált problémákkal találkozunk a jól kitaposott utakon járva. A szerző még arra is ügyel, hogy nehogyan véletlenül léha, komolytalan hangot üssön meg: minden sora, mondata az élet tragikus kilátástalanságáról szól.

Azonban nemcsak az olvasói érdeklődést tompítja a tragikus témáknak ez az egyetlen emberbe zsúfolt megfogalmazása. Maguk a problémák is kioltják egymást. Kristóf Ágota amúgy is hajlik a jelképes történetelemek használatára. Erre nagyon alkalmas is ez az általam felszínesnek minősített, de ha ezt nem is fogadja el mindenki, kétségtelesen rövid, szükségképpen nem elmélyülő, hanem jelzésszerű írásmód: rejtett mélységeket sejtet. A túl sokféle, egzisztenciális, társadalmi, lélektani kérdés azonban nem töltődik fel élettel, nem válik a főhős egyetlen, organikus problémájává, mindegyik a maga pályáján halad, Sandor pedig, mint állatorvosi ló, egyesíti magában mindegyik tüneteit. Így aztán élete jelképesnek szánt történéseiben is egymásnak ellentmondó értelmek keverednek. Mert teszem azt, mit jelképez a regény központi motívumává váló szerelem? Ha az egyetemesként ábrázolt elidegenedés szempontjából nézzük (hiszen nem csak a főhóst veszi körül a magány burka: minden szereplő a maga gondjaiba, sorsának kilátástalanságába van bezárva), akkor a szerelem az egyedüli kitörési lehetőséget vagy legalábbis annak vágyát testesíti meg. „Ha valóban meg akartam volna halni, már halott lennék. Csak pihenni akartam. Nem folytathattam így az életemet, a gyár meg minden, Line hiánya, a remény hiánya. Felkelni reggel ötkor, menni, futni az utcán, hogy elérjem a buszt (...) Gyorsan felvenni a szürke munkaruhát, lökdösődni a blokkolóóra előtt, odafutni a gépemhez, beindítani, a lehető leggyorsabban kifúrni a lyukat, fúrni, fúrni, mindig ugyanazt a lyukat, ugyanabba az alkatrészbe.” Más irányba viszi az értelmezést az a tény, hogy Line, Sandor gyermekkori ismerőse az egyetlen, álmodozásokban továbbélő kapcsolat, ami múltjához, hazájához és az élethez köti. Erről az oldalról közelítve, a regény alaphangját megadó életérzés nem az élet értelmetlenségéből fakad, hanem a kötődés, a valahová tartozás hiányából, Kundera kifejezésével élve, „a lét elviselhetetlen könnyűségéből”. (Csakhogy Kundera micsoda kristálytisza képletet állítja fel ennek az élet-tragédiának – és közben még mer szellemes is lenni!) A harmadik jelentés – ami megint csak nem kiegészíti, hanem kizárja a másik kettőt – az eltitkolt gyilkosság, az elfojtott büntudat, az állandó rettegés által sugallt mélylélektani értelmezés lehetősége. Hiszen Line az anya szeretőjének, a tanítónak a lánya, vagyis Sandor féltetvére: magyarázhatjuk ezt a megáldott szerelmet az elfojtott büntudat metaforájaként, ellentmondásosságát a bűnhődéstől való félelem és az iránta való vágy dosztojevszkiji kettősségeként. A háromféle interpretáció közül ebbe illeszthetők be leginkább az élet hazug voltáról szóló vissza-visszatérő eszmefuttatások is: eszerint a hazugság szó szerint értendő és az elmondhatatlan múltra vonatkozik. („Volt egy minden alkalomra megfelelő, jól kitalált gyermekkorom, egy minden részletében kidolgozott hazugság. Már többször használtam. (...) és ugyanezt a történetet fogom elmondani Line-nek is.”) Ez a konkrét feloldás viszont nem működőképes ott, ahol a főhős a szavakra, saját írásaira vonatkoztatja: „...ahogy az ember írni kezd, a gondolatai átalakulnak, eltorzulnak, és minden hamissá válik. A szavak miatt.” És így tovább pingpongozhatnánk az egymást kioltó jelentésekkel: szinte minden sor utalni látszik valamire, kitöltetlen helyeket, nyomokat hagy az olvasó számára, ezek a nyomok azonban nem vezetnek sehová bennünket, úgyhogy izgatottan várjuk a fordulatot, amittől majd okosabbak leszünk.

Ez a fordulat pedig be is következik, mint ez várható, Line, a valódi, a gyermekkorból ismert Line színre lépésével. Az olvasó azt gondolná, hogy most bekövetkezik az igazság pillanata: eloszlik az élet hazugsága és hamissága, lesújt hősünkre a jól megérdemelt büntetés, vagy új életet kezd, esetleg mindkettő. Egyszersmind azt is szeretné az olvasó, hogy világosság gyűljék fejében: az eddigi értelmezési lehetőségek közül melyiket erősíti az események kibontakozása. De nem történik semmi ilyesmi. Line, mintha semmiről

sem tudna, a saját magányával van elfoglalva. Találkozásuk, természetesen, egy szerelem kezdete lesz, és a regény a továbbiakban e szerelem kibontakozását és zátonyra futását beszéli el. Ennek pedig alig-alig van köze a mű első felében megkezdett motívumokhoz. Az élet, a szó, az írás hazugságának kérdése teljesen feledésbe merül, csak az utolsó sorokban kerül elő megint, hogy segítségével az író csattanószerűséget kanyarítson a regény végére: a szerelmét, élete értelmét veszített hős beletörődik sorsába. „Már nem írok.” – ez a mű záróakkordja. Az élet szürkésege, monotonitása természetesen megszűnik a szerelem ébredésével – de ez oly mértékben közhely, hogy nem érdemes szót vesztegetnünk rá. A gyilkosság és következményeitől való félelem kérdése is háttérbe szorul. Kiderül, hogy apjuk, a tanító nem halt meg, őt nem körözik: anyja eltűnt, apja pedig nem jelentette fel. Az elfojtások, a bűntudat, a sokat sejtető jelképek és a mélylélektan feledésbe merül, helyette egyetlen kérdés uralja a terepet: egymáséi lesznek-e hőseink vagy sem, avagy van-e, lesz-e értelme életüknek és általában az Életnek. A regény komolysága természetesen megköveteli, hogy a válasz *nem* legyen.

Az expozícióban felvetett problémák közül egyedül a menekült-lét gyötrelmeinek kérdése ágazik tovább. Line, aki már csak a történetben betöltött szerepének köszönhetően is egy magasabb rendű értelmet képvisel a regény világában (ezt megerősíti az a tény is, hogy nem menekültként, hanem egy ösztöndíjas feleségként kerül az idegen országba), arra hivatkozva hagyja el Sandort, hogy ő vissza akar térni hazájába. Közben ugyan elveszít szerelmet, házasságot, gyermeket, mindent (izgulhat az olvasó: hátha most, most meggondolja magát, de nem és nem, pedig Sandor mindent megtenne érte: új életet kezdene, a régit folytatná, sőt akár haza is térne), Line azonban csökönyösen ragaszkodik a boldogtalansághoz. Végül aztán Sandor leszúrja szerelme férjét, ám a gyilkosság ezúttal sem sikerül neki, Line pedig feláldozza gyermekét, hogy Sandort megmentse a büntetéstől (maradni persze nem hajlandó). Így aztán végül elhangozhatnak – ezúttal ugyan indokolatlanul – az elváló szerelmesek örökzöld frázisai:

„Jobban szeretlek, mint te engem. Ha igazán szeretted volna, már elmentél volna innen, és én elfelejtettelek volna.

– Én nem, Line. Én soha nem felejtettelek volna el.”

A gyilkosság és a büntetlenség megismétlődő motívuma – még ha a történet nem indokolja is meg – a regény jelkép-rendszerének szilárd középpontjává válik: a bűn büntetlensége a sehová sem kötődő életben a tettek és az egész élet súlytalanságának, értelmetlenségének metaforája lesz. Ez az értelemkonstrukció azonban csak a mű végére kerekedik ki, a sok megválaszolatlanul maradt kérdéssel azt a benyomást keltve, hogy valóban csak így, utólag született meg.

Ha másra (örömré, műélvezetre, izgalomra) nem is, fejtöresre elég okot adott nekem Kristóf Ágota regénye. Ezúttal azonban nem az élmény háttérét kerestem, hanem a sikerét. Igyekeztem eleget tenni kritikusi feladatomnak, és a könyvről és csakis a könyvről írni. Ennek ellenére a recenzió, akaratlanul is, nem is annyira Kristóf Ágotával, hanem a recepciójával vitatkozott, jól példázva, mennyire nem lehet „tisztá lappal” indítani a műértelmezést, és hogy ennek – egy kritika esetében – mennyire nem is lenne értelme.

A Jelenkor postájából

KÁNTOR LAJOS

A BÖRTÖNÖN KÍVÜL

Levél-féle Bodor Ádámmal (Kolozsvár, 1970–2001)

Kedves Ádám, még be sem fejeztem Balla Zsófi veled készített interjújának olvasását (a harmadik részét, a Jelenkor áprilisi számában), amikor elhatároztam, hogy írok neked. A *börtön szaga* felkavaró szöveg – ehhez az érzéshez nem kell feltétlenül ismerni a szerzőt és az egykori erdélyi (romániai) körülményeket; de aki ugyanabba az iskolába járt, mint Te, azokban az években, és azok a tanárok tanították, akiket az emlékezésben említesz, de aki csak most szembesül ilyen közvetlenül (nem „az irodalom stilizált világában”) börtönélményeikkel – az akkor sem maradhatna néma, ha nem volna érintett abban, amit írói indulásodról, az itthoni fogadtatásról Balla Zsófiának elmondtál. Nem fér bele ebbe a levél-félébe, hogy a volt Református Kollégium (akkori nevén: a 2. sz. Állami Magyar Fiúliceum) egy évvel alattad járó diákja hogyan élte meg a Ti letartóztatásokat, majd ennek „feldolgozását” az ifjúsági szervezetben. (Egy szegényletes, dermesztő iskolai IMSZ-gyűlésre emlékszem, ahol annyi volt a mi szerepünk, hogy érdemleges információ hiányában megszavazzuk a már fogva tartottak, Veress Zoltánék kizárását; ha jól emlékszem, Te nem voltál IMSZ-tag. Részletekre sajnos nem tudok visszaemlékezni, arra viszont egyértelműen, hogy minden előzőnél nagyobb félelem ülte meg azt a termet. [1952-ben vagy már 1953-ban volt?] Ez a félelem határozta meg iskolai jelenlétünket, ilyen-olyan szerepvállalásunkat, amikor Ti már máshol, másfajta tapasztalatokat gyűjtöttetek. Megírandó évek, megírandó szégyenek, még ha csak tizennégy-tizenöt éves volt is akkor az ember.)

Mély egyetértéssel olvasom, amit Trianonról, Trianonnak a magyarországi negatív hatásáról kifejezsz („a provinciák elcsatolásával maga az anyaország vált a szó igazi rossz értelmében provinciává”); az „ostoba, diszkriminatív gőg” jelenségét ugyancsak érdemes volna mélyebben elemezni. Mint ahogy azt is, amit saját (erdélyi magyar) ment-ségünkre szoktunk felhozni.

Alapvetően igaznak fogadom el azt a jellemzést is, amelyet a hatvanas évek végének, a hetvenes évek első felének romániai magyar irodalmáról adsz – bizonyos pontatlanságokat azonban helyesbíteni, az emlékezés kieséseit pótolni kell. Említéd Szőcs István (kolozsvári) kritikus és közíró *A magáníró* című tanulmányát, „amely a hírhedt Hajdú Győző által főszerkesztett Igaz Szóban jelent volt meg”. Szólsz arról, hogy a Korunk mint elsősorban társadalomtudományi lap ritkábban közölt irodalomkritikát. Nos, nem csupán a hiúság íratja le velem: *Kövek* címmel megjelent (havi, majd kéthavi) kritikai rovatomban 1970 márciusában válaszoltam Szőcsnek, éppen a „magáníró” tételt utasítva vissza. Ha másért nem, azért emlékezhetnél rá, mert Szőcs István megszokottan durva viszontválasza az Utunkban látott nyomdafestéket (*Színéről – fonákjáról...*), abban a lap-számban, ahol két karcolatodat is hozták. Miután kioktat engem irodalomelméletből, a május elsejei (tehát ünnepi) lapban Szőcs a következőket írja: „Akármilyen elavult franciukulcsnak tekinti Kántor: azt az irodalmat, amelyet csak az író belvilága érdekel, magán-irodalomnak tartom, akármilyen magas szinten jelentkezik. Legfeljebb mint *jelenség*, mint tanulmányozandó jelenség hordozza a kort, de nem tevékeny résztvevője, nem ad folytatható gondolatmenetet, átvehető érzelmi magatartást, és nem teremt erkölcsi ösztetartozást.” (Függelékben idecsatolom *Periféria és centrum* című, harmincegy évvel ezelőtt írt Korunk-jegyzetemet – szembesítésképpen a szócsi felfogással.)

Az viszont már semmiképpen sem csak az egyéni hiúság okán szorul helyesbítésre,

amit a *Plusz-mínusz egy nap* Pezsgő-díjjal való jutalmazásáról elmondasz. Nem itt a helye, hogy összefoglaljam az 1972 és 1983 között kiosztott Pezsgő-díjak történetét. Amit Te Balla Zsófinak úgy emlegetsz, mint az erdélyi irodalmi életben élt „kedves szokás”-t, az valójában a hivatalos irodalompolitikától független, annak szempontjait el nem fogadó kritikus kezdeményezés volt – egyáltalán nem az Utunk kezdeménye. Annyi igaz, hogy a jó szimató, okos szerkesztő, Marosi Péter a második évtől (1973-tól) kezdődően az Utunk szerkesztőségét és magát a lapot is felajánlotta, hogy ott folytassuk le, illetve közöljük vitánkat, az egyéni véleményeket és döntést „az év könyvéről” – és ezt mi hatan (Földes László, K. Jakab Antal, Kántor Lajos, Láng Gusztáv, Marosi Péter, Szócs István) elfogadtuk. Korántsem volt felhőtlen az együttműködés; az elhalálozások (a Földesé, később a Bretter Györgyé) mellett a sértődések, összekülönbözések is közrejátszottak az önkéntes díjosztó társaság összetételének változásában. Hogy 1975 kora tavaszán pontosan mi is történt, nem tudom felidézni. (A megkérdezett K. Jakab Antal és az Utunk korabeli főszerkesztő-helyettese, Szilágyi István sem emlékszik rá.) Tény, hogy az Utunk (1975. március 28.) csak rövidített szövegeket közölt, a végén egy furcsa, magyarázkodó-mentegetőző, marosis zárópasszussal; ötünket neveztek meg mint résztvevőket (K. Jakabot, Marosit, Tamás Gáspár Miklóst, Lángot és engem). Lehetségesnek tartom, hogy Szócs István a vita szervezése során vagy magának a beszélgetésnek az elején hagyott ott minket – nem először és nem utoljára! Az mindenesetre biztos, hogy a nevezett öt szavazó kritikus közül egyikünk sem törte pozdorjává a szerkesztőségi széket (kitől hallottad a történetet?), amiért egy „börtöntölteléket” jutalmazunk. (Egyébként a legelső jutalmazottunk ugyancsak egy „börtöntöltelék” volt: Páskándi Géza.) Akkor, 1975 márciusában hárman szavaztunk rád (a vitát felvezető K. Jakab, T. G. M. és én), két szavazatot kapott Szabó Gyula – így Te lettél a Pezsgő-díjas.

Hát ennyit, kedves Ádám, a legendákról, a börtönön kívül történetekről, illetve arról, ami belőlük ellenőrizhető...

Függelék

Periféria és centrum

Szívesen fordítanám magyarra a címet, ha nem akarnám hangulatában is felidézni irodalomkritikánknak azt a dicsőségesnek éppen nem nevezhető szakaszát, amikor a művek elbírálásában nem az esztétikai, még csak nem is az etikai szempontok döntöttek, hanem (érzékletes kifejezést keresve, igazodjunk mi is a múlthoz tartozónak hitt termelés-centrikus látásmódhoz) az a bizonyos „franciakulcs”, amely látszólag minden csavart nyitott; a franciakulcsot ugyanis egyszerűen a megfelelő méretre kell csavarni – és minden meg van oldva. Vagy inkább lazítva? Mert léteznek precíziós műszerek is, még ha ez a franciakulcsos gyakorlat nem is vett tudomást róluk – jöllehet az irodalom és művészet dolgaiban illetékesnek hitte magát. E szemlélet szerint voltak Nagy Témák – és voltak periférikus művek, periférikus írók (a periférikus témák feldolgozói). Az, aki a Csendes utca tájképe volt kíváncsi, tehát novelláiban nem dübörgtetett gépeket, carcolataiban nem sivítottak fel az esztergapadok, vagy legalább a termelőszövetkezet tehenei nem bődültek el bennük, az az író viselte hátán a táblát: Periféria.

Mostanáig úgy tudtuk, hogy irodalomkritikánkban mindez már a múlt idő; ebben a tudatunkban olyan adminisztratív tények is megerősítettek, mint az egykori *Csendes utca* szerzőjének, Bálint Tibornak a kitüntetése az Írószövetség 1969-es díjával – hiszen Bálint Tibor a *Zokogó majom*mal sem tért „jó útra”: nagyregényének középpontjába lumpen-környezetben élő embereket, többek közt egy vándor-pincért meg egy kétes foglalkozású hölgyet állított. (Más kérdés, hogy épp ennek a világnak a művészi ábrázolásával tudott lényegeset mondani tegnapról és máról!) Úgy látszik azonban, ami már nem érvényes Bálint Tiborra,

az változatlanul érvényes a Forrás-kötettel bemutatkozó Bodor Ádámra. Legalábbis Szőcs István, az esztétikai igényességére kényes kritikus szerint. Egyik „kritikus széljegyzetében” az Igaz Szóban „magánírónak” titulálja Bodor Ádámot, aki e „magánírói” alkata miatt nem helyezhető „az élvonal centrumába”. Meglepő pontosan Szőcstől a stratégiai kifejezés, s annál is inkább meglepő, mert Bodor Ádámot ő is tehetségesnek tartja, novelláit esztétikailag nem marasztalja el – de a társadalmilag lényeges jelenségeket hiányolja bennük.

Persze, az a kérdés, mit értünk társadalmilag lényeges jelenségen. Lényeges-e, hogy a beteg fiúval kórházba igyekvő parasztember ökrösszekekrét megállítja a közlekedési rendőr – vagy csak a gyárak államosítása lényeges íróilag? De vegyünk maibb, jelenünkhöz közelebb álló műveket; a Nagy István-i realizmust új feltételek között folytató Pusztai János lényeges feladatra vállalkozott-e, amikor egy szocialista üzem életéből éppen egy Néma-szerű elesett, kigúnyolt figurára figyelt fel? Nicolae Breban a bemutatott munkatelepen nem talált érdemesebb regényhősre (az 1968-ban díjazott *Animale bolnave* című könyvében) a nem egészen épeszű Paulnál vagy a szektás Krinitzkinél? Vagy: mi lényegeset mondhat a társadalomról egy gyámhatósági előadó, aki már foglalkozásánál fogva csupa extrém esettel találkozik? (A választ Konrád György *A látogatóban* adja meg – nyilván nem tételesen.)

Egyáltalán, kit nevezhetünk „magánírónak” és kit „köz-írónak” (nem publicista-értelemben)?

Lássuk hát Bodor Ádám „magánírói” problémáit, azaz „periferikus” témáit. Előre is bocsnatot, legalábbis elnézést kérek a szociologizálásért – Szőcs István kérdésfeltevése kényszerít *A tanú* című kötet novelláinak ilyenfajta csoportosítására. „Magánírónk” a legtöbbet az emberi kapcsolatok milyenségével foglalkozik; a *Téli napok*, a *Kihalt, csendes utca*, a *Testvérek*, mondjuk, ezeket az emberi kapcsolatokat a családra szűkíti le (Nagy István színpadi mű írására vállalkozott, olyan központinak érezte a témát – mégsem nevezték „magánírónak”!) – de mit szól Szőcs István az olyan novellákhoz, mint amilyen az *Egy idegen városban* vagy a *Zebrán*? Az is magánírói, tehát a közösség lényeges problémáit nem érintő vállalkozás, ha a szerző az elmagányosodás, illetve elmagánosodás riasztó példáit tárja fel – hol lélek-láttató részletezéssel, hol dinamikus, hangfölvévszerűen? (A *Zebrán* Kányádi versének, a *Teraszonnak* prózai párja.) Ha nem csupán az elidegenedés tényét mutatja fel, de azt is művészi erővel, sajátos írói varázssal érzékeltetni tudja, hogyan ébred fel egy emberben a felelősség egy másik emberért – s hogyan válik ebben a „fura” helyzetben nevetségessé? Periferikus téma-e az erőkak természetete és a kiszolgáltatottság (*A kivégzés*, *Utasemberek*), humánus és álhumánus (*A réten*), bűn és bűnhődés szembesítése (*A tanú*)? Kérdéseimben, azt hiszem, nyilvánvalóan benne van a meghatározottabb tagadás: Szőcs István állításának tagadása. Azon még lehetne vitatkozni, hogy a kitűnően megszerkesztett, egyszerűségében ízig-vérig modern *Triptichon* az emberiség utóbbi két évezredéből indokoltan vonja-e le a keserű következtetést a megváltásról, a megválthatóságról, de azt állítani, hogy ez a novella „magánírói” magatartást tükröz – legalábbis kritikus félrehallásra vall. Ilyen alapon Szőcs István eredeti felfedezéseket tehetne a világirodalomban. Kezddhetné a leleplezést például Dosztojevszkijjel...

Amiben Bodor Ádám novelláival kapcsolatban Szőcsnek igaza van: *A tanú* írója elsősorban kérdez, s nem határozat-biztonságú válaszokat ad – ebben is jó íróként, igaz művészként az élethez, nem pedig szabályokhoz, előírásokhoz igazodik. Bizonyosság helyett a bizonytalanságot jelző ige-formákhoz, köztiszavakhoz, mondat szerkezetekhez fordul („miközben a ha és de szócskák közt válogatott”, „olyan biztosan tudom, hogy nem tudok valamit”), írásmódjának ezt a sajátosságát indokoltan emeli ki bevezető esszéjében K. Jakab Antal. De azt hiszem, Szőcs ezt az okos esszét is rosszul, felületesen olvasta. „Ámde nemcsak megnevezzük, hanem értelmezzük is a dolgokat; az erkölcsi világban, ahol az ember emberi tettekkel áll szemben, értelmezzük a tetteket.” Jakab megfogalmazása ugyan logikai indítékú és jellegű, ám azt is érzékelteti, hogy Bodor Ádám novelláiban ennek etikai vetü-

lete van; a bizonytalansági tényező Bodor prózájában nem jelenti a felelősség elől való menekülést, nem jelenti az elkötelezettség tagadását. Ennek az egész vitának egyébként – nemcsak elvileg, hanem konkrét tárgyát illetően is – azért van jelentősége, mert Bodor Ádám novellái többségükben jók, sőt nagyon jók, eredetiek, hitelesek (ezt Szócs sem tagadta) – vagyis éppen esztétikai minőségüknél fogva alkalmasak arra, hogy Bodor Ádám etikai és etikus mondanivalóit szélesebb körben közvetítsék. Káros tehát az olyan kritikus közbevetés, amely éppen a közérdekűséget tagadja meg e novelláktól.

Szilágyi István, az *Üllő, dobszó, harang* írója szerencsésebben járt bírálójával; noha egy „világvégi virradatot” írt meg első regényében (amely igazolja első novelláinak megjelelésekor támadt reményeinket), ezért nem minősül „magánírónak”. Pedig ő is a „periférián” marad, nemcsak földrajzilag, a hegyaljai kis faluban, hanem a tekintetben is, hogy a háborút nem a fronton szembenálló felek, imperializmus és szocializmus döntő összecsapásaként állítja elénk; két magános (elmagányosodott) ember, egy nő és egy férfi vergődése, társkeresése, pokol-mélységekig megismert lelki élete tölti ki a regény közel háromszáz lapját – és kitölti érdeklődésünket is. Nem érezzük „magán”-jellegűnek ezt a lélekbe-leszállást, és nemcsak azért, mert a háttérben, a hősök minden gondolata, minden tette mögött ott a háború. A művészet – ha valóban művészet – sosem lehet magán-jellegű, egy bizonyos szinten felül nem lehet periferikus. Németh László *Izonyjáról* sokan elmondották már, hogy az nem csupán egy érzelm története – a tragédiában fellelhető egy ország, egy társadalom atmoszférája, sok-sok ellentmondása.

Az *Üllő, dobszó, harang* szerzője persze még nem jutott fel erre a (legmagasabb) szintre, de keresései a legjobb irányba vezetnek. A narrációt szerencsésen vegyíti az emlékképek felidézésével, azaz az érzelmek, gondolattársítások ön-elemzésével; a regény szerkezeti kettőssége azért nem válik fárasztóvá, mert egyrészt az emlékezés is narrációvá teljesedik, másrészt a gondolati asszociációk képszerűvé oldódnak – a könyv legsikerültebb lapjain (például Anna isten-elképzelése). És ott válik Szilágyi István regénye fárasztóvá, nem teljes hitelűvé, ahol az író és hősei kilépnek a „magán”-jellegből, és nagyon is nyilvánvaló szándékossággal a „centrum” felé törekednek. (A legkirívóbb példát idézem: „Különös érzése ez egy bizonyos korszakot megélt emberfajtának, aki a saját világának, osztályának, rendszerének temetésén nem könnyezhet, mert bajában nem ápolta azt a világot...”.) A kis tanítónő és a katonaszökevény befelé-megélt válságai éppen eleget mondanak el annak a világnak a válságáról, semhogy ilyen magyarázkodásokra szükség volna.

Úgy érzem, nem erőltetetten kapcsolom „periféria” és „centrum” viszonyához, vitájához azt a csalódásomat, amelyet Pusztai János második könyve, a régen várt *Illés szekerén* okozott. A néhány évvel ezelőtti prózájával hirtelen élre vágó, eredeti látásmódú, költői stílussal megáldott Pusztai Forrás-könyvének sikerét ugyanis nem lehetett csak a rozsdátemető-szemlélettel magyarázni: nem szokványos hőseit egyszerre társadalom- és lélekláttató erővel vezette mindkét elbeszélésének lapjain, s nem hiányzott abból a kötetből az epika lendülete. Az irodalom- és társadalompolitikailag változatlanul, az első Pusztai-kötethez hasonlóan fontos és érdekes *Illés szekerén* azonban csupa valóság-anyaggal, élmény-törméllel van túlszúfolva, s a ráadásul meg-megtörő szerkezet eredményeként is, az újságíró-regényhős belső élete nem tud kibontakozni – a közügyi jelentőségű történetek ebben a regényben nem válnak eléggé „magáníróivá”. Pedig Pusztai János ma is éppúgy (vagy még jobban) tud tájat, embert, cselekvést jeleníteni, mint öt évvel ezelőtt, stílusa nem kopott meg. Csak mintha Szócs István kritikus széljegyzetét olvasta volna a regény megírása előtt.

Ez utóbbi megjegyzésem természetesen tudatos anakronizmusra épül, s mindössze a kritikus felelősségére akart utalni. Nem is íróinkat félttem a rossz tanácstól – aki arra való, tehetsége folytán, megtalálja előbb vagy utóbb a helyes arányokat –, sokkal inkább félttem az olvasót. Azt, akit csak egyik vagy másik könyv olvasásától riaszt el a félretájékoztatás, s különösen azt, aki az irodalmat közvetlenül is befolyásolhatja.